გარეჯის ძვლევის ცენტრი

შრომები

III

Proceedings

GAREJA STUDIES CENTRE

2006

ბანკი რესპუბლიკა
BANK REPUBLIC

წიგნი დაიბეჭდა ბანკ „რესპუბლიკას“ ფინანსური მხარდაჭერით
Книга напечатано при финансовой поддержке Банка "Республика"
The book was published with the financial support of Bank "Republic"

პირველი გამოცემა
გარეჯის კვლევის ცენტრი
2006 წ.

საავტორო უფლებები დაცულია
ამ გამოცემის არც ერთი ნაწილი არანაირი ფორმით და საშუალებით, იქნება ეს ელექტრონული თუ მექანიკური, მათ შორის ფოტოპირის გადაღებით და მაგნიტურ მოწყობილობაზე ჩაწერით, არ შეიძლება გამოყენებულ ან გადაცემულ იქნას საავტორო უფლების მფლობელის წინასწარი წერილობითი ნებართვის გარეშე

დაკაბადონება და ბეჭდვა შპს *სი-ჯი-ეს*

Первое издание
Центр по изучению Гареджи
2006 г.

Защищено законом об авторском праве
Ни одна часть этого издания —
ни в какой форме, будь то электронный или механический вариант,
в том числе фотокопия или запись на магнитном устройстве, —
не может быть использована или передана без письменного разрешения владельца авторского права.

Вёрстка и печать ООО Си-Джи-Эс

First published in 2006
by
Gareja Studies Centre

All rights reserved.
No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher.

Designed and printed in CGS Ltd.

© გარეჯის კვლევის ცენტრი, 2006
Центр по изучению Гареджи, 2006
Gareja Studies Centre, 2006

01.09.06

ISBN 99940-0-954-0

გარეჯის კვლევის ცენტრი

საქართველოს საპატრიარქოსთან არსებული
სიწმინდეთა მოძიებისა და დაცვის განყოფილება

ზაზა სხირტლაძე

წმ. დავით გარეჯელის განსასვენებელი

ზურაბ თვალჭრელიძის, მამუკა კიკნაძის,
ქეთევან აბაშიძის, თეიმურაზ ბერიძის, ნიკოლოზ დადიანის
მონაწილეობით

თბილისი
2006

გარეჯის მრავალმთის სამონასტრო გაერთიანების უპირველესი სალოცავი – მაცხოვრის ფერისცვალების ეკლესია და წმ. დავით გარეჯელის დასაკრძალავი ასწლეულების მანძილზე ქრისტიანული საქართველოს ერთ-ერთ უდიდეს სიწმინდედ, მომლოცველობის უმნიშვნელოვანეს ადგილად რჩება. ღირსი მამის ცხოვრებიდან ცნობილია, რომ ეკლესია წმინდანის სამყოფელი ქვაბის მოპირდაპირე მხარეს მის სიცოცხლეშივე შეუქმნიათ რუსთავის ერისთავის, ახლადმოქცეული ბუბაქარის თაოსნობით:

„და ვითრცა ნათელ-იღო ბუბაქარ, კუალად მოვიდა წინაშე წმიდისა დავითისსა შვილი იგი ნათლისაჲ. და თანა მოატანნა სათხარნი და მუშაკნი და შეუქმნა ეკლესიაჲ სალოცველად ძმათა, რომელი-იგი უკუანაჲსკნელ წმიდამან და ღმერთ-შემოსილმან ილარიონ განავრცელა და აკურთხა, რომელსა შინა სამხრით კერძო ეკლესიასა მას შექმნა ლუსკუმაჲ შუენიერი, რომელსა შინა დაკრძალულ არიან ნაწილნი წმიდისა მამისა ჩუენისა დავითისნი. და ვიდრე აქამომდე სამარხოჲსა მისგან აღმოდის სული სურნელებისაჲ და ყოველთა, რომელთა სარწმუნოებით მიიღონ მტუერი სამარხოჲსა მისგან წმიდისა, ჰკურნებს ყოველსა სენსა და უძლურებასა კაცთასა.“[1]

წმ. დავით გარეჯელის დასაკრძალავის ისტორია განუყოფლადაა დაკავშირებული მრავალმთის სამონასტრო გაერთიანებაში სამოწესეო ცხოვრების მრავალასწლოვან გეზთან – ქრისტიანულ კავკასიაში მომლო-

1. *ცხორებაჲ და მოქალაქობაჲ წმიდისა მამისა ჩუენისა დავით გარესჯელისა ჲ, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. I (V-X სს.), დასაბეჭდად მოამზადეს ილ. აბულაძემ, ნ. ათანელიშვილმა, ნ. გოგუაძემ, ლ. ქაჯაიამ, ც. ქურციკიძემ, ც. ჯანკოევმა და ც. ჯღამაიამ, ილ. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით* (თბილისი, 1963), გვ. 236.

ცველობის ამ ერთ-ერთ უდიდეს ცენტრს აღმავლობა-განახლებასთან ერთად ბევრჯერ სწვევია განსაცდელიც. წმ. დავითის ლავრისა და თავად ღირსი მამის განსასვენებლისათვის განსაკუთრებით მძიმე XX საუკუნის ძნელბედობა აღმოჩნდა. მრავალმთის სამონასტრო გაერთიანების ცენტრი და სამოწესეო ცხოვრების დამფუძნებლის იქ არსებული სამარხი დაზიანდა და სრულიად მიტოვებულ იქნა. მოგვიანოდ, 1960-იან წლებში, წმ. დავითის ლავრაში ჩატარებული აღდგენითი სამუშაოების დროს, სამარხის თავზე მოწყობილი ლუსკუმა ნაწილობრივ ამოშენდა და ბეტონის ხსნარით გადაილესა. სწორედ ამ სახით მოაღწია წმინდანის განსასვენებელმა ბოლო ხანებამდე.

უწმინდესისა და უნეტარესის, სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის ილია II-ის ლოცვა-კურთხევით, საქართველოს საპატრიარქოს სიწმინდეთა დაცვისა და მოძიების განყოფილების მიერ, გარეჯის მრავალმთის წმ. დავითის ლავრის მთავარ, მაცხოვრის ფერისცვალების ეკლესიაში წმ. დავით გარეჯელის ლუსკუმის განახლება-გამშვენების სამუშაოების დაწყებამდე გადაწყდა ღირსი მამის დასაკრძალავის გაწმენდა. გაწმენდითი სამუშაოების ჩატარების აუცილებლობა ცხადი გახდა მას შემდეგ, რაც გადაწყდა სამარხზე ახალი ქვის ფილის დასადებად საყრდენი საფუძვლის მდგრადობის შემოწმება. მაცხოვრის ფერისცვალების ეკლესიაში ჩასატარებელ გაწმენდით სამუშაოებს, გარდა საკუთრივ პრაქტიკული მიზნებისა, გააჩნდა დიდი სამეცნიერო მნიშვნელობაც; სახელდობრ, იქმნებოდა რეალური პირობები, რათა მოპოვებული მასალებისა და წერილობით წყაროებში დაცული ცნობების შეჯერების საფუძველზე ნათელქმნილიყო წმ. დავით გარეჯელის განსასვენებლის შესახებ არსებულ ადგილობრივ სამონასტრო გადმოცემებთან დაკავშირებული საკითხები. ყოველივე ამას, თავის მხრივ, მიემართება გარეჯის მრავალმთაში სამონასტრო მოძრაობის საწყისი ეტაპის კარდინალურ პრობლემათა მთელი რიგი.

ღირსი მამის ლუსკუმის გახსნა 2000 წლის 11 ივნისს დაიწყო. სამუშაოები გარკვეული ხნით შეწყდა პეტრე-პავლობის მარხვის დროს და განახლდა 22 ივლისს. წმ. დავით გარეჯელის სამარხის გაწმენდითი არქეოლოგიური სამუშაოები ჩატარდა გარეჯის უდაბნო-მონასტრების არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელის, არქეოლოგ ზურაბ თვალჭრელიძის უშუალო მეთვალყურეობით. სამუშაო პროცესში მონაწილეობდნენ: საქართველოს საპატრიარქოს სიწმინდეთა დაცვისა და მოძიების განყოფილების წევრები – თეიმურაზ ბერიძე, ნიკოლოზ დადიანი, ქეთევან აბაშიძე; გარეჯის კვლევის ცენტრის თანამშრომლები – ზაზა სხირტლაძე და მამუკა კიკნაძე. გაწმენდით

სამუშაოებში უშუალოდ იყო ჩართული წმ. დავითის ლავრის ძმობა იღუმენ (ამჟამად საგარეჯოს და ნინოწმინდის ეპისკოპოსის) ლუკას წინამძღვრობით; ლუსკუმა იწმინდებოდა იმხანად მონასტერში მყოფი დეკანოზ პეტრეს (ბარამიძე) მიერ. ჩატარებულ სამუშაოთა ფოტოფიქსაცია განახორციელეს ზ. სხირტლაძემ და ნ. დადიანმა; ანაზომები შეასრულა მ. კიკნაძემ; გაწმენდის პროცესი ვიდეოფირზე აღბეჭდა ნ. დადიანმა. ლუსკუმაში აღმოჩენილი ნივთიერი მასალის ნაწილი, წმ. დავითის ლავრის ძმობის ნებართვით, გადმოტანილ იქნა თბილისში; ამჟამად ეს მასალა დაცულია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ფონდში (მცველი – ზ. თვალჭრელიძე).[2]

მაცხოვრის ფერისცვალების ეკლესიაში ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა სამუშაოებმა ნათელყო წერილობით წყაროთა და ადგილობრივ საეკლესიო გადმოცემათა შესაბამისობა.

წმ. დავით გარეჯელის ლუსკუმა მაცხოვრის ფერისცვალების ეკლესიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, საკურთხეველთან მიჯრით შექმნილ მაღალ, თაღოვან უბეშია განთავსებული (სურ. 4-6, 48). ბოლო დრომდე იგი ბეტონით იყო გადალესილი. როგორც აღინიშნა, ღირსი მამის ლუსკუმა ბეტონით XX საუკუნის 60-იან წლებში, წმ. დავითის ლავრაში ჩატარებული სარესტავრაციო სამუშაოების დროს გადაილესა. როგორც ჩანს, დასაკრძალავი იმხანადვე იქნა მცირედ ამაღლებული, ამასთან მიწითა და სამშენებლო მასალით შევსილი.

---

2. წმ. დავითის განსასვენებელში დადასტურებული ბათქაშის ფრაგმენტების, აგრეთვე ფერისცვალების ეკლესიის სამშენებლო ფენების ნიმუშთა პეტროგრაფიული ანალიზი შესრულებულია თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მინერალოგიისა და პეტროგრაფიის კათედრის პროფესორის, აკად. ნიკოლოზ სხირტლაძის მიერ, ხოლო სპექტრალური ანალიზი - საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ალ. ჯანელიძის სახელობის გეოლოგიური ინსტიტუტის ფიზიკურ-ქიმიური კვლევის განყოფილების უფროსი მეცნიერთანამშრომლის, გეოლოგიურ-მინერალოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატის, რობერტ ახვლედიანის მიერ. მადლიერების გრძნობით გვინდა აღვნიშნოთ იმ დიდი დახმარების შესახებ, რომელიც აღმოგვიჩინა გეოლოგიური ინსტიტუტის დირექტორმა, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა მირიან თოფჩიშვილმა, აგრეთვე იმავე ინსტიტუტის სწავლულმა მდივანმა, გეოლოგიურ-მინერალოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატმა გიორგი ვაშაკიძემ. შლიფები შეასრულა გიორგი კემულარიამ.

სწორედ ამიტომ იყო, რომ შელესილობის საბურველის ქვეშ, ლუსკუმის ზედა მონაკვეთზე მრავლად დადასტურდა მიწის ფენაში არეული აგურის ნატეხები და ქვითკირის ნალესობის ფრაგმენტები.

(განსასვენებელში დადასტურებული კულტურული ფენა 130 სმ. აღწევდა. იგი შეიცავდა განვითარებული და გვიანი შუა საუკუნეების, ასევე XIX–XX საუკუნეების ნივთიერ მასალას – კერამიკის, ხის, მინისა და ლითონის ფრაგმენტებს (იხ. კატალოგი; სურ. 65_{1-15}). ფენები სამარხის მთელს პერიმეტრზე არეული იყო და ისინი ერთიან ქრონოლოგიურ ვერტიკალში თანმიმდევრობით ფაქტობრივად არ იკითხებოდა.) კერძოდ, გვიანდელი პერიოდის მასალები (სახელდობრ, კერამიკის ფრაგმენტები) დაფიქსირდა ლუსკუმის სიღრმეში, დასაკრძალავი ორმოს ზედაპირის დონეზე. ყოველივე ეს კიდევ ერთხელ მოწმობდა, რომ განსასვენებლის ზედა მონაკვეთს (სახელდობრ, არეს ლუსკუმის გადასახური ფილების პირველი რიგის ზემოთ), ასწლეულების მანძილზე (თვით ბოლო დრომდეც კი) არაერთხელ უნდა შეხებოდნენ.

ბეტონის საბურველის მოხსნისა და დასაკრძალავის სრული სახით გაწმენდის შედეგად ჩვენს წინაშე ასეთი სურათი წარმოჩნდა:

(ღირსი მამის დასაკრძალავი აღმოსავლეთ-დასავლეთ ღერძზე დამხრობილ,[3] კლდეში ამოკვეთილ ლუსკუმას წარმოადგენს (სურ. 36, 48). მისი ყველაზე ღრმა ნაწილი – ღირსი მამის ნეშტის ჩასასვენებელი ორმო – არასწორი მოხაზულობისაა.) ლუსკუმის ძირი ნულოვანი წერტილიდან (სამარხის ზედაპირიდან) 137 სმ. სიღრმეზე მდებარეობს. სამარხის შიდა ნაწილის ზომებია: სიგრძე – 182 სმ. სიგანე – 40–45 სმ. (ეს ზომა სამარხის პერიმეტრზე იცვლება), სიმაღლე – 33–35 სმ. ჩასასვენებელს დასავლეთით აქვს დაახლ. 8–10 სმ. სიგრძის სასთუმალი; იგი ლუსკუმის იატაკთან შედარებით 5–7 სმ–ით მაღლაა აწეული. აღმოსავლეთით ლუსკუმა 25 სმ–ით შეჭრილია საკურთხევლის მიმდებარე სამხრეთი უბის აღმოსავლეთი კედლის ქვეშ (სურ. 38). (ნეშტის ჩასასვენებელ ორმოს გარს შედარებით ვიწრო (8–10 სმ. სიგანის) საფეხური შემოსდევს. იგი გადასახური ფილების საყრდენად შეუქმნიათ. ქვიშაქვის წაგრძელებული

3. ღირსი მამის ლუსკუმა (კლდეში ნაკვეთი ნაწილი) ტაძრის აღმოსავლეთ-დასავლეთ ღერძთან მიმართებით რამდენადმე გადახრილია ჩრდილოეთისაკენ. როგორც ჩანს, ეს შეუსაბამობა იმით უნდა ყოფილიყო განპირობებული, რომ წმ. ილარიონის მიერ ტაძრის განახლება-განვრცობისას მისი დამხრობა გარკვეულწილად შეიცვალა. ლუსკუმაზე მოგვიანებულ აღმართული ლარნაკი ზუსტად შეესაბამება ტაძრის დამხრობას (შდრ. სურ. 4).

ფორმის ბრტყელი ფილები დაუძრავად დაფიქსირდა სამარხის აღმოსავლეთ ნაწილში, 105 სმ. სიღრმეზე, ნეშტის წელსქვემოთა მონაკვეთზე. სახელდობრ, გაწმენდისას აღმოჩნდა სამარხის გადასახური ორი ფილა, – ბრტყელი და შედარებით ფართო, – რომლებიც სინესტისა და ზედა სამშენებლო ფენის დაწოლის გამო შუაზე იყო გატეხილი და განსასვენებლის სიღრმეში ცერად ჩაცურებული (სურ. 29, 30). სამარხის დასავლეთ ნაწილში გადასახური ფილები არ აღმოჩნდა. ისინი დასაკრძალავის ხელყოფისას უნდა დაკარგულიყო. (განსასვენებელი ორმო შევსებული იყო სუფთა სტრუქტურის მიწით.)

დასაკრძალავი ღრმულის საფარი ფილების ზემოთ, ლუსკუმის კლდეში ნაკაფი შვეული კედლები 38-40 სმ. სიმაღლისაა. ამის შემდგომ სამარხის ზედაპირს კიდევ ერთი, შედარებით დაბალი საფეხური შემოუყვება – ამჯერად ფილების მეორე წყების ჩამოსადებად და სამაგრად. დასაკრძალავის პირველ და მეორე საბურველთა შორის არსებული სივრცე საუკუნეების მანძილზე დაგროვილი მიწით შევსილა. მოგვიანოდ, ლუსკუმის ზემოთა ნაწილის ხელყოფისას, ზედა საბურველის ფილები ფაქტობრივად მთლიანად აუყრიათ. რამდენიმე მათგანი – გატეხილი და ცალკეული ფრაგმენტების სახით შემორჩენილი – გადახურვათა შორის მონაკვეთის შემავსებელ მიწაში აღმოჩნდა უწესრიგოდ გაბნეული (ესაა ქვიშაქვის სხვადასხვა ზომის ბრტყელი ფილები, რომელთა ზომები მერყეობს 30-დან 80 სმ-მდე - სურ. 20-22). მათგან სამს (57-60 სმ. სიღრმეზე დადასტურებულ ფილებს) შემორჩა ხელის ჩასაყოფი ხვრელისათვის საგანგებოდ გამოყვანილი ნახევარწრიული მოხაზულობის კიდე. ამ ფილათაგან ორზე ფოსოები ერთმანეთის თანაგვარია (დიამეტრი 7-8 სმ.), ხოლო მესამეზე – მათგან განსხვავებული როგორც მოხაზულობის და ზომის (დიამეტრი 8-10 სმ.), ისე კვეთის მხრივ (სურ. 24-27). შესაბამისად, ცხადი გახდა, რომ დასაკრძალავის საბურველში გაკეთებული იყო ხელის ჩასაყოფი ხვრელი მომლოცველებისათვის, ღირსი მამის ლუსკუმიდან წმინდა მტვრის ამოსაღებად. ხვრელი რამდენიმე (ორი ან სამი) ფილის ერთმანეთთან მიდგმისას იქმნებოდა.

(გაწმენდითი სამუშაოების პროცესში ნათელი გახდა ისიც, რომ ჩრდილოეთიდან ლუსკუმა მცირე საფეხურით იყო ამაღლებული ეკლესიის იატაკისთავდაპირველი დონიდან) იატაკის ეს დონე (X საუკუნის შუახანებისათვის განხორციელებული გადაკეთება-გაფართოვების დროინდელი უნდა იყოს. როგორც ჩანს, ეკლესიის იატაკი იმხანად მოსხმული არც კი ყოფილა და კლდეს დარბაზის მთელს პერიმეტრზე საკმაოდ არათანაბარი ზედაპირი უნდა ჰქონოდა. (იატაკის დონიდან ლუსკუმის გამომყოფ, კლდეში ნაკვეთ,

საფეხურზე დადგმული იყო შვეულად ამართული და კირით შედუღაბებული სამიმოზრდილი ფილით შექმნილი ზღუდე (სურ. 18), რომელმაც განსასვენებელი კიდევ უფრო მაღალი გახადა – ამის შედეგად ლუსკუმას სწორკუთხა მოხაზულობის მასიური ლარნაკის[4] სახე მიეცა:

„[წმ. ილარიონმა] მერმეცა გარესკჳას ყოფასა მისსა საძრჱთ კერძო ეკლესიასა ამას შინა შექმნა ლარნაკი შუენიერი, რომელსა შინა აწ მდებარე არიან პატიოსანნი ნაწილნი წმიდისა მამისა დავითისნი.“[5]

/ ლარნაკი, თავის მხრივ, მთლიანად არ ავსებდა ღირსი მამის განსასვენებლისათვის საგანგებოდ შექმნილ თაღოვან უბეს – მის დასავლეთ კიდეში,

---

4. ლარნაკი (λάρναξ): *„ვყავთ ჩუენ ბრძანებისაებრ და მოვიყვანე ლარნაკი მისი აქა მონასტერსა და ეკლესიასა სამარხოსა ჩემსა და მუნ დავდეოთ საფლავსა შინა გუამი მისი“* (ა. შანიძე, *ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი* (თბილისი, 1971), 2,11). შდრ. სულხან-საბასეული განმარტება – *„ესე არს მსგავსად კიდობანისა, შემზადებული ფიცართაგან ანუ ქვათაგან, შთასასხმელად კაცთათვის, ხოლო ვიეთნი მკვდართათვისაც“* (სულხან-საბა ორბელიანი, *ლექსიკონი ქართული*, ტ. I (თბილისი, 1991), გვ. 406-407); ნ. ჩუბინაშვილთან ლუსკუმა და ლარნაკი გაიგივებულია: *„ლარნაკი-ლუსკუმა, ქვათა ანუ მეტალლთაგან შემზადებული წმიდათა ნაწილთა“* (ნ. ჩუბინაშვილი, *ქართული ლექსიკონი* (თბილისი, 1961), გვ. 258). დეტალურად ამასთან დაკავშირებით იხ. კ. გოცაძე, *დაკრძალვის წესები გვიანანტიკურ და ადრეშუასაუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოში (I-X სს.)*, *საკანდიდატო დისერტაცია* (თბილისი, 1990); აგრეთვე – ე. ნადირაძე, თ. ნადირაძე, *უდაბნო საღვთოთ შემოკრებულთა* (თბილისი, 2001), გვ. 89-98; ლარნაკსა და ლუსკუმასთან დაკავშირებით საგულისხმო დაკვირვებები მოიპოვება დ. მეგრელაძის ნარკვევში – დავით აღმაშენებლის მიერ მღვიმის მონასტრისადმი ბოძებული ანდერძის ტექსტიდან ერთი მონაკვეთის შესახებ, კრებულში: *ანამკი. ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი* (თბილისი, 2002), გვ. 163-167.

5. ცხორებაჲ და მოქალაქობაჲ წმიდისა და ღმერთშემოსილისა მამისა ჩუენისა დავით გარესკჳელისაჲ, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. III, მეტაფრასული რედაქციები (XI-XIII სს.)*, *დასაბეჭდად მოამზადეს* ილ. *აბულაძემ*, ე. *გაბიძაშვილმა*, ნ. *გოგუაძემ*, *მ. დოლაქიძემ*, *გ. კიკნაძემ* და *ც. ქურციკიძემ*, ილ. *აბულაძის ხელმძღვანელობითა* და *რედაქციით* (თბილისი, 1971), გვ. 197.

ლარნაკის დასავლეთ ზღუდესა და უბის კედელს შორის, იატაკიდან ერთ, საკმაოდ მაღალ, საფეხურად შემაღლებული, მცირე თარო იყო დარჩენილი (სურ. 29, 31-33).

(მიუხედავად დასაკრძალავის არაერთგზისი განახლებისა, წმ. დავით გარეჯელის ნეშტი ფაქტობრივად ხელუხლებლად იქნა შემორჩენილი, განსვენების პირვანდელ მდგომარეობაში, დაუძრავად (სურ. 36, 37). ეს გარემოება მნიშვნელოვანია, რადგანაც ქრისტიანული აღმოსავლეთის პილიგრიმულ ცენტრებში ფართოდ გავრცელებული იყო წმინდანის დასაკრძალავთან მიახლებისა და თაყვანისცემისას მისგან წმინდა ნაწილის აღების პრაქტიკა.[6] გაწმენდისას ცხადი გახდა, რომ წმ. დავითის განსასვენებელთან დაკავშირებით ამ მხრივ გარკვეულ გამონაკლისთან უნდა გვქონდეს საქმე – სხვა წინაპირობათა გვერდით ხელშეხება და წმინდა ნაწილის გამოღების სურვილი შეიძლებოდა ყოფილიყო ერთ-ერთი მიზეზი იმისა, რომ ღირსი მამის ნეშტის მხოლოდ ზედა ნაწილია დაზიანებული. წმ. დავითი ესვენა ზურგზე, გამართულ მდგომარეობაში თავით დასავლეთით, ხელები იდაყვებში ჰქონდა მოხრილი და მკერდს ქვემოთ დაკრეფილი. – მარცხენა ხელის მტევანი მარჯვენაზე ზემოდან ჰქონდა დადებული. წმ. დავითის ნეშტის ზომებია: ტერფამდე – 156 სმ; გადაშლილი ტერფებით – 170 სმ. როგორც აღინიშნა, ნეშტის წელსზედა ნაწილი ჟამთა სვლის, სინესტისა და ხელის შეხებისაგან რამდენადმე დაზიანებულა. თავის ქალისაგან შემორჩა მხოლოდ თხემი, რომელიც დროთა განმავლობაში სასთუმალიდან დაძრულა და მხრებისკენ ჩამოცურებულა. ღირსი მამის ნეშტი წელს ქვემოთ თითქმის სრული სახითაა შემონახული. ტანისა და მუხლების არეებთან, აგრეთვე თავთან დაფიქსირდა მიწადქცეული შავი ქსოვილის ნაშთები. ეს იმაზე შეიძლება მიუთითებდეს, რომ დაკრძალვისას წმ. დავითს ემოსა შავი ქსოვილის ჩოჯა, როგორც ეს მის ცხოვრებაშიცაა მითითებული,[7]

---

6. A. Mary-Talbot, Pilgrimage to Healing Shrines: the Evidence of Miracle Accounts, *Dumbarton Oaks Papers*, 56 (2002), p. 153 ff (ადრეული ბიბლიოგრაფიით).

7. ასურელ მამათა შესამოსელის შესახებ: *„მოვიდოდეს წმიდანი იგი მამანი უკამლონი და დაბებკულითა მოსილნი, შეურაცხად სახილველნი, კუნკულითა შემოსილნი წესისაებრ ასურთა ქუეყანისა“* (ცხორებაჲ და მოქალაქობაჲ შიოჲსი და ევაგრესი, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, III, გვ. 122). საკუთრივ წმ. დავითის შესამოსელის თაობაზე ღირსი მამის ცხოვრებაში მითითებულია – *„დაბებკულითა მოსილ არს უნდოდ ... და*

ანუ მოწესეთა ტრადიციული შესამოსელი ქრისტიანული აღმოსავლეთის სამონასტრო გაერთიანებებში.[8] ასევე მოსალოდნელია, რომ იგი მაზარაში[9] წაგრაგნილი უნდა დაეკრძალათ, მსგავსად ქრისტიანული აღმოსავლეთის სამონასტრო ტრადიციაში დამკვიდრებული წესისა.[10]

(როგორც ჩანს, გარკვეულ პერიოდში ლუსკუმას ზემოდან თაღი გადასდევდა. განსასვენებლის ზედა მონაკვეთზე დადასტურდა თაღოვანი გადახურვის სამი, ერთმანეთზე დაშრეტეებული ფენა)(სურ. 13, 14). მათგან ზედა ფენა ლუსკუმის ზედაპირიდან 25 სმ. სიღრმეზე მდებარეობდა. მომდევნო ფენები მასთან მიჯრით იყო დაშრეტეებული. ფენების სისქე ასეთია (შესაბამისად, ზემოდან ქვემოთ): I ფენა – 9 სმ.; II ფენა – 4 სმ.; III ფენა – 15 სმ.(შუა ფენაზე დადასტურდა ბათქაშის ფრაგმენტები ფერწერის კვალით, სახელდობრ შავი, წითელი და თეთრი ფერის ზოლების ნაშთებით (სურ. 23). სამხრეთი მხრიდან გადახურვა ეკლესიის კედელს ემყარებოდა. ადრეული თაღის ნაშთი შემორჩენილი იყო ლარნაკის ცენტრალურ ნაწილში, დასაკრძალავი უბის სამხრეთი კედლის შუა მონაკვეთზე. თაღოვანი გადახურვის მეორე და მესამე ფენები ლარნაკის აღმოსავლეთ ნაწილში დაფიქსირდა.)

დასაკრძალავის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში, ლარნაკის ზედაპირიდან 50 სმ. სიღრმეზე აღმოჩნდა ხის ფრაგმენტები (სურ. 65₁). გამორიცხული არ არის, რომ ხე განსასვენებლის გადახურვის ერთ-ერთი ფენისათვის იქნა გამოყენებული.

ლუსკუმის გაწმენდის პროცესში გაშიშვლდა ეკლესიის სამხრეთი უბის

წუერნი მისნი შთავლენან ვიდრე სარტყელადმდე და კუერთხი ჴელთა მისთა და ჴამლნი უნდონი ფერჴთა" (ცხორებაჲ და მოქალაქობაჲ წმიდისა და ღმერთშემოსილისა მამისა ჩუენისა დავით გარესჯელისაჲ, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლი-ტერატურის ძეგლები*, III, გვ. 210; ცხორება წმიდისა ღმერთშემოსილისა მამისა ჩუენისა დავით გარესჯელისა მეუდაბნოესი, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, III, გვ. 306).

8. Y. Hirschfeld, *The Judean Desert Monasteries in the Byzantine period* (New Haven and London, 1992), p. 91-93; J. Patrich, *Sabas, leader of Palestinian Monasticism. A Comparison Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries* (Washington, D.C., 1995), p. 210-220.

9. **მაზარა** – „ზედ წამოსასხმელი" (სულხან-საბა ორბელიანი, *ლექსიკონი ქართული*, I, გვ. 429).

10. J. Patrich, დასახ. ნაშრომი, გვ. 214.

სამხრეთი კედელიც, კერძოდ მისი ქვედა ნახევარი. ბათქაშის ფენის მოცილების შედეგად გარკვა, რომ უბის აღმოსავლეთ და დასავლეთ ნაწილში კედელი კლდის ქანშია გამოკაფული, შუა მონაკვეთი კი თავის დროზე გამჭოლი უნდა ყოფილიყო – მოგვიანოდ იგი ქვითა და აგურით ამოუქოლავთ. ეს გარემოება სავარაუდოს ხდის, რომ ღირსი მამის დასაკრძალავი თავდაპირველად სამხრეთით უნდა ყოფილიყო გახსნილი მისაახლებლად და თაყვანისსაცემელად.

უბის აღმოსავლეთ, საკურთხეველთან მიმდებარე, კედელში, ლარნაკის ზედაპირიდან მცირე სიმაღლეზე, ბათქაშის ფენის მოცილების შედეგად გამოჩნდა ქართული აგურით გადაყვანილი თაღოვანი ნიშა (სურ. 47).

ლუსკუმის უმნიშვნელოვანესი ნაწილი იყო წმინდა დავითის დასაკრძალავის საბურველში ხელჩასაყოფი საევლოგიე ხვრელი. ღირსი მამის ლარნაკზე მისი არსებობა წერილობითაცაა დადასტურებული. ღირსი ონისიფორე გარეჯელის (XVIII ს.) მიერ ჯაბუკი სწორედ წმ. დავითის სამარხიდან ამოღებული წმინდა მტვრით განიკურნა:

„ჰრქუა მას წმიდამან: „დასცხერ და დადუმენ, რამეთუ მაქვს მე აქა წმიდის დავითის გარეჯელის საფლავისაგან მტვერი ევლოგიად და მოითხოვა (ონისიფორემ) სტამნითა წყალი და შერთო მიწა წყალსა მას და გონებითა ზე მხედველი სულთ იქიდა ღმრთისა მიმართ და ხელითა თჳსთა მიუპყრა პირსა მის ჯაბუკისასა და ეტყოდა: „შვილო, ესე შესვი სახელითა იესუ ქრისტესითა და ლოცვითა წმიდისა დავითისითა განიკურნები“. და შესმასა მისსა მუნთქვესვე განთავისუფლდა ჯაბუკი იგი გვემულებისაგან ეშმაკისა და მისცა იგი დედასა თჳსსა.“[11]

როგორც ჩანს, წმინდა მტვრის ამოსაღები ხვრელი ჰქონდა გადახურვის ქვედა რიგის ფილებსაც; სწორედ ამაზე უნდა მიუთითებდეს ლუსკუმის გაწმენდისას აღმოჩენილი ფილები, სხვადასხვა ზომისა და მოხაზულობის ფოსოებით, რომლებიც, ამასთანავე, სხვადასხვაგვარადაცაა გამოკვეთილი. წმ. დავითის ლუსკუმის ზედა და ქვედა საბურველში საევლოგიე ხვრელების არსებობის მოწმობას უნდა წარმოადგენდეს გაბრიელ მცირის „ღვთიესულიერ თხრობათა“ ის პასაჟი, რომელიც ღირსი მამის დასაკრძალავიდან მისი წმინდა ნაწილის ამოღებასა და მასთან დაკავშირებულ სასწაულზე მოგვითხრობს:

---

11. ღირსი გაბრიელ მცირე, ცხორებაჲ და მოქალაქობაჲ ღირსისა ნეტარისა მამისა ჩუენისა სქემოსან ონისიფორესი, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, წ.V (თბილისი, 1989), გვ. 115.

„გარნა აწ ჟამთა ჩვენთა მესმა მე სარწმუნოთა კაცთა მიერ ყოვლადსამღუდელო კირილესათვის ეპისკოპოსისა, რომელი აღიზარდა მასვე მონასტერსა დავითისსა: ოდეს იქმნა იგი მღუდელმონაზონ, წარსლვა ეგულებოდა მორჩილებით სოფლად საჭიროსა საქმისათვის. და შთავიდა წმიდისა დავითის საფლავსა, და მხურვალედ ილოცა, და ჴელ-ჰყო აღმოღებად საფლავისაგან მის ნეტარისა მტვერი ევლოგიად, ვითარცა არს ჩუეულება, რომლისა მიერ მსასოებელნი მრავალნი იკურნებიან. და ჰხუდა ჴელსა მისსა ერთი ნაწილთაგან ფერცხალი, რომელიცა აღმოიღო სიხარულით და არავის უთხრა, რამეთუ განიზრახა გულსა თვისსა, რათა წარიღოს სოფლად და ვეცხლით შეამკოს კეთილად და აქუნდეს სასოდ თვისად.“ [12]

განსასვენებლის მოწყობის ამგვარი წესი, როგორც ჩანს, გარეჯში ყოფილა არამარტო დამკვიდრებული, არამედ საზოგადოდ მიღებულ-გავრცელებულიც. ამ მხრივ მრავლისმეტყველი ჩანს ჩანაწერი წმ. დოდოს გარეჯელის თავდაპირველი განსასვენებლის გაწმენდის შესახებ, რომელიც ღირსი მამის ნაწილთა ლავრაში გადასვენების უშუალო მონაწილეს, მორჩილ სპირიდონ გრძელიშვილს ეკუთვნის და რომელსაც მიქელ-გობრონ საბინინის მიერ „საქართველოს სამოთხეში“ ჩართული სათანადო პასაჟიც ეფუძნება:

„აღმოვწმინდეთ ეკლესია და გამოჩნდა საფლავი გადალესილი წმიდათ და ზედ დახატული სახე ღირსი დოდოსი. და ქონდა ხელის ჩასაყოფი საფლავში მიწის ამოსაღებათ ევლოგიათ და სურვილით მიმავალთა.“[13]

---

12. ღირსი გაბრიელ მცირე, ღვთივსულიერნი თხრობანი სულთა ღვთისმოყვარეთა ფრიად სარგებელნი, გამოსაცემად მოამზადა ზაზა სხირტლაძემ (თბილისი, 2002), გვ. 13–14.

13. შდრ.: „ოდეს აღვედით ღ. მამის მონასტერსა შინა ძლივ მივაგნევით ღ. დოდოს საფლავის ეკკლესიას, რომელიც სრულიად აღმოვსილი იყო ქჯ შით და ლამით. ვიწყეთ პრუწლად აღმოწმენდა, შემდეგ ამისა გამოჩნდა ღ. დოდოს საფლავი, რომელსა ზედა დახატული იყო ხატი ღირსისა შეხვეული მაზარასა შინა, კამარით. საფლავსა ხელის ჩასაყოფი ჰქონდა, მიწის ამოსაღებად, ევლოგიათ სასოებითა და სურჯლით მიმავალთა“ (მ. საბინინი, საქართველოს სამოთხე (თბილისი, 1882), გვ. 638). მ. საბინინი ამაზე სხვაგანაც მიუთითებდა: „შემდეგ დიდისა მუშაობისა აღმოვწმინდეთ, მონაზონნი შეიმოსნენ პარაკლის ხდომით,

თავის მხრივ, ტრადიცია წმინდანის განსასვენებელში ხელჩასაყოფი ხვრელის არსებობისა უძველესია; ამასთან, არსებითია ის გარემოება, რომ საქრისტიანოს სხვადასხვა კუთხეთა შორის იგი წმინდა მიწის სალოცავებშიცაა დადასტურებული. ამ მხრივ საგულისხმოა XIX საუკუნემდე შემონახული ტრადიცია, რომლის თაობაზეც მითითება ნიკო ჩუბინაშვილის მოგზაურობის მასალებში მოიპოვება.[14] წმ. დავითის, როგორც ასურელი მამის, განსასვენებელთან დაკავშირებით არანაკლებ საგულისხმო უნდა იყოს სირიის ადრეულ ეკლესიებში მრავალგან ცნობილი მსგავსი მაგალითებიც.[15]

ᲦᲘᲠᲘᲡᲘ ᲛᲐᲛᲘᲡ ᲚᲐᲠᲜᲐᲙᲨᲘ ᲮᲔᲚᲩᲐᲡᲐᲧᲝᲤᲘ ᲮᲕᲠᲔᲚᲘ, ᲠᲝᲒᲝᲠᲪ ᲩᲐᲜᲡ, ᲡᲣᲚ ᲛᲪᲘᲠᲔ, XIX ᲡᲐᲣᲙᲣᲜᲘᲡ ᲛᲘᲬᲣᲠᲣᲚᲐᲛᲓᲔ ᲛᲐᲘᲜᲪ (ᲚᲐᲠᲜᲐᲙᲘᲡ ᲡᲐᲒᲠᲫᲜᲝᲑ ᲒᲐᲜᲐᲮᲚᲔᲑᲐᲛᲓᲔ) ᲐᲠᲡᲔᲑᲝᲑᲓᲐ. ᲡᲐᲐᲠᲥᲘᲕᲝ ᲛᲐᲡᲐᲚᲔᲑᲘᲡ ᲛᲘᲮᲔᲓᲕᲘᲗ ᲛᲘᲡᲘ ᲐᲠᲡᲔᲑᲝᲑᲐ

მუხლ მოდრეკილნი აღმოვასვენეთ წმიდანი ნაწილნი ღირსისა დოდოსი, რომლისა სამარხოში ტალახი იდგა, ხელის ჩასაყოფიდან უდენია წყალსა და თურმე წყლით ამოიმსებოდა ხოლმე...“ (მ. საბინინი, ჩემი პასუხი იოანნე გრიგორისძეს ბერძენოვს, დროება, 1881, №133).

14. შდრ. ნიკო ჩუბინაშვილის მითითება იმის თაობაზე, რომ იერუსალიმის წმ. ჯვრის მონასტერში მომლოცველები ძელიჯეშმარიტის წმინდა მტვერს იღებდნენ: *„შ(ემდგომა)დ ტაძრის მოხილვისა შეგვიძღვნენ საკურთხეველში, სადაც წ(მიდ)ის ტრაპეზის ქვეშე არს ძირი მონაკვეთისა ძელისა ჯ(ეშმარი)ტისა და მის ქვაზედ სწერია სახელი ჯ(უარ)ის მამისა ნიკიფორე ჩოლოყაშვილისა. წ(მიდ)ს ტრაპეზის მარცხნივ იატაკის მარმარილოს ქვაზედ სწერია: ესე წ(მიდ)ა და პატიოსანი მონასტერი მეფეს დ(ავი)თიანს ბაგრატ [კურო]პალატს აღუშენებია. მუნით შთავედით საკურთხევლის ქვეშე შეკრულსა კამარაში, სადაც არის ფოსო ძელისა ჯ(ეშმარი)ტის მონაჯერის ძირისა და მუნიდამ მიიღებენ მლოცავნი მიწასა ევლოგიად“* (ხი, A-1767, ფ. 153v); გამოცემულია: А. Цагарели, Памятники грузинской старины в Святой Земле и на Синае, *Православный Палестинский Сборник*, т. IV,1 (1888), с. 46.

15. G. Descoeudres, *Die Pastophorien im Syro-byzantinischen Osten. Eine Untersuchung zu architektur- und liturgiegeschichtlichen Problemen* (Wiesbaden, 1983), p. 16-19; დ. კლდიაშვილი, გარეჯა და პილიგრიმობა ადრეული შუა საუკუნეების ქართულ წყაროებში, კრებულში: *სამონასტრო ცხოვრება უდაბნოში, გარეჯა და ქრისტიანული აღმოსავლეთი* (თბილისი, 2001), გვ. 77 და შემდ. ამგვარი ხელჩასაყოფელის დანიშნულება სხვადასხვა იყო: იგი გამოიყენებოდა წმინდა ნაწილის/წმინდანის ნეშტის ხელშესახებად, წმინდა მტვრის ამოსაღებად, ანდა წმინდა ზეთის გარდამოსასვლელად.

1860-ანი წლებისათვის დოკუმენტურად დასტურდება,[16] თუმცა მისი არსებობა გვიანაც არის სავარაუდო.[17])

წერილობითი წყაროების, ადგილობრივი სამონასტრო ტრადიციის, საკუთრივ დასაკრძალავის მოწყობისა და მისი აღნაგობის თავისებურებების, ისევე როგორც ნივთიერი მასალების შეჯერება-გათვალისწინებით, შესაძლებელი ხდება გამოიყოს წმ. დავით გარეჯელის განსასვენებლის შექმნისა და შემდგომი განახლება-გადაკეთების რამდენიმე ეტაპი:

VI საუკუნის მეორე ნახევარში, ღირსი მამის სიცოცხლეშივე რუსთავის ერისთავის, ბუბაქარის თაოსნობით იკვეთება ეკლესია, სადაც მოგვიანებით წმ. დავითი დაიკრძალა. იგი მოკრძალებული ზომებისა უნდა ყოფილიყო. დასაკრძალავი ეკლესია (იგივე სამარტვილე), როგორც ჩანს, გახსნილი იყო სამხრეთით, მონასტრის ეზოსკენ. ამგვარი გეგმარების მქონე დასაკრძალავები სწორედ ადრეული შუა საუკუნეების განმავლობაში იქმნებოდა ქრისტიანული აღმოსავლეთის სხვადასხვა კუთხეში,[18] გარეჯთან დაკავშირებით განსაკუთრებით ნიშ-

16. საქართველოს სახელმწიფო ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფ. 500, აღწ. 2, საქმე 350.

17. Один монах, слепой от рождения, прикоснувшись к праху св. Давида, мгновенно прозрел и начал видеть. И ныне, кто с верою помазуется прахом его из гроба, откуда исходит благовонное и приятное дыхание, тот и телом и душою исцелевает (Е[пископ] К[ирион], *Преподобный Давид Гареджели и его Лавра* (Тифлис, 1901), с. 21-22).

18. H. C. Butler, *Early Churches in Syria, 4th-7th Centuries* (Princeton, 1929), p. 212-213, 216; J. Lassus, *Sanctuaires chretiens de Syrie* (Paris, 1947), p. 173-176; Д. Кипшидзе, Пещеры Ани (Ереван, 1972), с. 123-126, рис. 54-55, таб. 50; Y. Hirschfeld, *The Judean Desert Monasteries in the Byzantine Period* (New Haven and London, 1992), p. 140, fig. 71; N. G. Laskaris, *Monuments funeraires paléochretiens (et byzantins) de Grece* (Athènes, 2000), p. 178. წმინდანის განსასვენებლისათვის ადგილის შერჩევა, რასაკვირველია, შედარებით ვრცელ ტაძრებში იყო შესაძლებელი. გარეჯის გამოქვაბულ ეკლესიათა და სამარტვილეთა მასშტაბები და მათი არქიტექტურული გადაწყვეტა თავისთავად განაპირობებდა განსასვენებლის ადგილს, სახელდობრ მონაკვეთს შესასვლელის პირისპირ, ე.ი. ჩრდილოეთ უბეს/კედელს.

ნეული ჩანს თანაგვარი პრაქტიკის არსებობა ადრეული ხანის სირიულ ეკლესიებში, სადაც ადგილობრივ წმინდანთა დასაკრძალავები ტაძრის აღმოსავლეთ მონაკვეთში, საკურთხეველთან უშუალო სიახლოვეს (ზოგჯერ სამკვეთლოში, სადიაკვნეში, ანდა ეკვდერში) ეწყობოდა.[19] შემთხვევითი ვერ იქნება ის გარემოება, რომ შუა საუკუნეების საქართველოში მსგავსი მოვლენა ასურელ მამათა დასაკრძალავებში გვხვდება – ზედაზენის,[20] წილკანის,[21] მარტყოფის,[22] ალავერდის,[23] ხირსის,[24] ბრეთის,[25] სამთავისის[26] ეკლესიებში ლუსკუმა განთავსე-

19. G. Descoeudres, დასახ. ნაშრომი, გვ. 17.

20. თავდაპირველად წმ. იოანე ზედაზნელი დაკრძალა მისთვის საგანგებოდ აგებულ მცირე ეკლესიაში, რომელიც მოგვიანებით, VIII–IX საუკუნეებში აგებული დიდი სამნავიანი ბაზილიკის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში მოექცა (Н. Чубинашвили, Зедазени, Кликис Джвари, Гвиара, *Ars Georgica*, 7 (1971), с. 31-40).

21. წილკნის ტაძარში ღირსი მამა ისეს დასაკრძალავის არსებობა დადასტურდა სარესტავრაციო სამუშაოების დროს, რომელსაც ნ. ჩუბინაშვილი ხელმძღვანელობდა. ეს მასალები დღემდე გამოქვეყნებული არ ყოფილა. ტაძრის თაობაზე იხ. R. Mepisaschwili, V. Zinzadze, *Georgien. Wehrbauten und Kirchen* (Leipzig, 1986), p. 88.

22. Р. Шмерлинг, В. Долидзе, Т. Барнавели, *Окрестности Тбилиси* (Тбилиси, 1960), с. 108.

23. Г. Чубинашвили, *Архитектура Кахети* (Тбилиси, 1958), с. 374.

24. ეპისკოპოსი კირიონი, *ღირსი სტეფანე და მის მიერ დაარსებული ხირსის მონასტერი* (თბილისი, 1998), გვ 16, სურ. 7, 8; შდრ.: Г. Чубинашвили, *Архитектура Кахети*, გვ. 325–339.

25. წმ. იოანე ზედაზნელის განსასვენებლის მსგავსად, ბრეთშიც ღირსი მამა პიროსის სამარხოდ მცირე ზომის ეკვდერი აუგიათ. იგი შემდგომში უფრო დიდი ზომის ეკლესიაში მოექცა, როგორც ჩრდილო-აღმოსავლეთი ეკვდერი. იხ.: თ. სანიკიძე, ბრეთის „მამა პიროსი", *ძეგლის მეგობარი*, 1974, № 35, გვ. 48–57; *საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა*, V (თბილისი, 1990), გვ. 360–361.

26. ძეგლის მრავალგზისი პუბლიკაციის მიუხედავად, მითითება კათედრალის სამკვეთლოში წმ. ისიდორეს საფლავის არსებობის თაობაზე არსად გვხვდება. შდრ.: გ. სოხაშვილი, *სამთავისი* (თბილისი, 1973); *საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა*, V გვ. 191–198 (ადრეული ბიბლიოგრაფიით).

ბულია ჩრდილოეთი კედლის/მკლავის ან უბის აღმოსავლეთ მონაკვეთზე; იგივე ტრადიცია ასწლეულების მანძილზე დამკვიდრებული ჩანს საკუთრივ გარეჯშიც (წმ. დოდოს მონასტერი,[27] ბერთუბანი,[28] წამებული,[29] უდაბნო[30]).

წმ. დავითის ლუსკუმა კლდეში ჩაკვეთილი სამარხის სახით შეიქმნა. მისი აღნაგობა, ისევე როგორც დაკრძალვის განსაკუთრებული სისადავე, აგრეთვე ნარატიულ წყაროთა ცნობების გათვალისწინება და ადგილობრივი სამონასტრო ტრადიცია ნათელს ხდის, რომ ღირსი მამის კლდეში ნაკვეთმა განსასვენებელმა თითქმის უცვლელი სახით მოაღწია ჩვენამდე.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ განსასვენებლის ეს სახესხვაობა – მიცვალებულის ზომაზე კლდის ქანში ამოკვეთილი სამარხი, რომელიც ზემოდან ფილებითაა გადახურული, გავრცელებას პოვებს გარეჯის მრავალმთის სხვა მონასტრებში – ბოლო ხანებში მრავალმთის ივრისპირა ნაწილის გამოქვაბულ კომპლექსებში, სახელდობრ პირუკეღმა მთის მონასტერში მიკვლეული დასაკრძალავები ამის მოწმობაა.[31] ადგილობრივ მოწესეთა სამარხების მოწყო-

---

27. თ. ჯოჯუა, დოდო გარეჯელის ძველი განსასვენებელი, *კრებულში: ქრისტიანობა და საქართველო. ისტორიულ-ეთნოლოგიური გამოკვლევები* (თბილისი, 2000), გვ. 36–44.

28. G. Abramishvili, The Painting of Bertubani Martyrium, *in: L'arte georgiana dal IX al XIV secolo. Atti del Terzo Simpozio Internazionale sull'arte Georgiana,* vol. I (Galatina, 1986), p. 199-203; მისივე, ბერთუბნის სამარტვილის მოხატულობა, *სპექტრი*, 1998, №1, გვ. 52–57.

29. ზ. თვალჭრელიძე, ზ. სხირტლაძე, გამოქვაბული სამარტვილე წამებულში, *Academia*, №1 (2001), გვ. 50–55.

30. ზ. სხირტლაძე, უდაბნოს მონასტრის სამარტვილეს ისტორიისათვის (იბეჭდება). ამგვარი ტრადიცია ჩვენში მოგვიანოდაც უნდა შემორჩენილიყო. დღეისათვის ცნობილი არ არის, თუ ვისთვის უნდა ყოფილიყო გამიზნული ვარძიის გამოქვაბული კომპლექსის დასავლეთ მასივში X საუკუნისათვის გამოკვეთილი ანანაურის ეკლესიის ჩრდილოეთ უბეში მოწყობილი დასაკრძალავი. მოგვიანებით, XVI საუკუნის დასაწყისში, იგი, სავარაუდოდ, სამცხის ათაბაგის, მზეჭაბუკის (†1516) განსასვენებელი გახდა (კ. მელითაური, იაკობის სავანე ანანაურის ეკლესიასთან, *მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია*, 1977, №1, გვ. 49–52).

31. ზ. სხირტლაძე, ივრისპირა გარეჯის მონასტრებში, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 1997, 25 დეკემბერი, №322 (2695), გვ. 3.

ბის მსგავსი წესი მრავალმთაში ასწლეულების მანძილზე, გვიან შუა საუკუნეებამდე გვხვდება – იგი დიდ ქვაბებში, აგრეთვე წმ. იოანე ნათლისმცემლის მონასტერში იქნა დადასტურებული.[32]

IX საუკუნის შუახანებში, წმ. ილარიონ ქართველის ღვაწლით ეკლესიის განახლება-გაფართოვების შედეგად ღირსი მამის დასაკრძალავი საერთო სალოცავი ეკლესია გახდა („*და კუალად უდაბნოდ გარეშჯისა მივიდა, სადა-იგი დაეტევნეს ძმანი პირველ, ხოლო წმიდისა დავითის სამარტვილოსა შინა ეკლესიად შექმნა და შეწირა საჯმარი, რაოდენი იპოვა მის შორის...*").[33] წმინდანის საფლავი ეკლესიის ინტერიერის, სახელდობრ დარბაზის სამხრეთ ნაწილში მოექცა (სურ. 4-6). ლუსკუმას თავდაპირველად ჩრდილოეთი მხრიდან მიჯნა არ უნდა ჰქონოდა. განახლებულ-გაფართოებული ეკლესიის იატაკის თავდაპირველ დონესთან (რომელიც იმხანად ასევე კლდეში ნაკაფი უნდა ყოფილიყო) შედარებით იგი მხოლოდ ერთი საფეხურით იყო ამაღლებული, ბრტყელი ფილებით გადახურული და, შესაძლოა, კირით მოსხმულ-მოლესილი (განსასვენებელთა მსგავსი აღნაგობა მრავალგზის დადასტურებულა გარეჯში – შდრ. მასალები წმ. დოდოს დასაკრძალავის შესახებ,[34] სამარტვილეები ბერთუბანში,[35] წამებულში,[36] პირუკუღმა მთის მონასტერში[37]). გამოქვაბული ტაძრის განახლებისას, შესაბამისად, აუცილებელი გახდა მისი ჩრდილოეთიდან კედლით შემოზღუდვა – წმინდანის განსასვენებელთან მიახლება სამთხვევად და სალოცავად ახლა სწორედ ამ მხრიდან იყო შესაძლებელი,

---

32. ბ. მჭედლიშვილი, ივრისპირა ქვაბების არქეოლოგიური დაზვერვები, *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები*, V (1977), გვ. 158-159; ზ. თვალჭრელიძე, გარეჯის ნათლისმცემლის უდაბნო-მონასტერი (არქეოლოგიური კვლევა-ძიება), *ძეგლის მეგობარი*, 1988, №2, გვ. 19; მისივე, გარეჯის სამონასტრო ცხოვრების განვითარების ეტაპები არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, კრებულში: *სამონასტრო ცხოვრება უდაბნოში. გარეჯა და ქრისტიანული აღმოსავლეთი* (თბილისი, 2001), გვ. 28.

33. *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, III, გვ. 222.

34. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, S-3283d; მ. საბინინი, *საქართველოს სამოთხე*, გვ. 638.

35. G. Abramishvili, დასახ. ნაშრომი, გვ. 199 და შემდ.

36. ზ. თვალჭრელიძე, ზ. სხირტლაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 50-55.

37. ზ. სხირტლაძე, ივრისპირა გარეჯის მონასტრებში, გვ. 3.

ამასთან ტაძრის განახლება-გაფართოვების კვალად ეს გარკვეულწილად რთული უნდა გამხდარიყო, რადგანაც სამარხის პირი ეკლესიის დარბაზის იატაკის დონესთან მიმართებით საკმაოდ დაბლა აღმოჩნდა განთავსებული. ლუსკუმის დაბალი, მისაახლებლად და სამთხვევად რამდენადმე უხერხული მდებარეობა კიდევ უფრო თვალსაჩინო უნდა გამხდარიყო იატაკის მოსხმის შემდეგ – იგი ნალესობის სქელი, არათანაბარი ფენით დაიფარა, კლდეში ნაკაფი, არათანაბარი და, შესაძლოა, დროისაგან რამდენადმე უკვე შელახული ზედაპირის შეძლებისდაგვარად მოსასწორებლად.[38]

ყოველივე ამის გამო (ლუსკუმა ჩრდილოეთი (ე.ი. ეკლესიის დარბაზის) მხრიდან ქვის სწორკუთხა, შვეულად აღმართული და ერთმანეთთან შედუღაბებული ფილებით ამოუშენებიათ და მასზე თაღოვანი გადახურვა მოუწყვიათ. ამის შესახებ მითითება მოიპოვება წმ. დავითის ცხოვრებაში,) სადაც ნათქვამია, რომ წმ. ილარიონმა *„სამხრით კერძო ეკლესიასა მას შექმნა ლუსკუმაჲ შუენიერი“*.[39]

ეკლესიის გაფართოვება-განახლებისას ახლად გამოკვეთილი, ადრინდელზე ბევრად უფრო ვრცელი, საკურთხევლის დამხრობა გარკვეულწილად შეიცვალა. ამის გამო ღირსი მამის დასაკრძალავი ლუსკუმა რამდენადმე დიაგონალურად მოექცა და მისი მიმართება სამხრეთდასავლეთიდან ჩრდილოაღმოსავლეთით შეიცვალა. ამას გარდა, შექმნილ უბეს ლუსკუმა მთლიანად არ ავსებდა – განსასვენებლის დასავლეთ კიდეში (დაკრძალულის თავის მხარეს) იატაკის დონიდან ერთი საფეხურით შემაღლებული არე რჩებოდა)

ქრონოლოგიური მონაკვეთი განსასვენებლის განახლება-გადაკეთების ამ და მომდევნო ეტაპს შორის ვრცელ პერიოდს მოითვლის. ჩვენთვის ფაქტობრივად არაფერია ცნობილი განსასვენებლის ისტორიის თაობაზე X საუკუნი-

38. ტაძრის იატაკზე მოსხმული ბათქაში (პალესტინის ქართული წარწერის მიხედვით – *სეფა*; იხ. გ. წერეთელი, *უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან* (თბილისი, 1960), გვ. 11-12, 37-38; ილ. აბულაძე, *ძველი ქართული ენის ლექსიკონი* (თბილისი), 1973, გვ. 387) მსხვილი ფრაქციისაა, მუქი მოყვითალო-მორუხო შეფერილობისა. ზედაპირი გადაღესილი აქვს ძალზე წმინდა, ლეგა ფერის ხსნარით. ნალესობაში ჩართულია ხის მცირე ფრაგმენტები. ბათქაშის პეტროგრაფიული და რენტგენული ანალიზისას ცხადი გახდა, რომ იგი რთული შედგენილობისაა, მინდვრის შპატის, კვარცის, მონტ-მორილონიტისა და პალზიტის ჩანართებით. ზედა, თხელი ფენა პელიტური შედგენილობისაა, ამასთან იგი კალციუმის კარბონატის სიჭარბით გამოირჩევა.

39. იხ. ზემოთ, შენ. 1.

დან მოყოლებული ვიდრე გვიან შუა საუკუნეებამდე. სახელდობრ, უცნობი რჩება, თუ რა პერიოდს შეიძლება დაუკავშირდეს ცალკეულ გადაკეთებათა კვალი, ღირსი მამის დასაკრძალავის გაწმენდისას რომ დადასტურდა. ასეთია, მაგალითად, ლარნაკის თაღოვანი გადახურვის სამი ფენა. ამისათვის მასალები ფაქტობრივად არ შემორჩა.

წმ. დავითის დასაკრძალავის ისტორიის ერთ-ერთ ეტაპად ჩანს გვიანი შუა საუკუნეები, სავარაუდოდ XVII-XVIII სს. ესაა ლავრაში ონოფრე მაჭუტაძის წინამძღვრობის ხანა (1690-1733 წწ.) და მისი შემდგომი პერიოდი. ამ დროს გარეჯის მრავალმთაში საუკუნეობრივი წყვეტილის შემდეგ კვლავ დგება სამონასტრო ცხოვრების აღმავლობა-აღორძინების პერიოდი.[40] სასულიერო კერის განახლება-გამშვენებისას, ბუნებრივია, საგანგებო ყურადღება მიექცეოდა წმ. დავითის საფლავს. შემთხვევითი ვერ იქნება საბუთებში საფლავისადმი ზრუნვის გახშირება.[41] გარეჯის ახალ აღმშენებლად ცნობილი წინამძღვრის საბუთში ამის თობაზე მითითებულიცაა:

> *„რამეთუ ასვენია წმიდის დავითის საფლავზე: ხატი მოჭედილი მაცხოვრისა ერთი, არსების ხატი მოჭედილი ერთი, ხატი ყოვლად წმიდისა მოჭედილი ორი, ხატი ყოვლად წმიდისა კარიანი ერთი, ხატი ყოვლად წმიდისა გარდამოსვსნისა ერთი, ხატი მოჭედილი სამებისა ერთი, ხატი წმიდის ნიკოლოზისა ერთი."* [42]

გარეჯულ საბუთებში წმ. დავითის საფლავად ხშირად სამონასტრო გაერთიანების ცენტრი – წმ. დავითის ლავრა მოიხსენიებოდა ხოლმე. რაც შე-

---

40. მ. ქავთარია, *დავით გარეჯის ლიტერატურული სკოლა* (თბილისი, 1965), გვ. 156-168.

41. იხ. მაგ. ულუფის გაჩენის წიგნი, მიცემული ნაზარალი ხანის მიერ დავით გარეჯის მონასტრის კრებულისა და წინამძღვარ ონოფრე მაჭუტაძისადმი, 1698, 8.XII (ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Ad-87); ანდა მამულის შეწირულების წიგნი, ბოძებული მეფე ნაზარალი-ხანის მიერ დავით გარეჯის მონასტრისათვის, 1699, 17.II (საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფ. 1448, №1830).

42. *ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს), ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ* (თბილისი, 1970), გვ. 681.

ეხება ზემოთ მოხმობილ პასაჟს, მასში სწორედ ღირსი მამის საფლავის ეკლესია და განსასვენებელი ლუსკუმა იგულისხმება.

სავარაუდოდ, ამ ქრონოლოგიურ მონაკვეთთან უნდა იყოს დაკავშირებული წმ. დავითის ლარნაკის გადახურვის ორი, ერთმანეთთან მიჯრით დაშრეგებული ფენა.[43] მათგან ზედა ფენა (სისქე 9 სმ.) ლუსკუმის ზედაპირიდან 25 სმ. სიღრმეზე ფიქსირდება. მეორე, 4 სმ. სისქის, ფენაში აღმოჩნდა ფერწერის ფრაგმენტები, სახელდობრ, წითელი, თეთრი და შავი ფერის ზოლების ნაშთები (სურ. 23). ამ გარემოების გათვალისწინებით, არ გამოირიცხება იმის შესაძლებლობა, რომ გარკვეულ ქრონოლოგიურ ეტაპზე ღირსი მამის ლარნაკს მისი ფრესკული გამოსახულება ამკობდა. იმ მცირე ნაშთების მიხედვით, დასაკრძალავის გაწმენდისას რომ აღმოჩნდა, შეუძლებელია რაიმეს გარკვევით თქმა ამის თაობაზე. და მაინც, ქრისტიანულ აღმოსავლეთში (წმინდა მიწა, სირია, ეგვიპტე, კაპადოკია[44]) და საკუთრივ საქართველოში, საუკუნეების მანძილზე ამ მხრივ არსებული ტრადიცია გარკვეული ვარაუდის გამოთქმის საფუძველს მაინც უნდა იძლეოდეს. ამ მხრივ საგულისხმო იქნებოდა იმ მაგალითების გათვალისწინება, რომლებიც დღეისთვისაა ცნობილი საქართველოს ეკლესიის წმინდანთა დასაკრძალავებიდან.

ამ მაგალითთაგან უადრესი სწორედ ასურელ მამათა დასის წინამძღოლის, წმ. იოანე ზედაზნელის განსასვენებლის მამკობი რელიეფური ფილაა,

---

43. ბათქაშის ორივე ფენა საკმაოდ მსხვილი ფრაქციის გაჯისაა. ფრაგმენტებზე ერთი მხრიდან აღნაბეჭდის სახით დარჩენილია ღარისებრი და ბრტყელი ფორმები, რაც, ალბათ, ხის ქარგილისათვის ან ლუსკუმის გადასახური კონსტრუქციისათვის უნდა ყოფილიყო განკუთვნილი. შემავსებლად გამოყენებულია ალეგროლიტი, რომელიც პლაგიოკლაზისა და კვარცისაგან შედგება, ქლორიტისა და მონტ-მორილონიტის მინარევით. ერთ-ერთ ფრაგმენტზე დადასტურდა ჩანართი — შავი ფერის ვულკანური მინის თვლის სახით. აქვე ჩანს თაბაშირიც, რომელიც, შესაძლოა, შეკეთებას, შევსებას, ან ფერწერული ფენისათვის განკუთვნილ ნალესობას ეკუთვნოდეს.

44. A. Grabar, *Martyrium. Rechérches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique,* t. I (Paris, 1946), p. 278 ff; N. Thierry, Découvertes a la Nécropole de Göreme (Cappadoce), *Comptes Rendus de l'Academie des Inscriptions et Belles-lettres,* Novembre-Décembre 1984, p. 667-674; id., Le portrait funéraire byzantin. Nouvelles Donees, *ΕΥΦΡΟΣΥΝΟΝ, Αφιερομα στον Μανολη Χατζιδακη* (Αθηναι, 1992), p. 582-592 (ადრეული ბიბლიოგრაფიით).

რომელიც VII საუკუნით თარიღდება.[45] ფილაზე, მაცხოვრის ამაღლების კომპოზიციის ქვეშ, მკვლევართა მითითებით, თავად წმ. იოანეს, აგრეთვე ზედაზენის მონასტრის ისტორიის საწყის ეტაპზე მოღვაწე მამათა, მათ შორის – ილია დიაკვნის, ეძილ ეპისკოპოსის, იოსებისა და სტეფანეს გამოსახულებები უნდა იყოს შესრულებული.[46]

წმ. დავითის დასაკრძალავთან დაკავშირებით განსაკუთრებით ფასეული ჩანს მასალები მისი მოწაფისა და თანამდგომის – წმ. დოდო გარეჯელის ლუსკუმის შემკულობის შესახებ. ცნობები ამის თაობაზე მიტროპოლიტ რომანოზის მიერ 1710–1726 წწ. შედგენილ წმ. დოდო გარეჯელის ცხოვრების სვინაქსარულ რედაქციაში მოიპოვება „*შეკრბა კრებული ყოველთა მამათა და მიიღეს ზემოსა მას კლდესა, სენაკსა მოღუაწებისა მისისასა და მუნ შექმნეს სენაკი იგი ეკლესიად მარცხენით კერძო კლდისაგან გამოკუეთილი, სადა-იგი სხენან წმიდანი ნაწილნი სხეულთა მისთანი და კურნებს მტუერი საფლავისა მისისა ყოველსა უძლურებასა კაცთასა. ზედა საფლავსა არს დახატულ წმიდა იგი მიცვალებულის სახედ, კუალად კედელთა მისი საფლავთასა აღყვანება მისი ანგელოზთაგან ზეცად*".[47] აღნიშნულ ცნობას ეხმიანება 1880 წელს, ღირსი მამის წმინდა ნაწილების წმ. დავითის ლავრაში გადასვენების ამსახველი მასალები, სადაც პირდაპირაა მითითებული, რომ წმინდანის დასაკრძალავს ამკობდა „პლიტა... ზედ გამოსახულებით ამ წმინდის სახისა".[48] ფილა წმ. დოდოს ნეშტის წმ. დავითის ლავრაში გადასვენებისას დაუმტვრევიათ; ამდენად, მოტანილი ცნობის გარდა, დღეისთვის მის შესახებ რაიმეს თქმა

---

45. А. Вольская, Рельефная плита из Зедазенского монастыря, *Ars Georgica*, 8 (1979), с. 91-106; ფილა წლების მანძილზე ინახებოდა გ. ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტში. 1991–1992 წწ. ზამთრის ცნობილი მოვლენების დროს გაჩენილი ხანძრისას იგი ძლიერ დაზიანდა.

46. А. Вольская, დასახ. ნაშრომი, გვ. 104–105; შდრ. თ. ბარნაველი, *კახეთის ისტორიულ ძეგლთა წარწერები* (თბილისი, 1962), გვ. 61–65.

47. მიტროპოლიტი რომანოზი, აღვსებისაგან ზ˜ კ3რიაკესა ოთხშაბათსა ღირსისა მამისა ჩუენისა დოდო გარესჯელისა, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, IV სვინაქსარული რედაქციები (XVIII სს.), გამოსაცემად მოამზადა და გამოკვლევა დაურთო ე. გაბიძაშვილმა, ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით* (თბილისი, 1968), გვ. 418.

48 ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ხელნ. S-3283d. შდრ. „საქართველოს სამოთხეში"

შეუძლებელია. გამორიცხული არ არის, რომ იგი გვიანი პერიოდისაც ყოფილიყო – წმ. დოდოს მონასტერში ცხოვრება ხომ გვიან შუა საუკუნეებშიც (XVIII საუკუნის ბოლომდე) გრძელდებოდა, თუმცა, როგორც ჩანს, დასაკრძალავის შემკობის ამგვარი წესი ადრევე დამკვიდრებულ ტრადიციას ასახავდა.

ადგილობრივ, მრავალმთის სამონასტრო გაერთიანებაში ამ მხრივაც არსებული სურათის თანაზიარი ჩანს ბერთუბნის სამარტვილის მაგალითიც: გამოქვაბული დასაკრძალავი გარეჯში სამოწესეო ცხოვრების საწყის ეტაპზე უნდა შექმნილიყო; იგი უფრო მოგვიანებით, IX ან X საუკუნეში უნდა მოეხატათ. განსვენებულის ლუსკუმის ზემოთ, სამარტვილის ჩრდილოეთ კედელზე შესრულებულია იკონოგრაფიის მხრივ სრულიად უჩვეულო კომპოზიცია – სიმეტრიულად, ორმხრივ, ცის სეგმენტიდან გამოწვდილი ოთხ-ოთხი ხელი ჯვრით. კომპოზიციის ზემოთ, კედლის აღმოსავლეთ მონაკვეთზე (მარჯვენა კუთხეში) შემორჩა გამოსახულების ფრაგმენტები, სახელდობრ, სამღვდელო შესამოსელში გამოწყობილი ფიგურის ქვედა ნაწილი. სავარაუდოდ, ეს სამარტვილეში დაკრძალული მოღვაწის გამოსახულება უნდა იყოს.[49]

წმინდანის დასაკრძალავზე გამოსახულების არსებობის ერთ-ერთი ყველაზე თვალსაჩინო მოწმობა წმ. ნინოს განსასვენებელში, ბოდბის მონასტრის თავი ეკლესიის ეკვდერში, ქართველთა განმანათლებლის სამარხზე არსებული მისი ფერწერული გამოსახულებაა. ეს გამოსახულება XVI-XVII საუკუნეებში უნდა იყოს შექმნილი, თუმცა გამორიცხული არ არის, რომ განსასვენებელს მოციქულთა სწორი დედის სახე ადრეც ამკობდა და იგი მოგვიანოდ განახლების მიზნით გადაიწერა.[50]

დაცული ცნობა: „ოდეს აღვედით ღ. მამისა მონასტერსა შინა, ძლივ მივაგნევით ღ. დოდოს საფლავის ეკლესიას, რომელიც სრულიად აღმოვსილი იყო ქჯ შით და ლამით. ვიწყეთ პირუ ᲚᲚᲐᲓ აღმოწმენდა, შემდეგ იმისა გამოჩნდა ღ. დოდოს საფლავი, რომელსა ზედა დახატული იყო ხატი ღირსისა შეხვეული მაზარასა შინა, კამარით“ (მ. საბინინი, *საქართველოს სამოთხე*, გვ. 638).

49. G. Abramishvili, დასახ. ნაშრომი, გვ. 200, 202, ტაბ. CXIX,1; CXX,1; საკუთრივ გამოსახულების თაობაზე იხ.: Z. Skhirtladze, Martyrs and Martyria in the Gareja Desert, *Byzantina Sorbonensia* (იბეჭდება).

50. ქართველთა განმანათლებლის დასაკრძალავზე XIX საუკუნის პირველ ნახევარში იდო საფლავის ლოდი, რომელზეც გამოსახული იყო განსვენებული, გულხელდაკრეფილი წმ. ნინო; საფლავის ქვას, ამასთანავე, ჰქონდა ნაქარგი გადასაფარებლები (ცსსა, 489 №5110 – 1837 წ.). ამ გა-

(გვიანი შუა საუკუნების გარკვეულ ეტაპზე მომხდარ გადაკეთებათა შედეგად, წმ. დავითის ლარნაკის ზომები გარკვეულწილად უნდა შეცვლილიყო – იგი რამდენადმე უფრო დიდი ხდება, გეგმაში ეძლევა სწორკუთხა

დასაფარებელთაგან სამი ამჟამად საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში ინახება (სხსმ/ნ №3806 – 1770 წ.; სხსმ/ნ №3791 – XIX ს.; სხსმ/ნ №3879 – XIX ს.). მოგვიანო მასალებში მოციქულთასწორი დედის განსასვენებელზე სხვა საფლავის ქვა ჩანს, რომელზეც წმინდანის გამოსახულება ყოფილა შესრულებული, ზედწარწერილი ტროპარით, აგრეთვე 1835 წელს შესრულებული გადასაფარებლით. იხ. ბოდბის მონასტრის ნ. გამრეკელისეული აღწერა – ხელნაწერთა ინსტიტუტი, H-2861, ფ. 1r-8r (*ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, H კოლექცია*, ტ. VI (თბილისი, 1959), გვ. 255); შდრ.: *„ქუა განმანათლებლის სახითა უჩვენებს ალაგსა მის საფლავისასა; სახე მისი წარმოგვიდგენს უკანასკნელსა წამსა ცხოვრებისასა; თვალნი არიან დახუჭულნი უკვდავების ბეჭდითა, ჴელნი დაკრეფილნი. საფლავის სახურავ ზედა არის წარწერილი: «სიტყვისა ღვთისა მსახურთა თანა მოსაგრე და აზრისა ქადაგებასა წარმატება. ქართველთა განმანათლებელო და სრულიად წმ. ქნარო ნინა, ევედრე ქრისტესა ღმერთსა შეწყალებად სულთა ჩუⲩნთასა». შემდეგ ამისა წანაწერი: «ძიიღე ესე უნდო ძღვენი წმ. გვამისა შენისა საფლავის გარდასაფარებლად ჩუⲩნ მხევალთა მიერ ნამუშაკევი. ღენერალ მაიორისა და კავალერის, თავადის ალექსანდრე ჭავჭავაძის ასულის ნინა გრიბოედოვისა და დისა მისისაგან ეკატრინასაგან». მეორე მხარეს: «შეიწირე ესე, ვითარცა შეიწირა სიტყვამან ღვთისამან ქალწულისა მარიამისაგან ხორც შესხმულმან ემანუელმან, ღმერთმან და კაცმან სრულიად ქერუბიმისა მის წვლილი და მეოხ გვეყვენ სულთა ჩუⲩნთათჳს დღესა მას დიდსა განკითხვისა, ოდეს იგი დადგეს წინაშე მისა, მაშინ მარჯვენეთათანა დგომისა ღირს მყვენ შეწევნითა შენითა. ჩყლე წლისა, იანვრის იდ დღესა» (ნ. გამრეკელი, წმინდა ნინოს ტაძარი (კახეთში), ციხკარი, 1859, გვ. 270–271). 1880-იან წლებში, მ. საბინინის მიერ საფლავის ქვა მარმარილოს ლოდით იქნა შეცვლილი (შდრ. დროება, 1880, №271, გვ. 2–3). ამჟამად წმ. ნინოს საფლავს ახალი ქვა ამკობს; მის ქვეშ, საფლავზე, შესრულებულია მოციქულთასწორი დედის ფერწერული გამოსახულება, რომელიც სრულად გამოჩნდა 1996 წელს, დასაკრძალავზე XIX საუკუნის მიწურულს დადგმული მარმარილოს საფლავის ქვის აღების შემდეგ (წმ. ნინოს საფლავთან დაკავშირებით იხ.: მ. ჯანჯღალია, *წმინდა ნინოს ცხორების ციკლი ბოდბის ტაძრის მოხატულობაში*, *საკანდიდატო დისერტაცია*

ფორმა, ხოლო მის სამშენებლოდ გამოიყენება ქართული აგური (ზომები: 21x22x3 ან 21,5x21x4,5 სმ.).

როგორც ჩანს, დასაკრძალავის გამშვენების ამ ეტაპზე ღირსი მამის ლარნაკს ამკობდა მარმარილოს ფილა წარწერით. სწორედ ამაზე უნდა მიუთითებდეს გაწმენდისას აღმოჩენილი მარმარილოს ფილის ფრაგმენტი XVII-XVIII საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი მხედრული წარწერით (იხ. კატალოგი, №7; სურ. 19 და 65₇).

XIX საუკუნის შუახანებისათვის ლარნაკი გაჯით იყო გალესილი და მას ზემოდან ოქრომკედით ნაქარგი საბურველი ფარავდა.[51]

ლარნაკის განახლება-გადაკეთების იმავე პერიოდს უნდა ეკუთვნოდეს უბის აღმოსავლეთ კედელში, ქვედა მონაკვეთზე (უშუალოდ ლარნაკის ზემოთ) შექმნილი თაღოვანი ნიშაც. იგი ხატის დასასვენებლად შეიძლებოდა ყოფილიყო განკუთვნილი. მოგვიანოდ, XIX საუკუნის მიწურულისათვის, იგი გაუუქმებიათ: 1880-იანი წლების ფოტოზე ჩანს, რომ უბის ამ კედელზე, სწორედ ქვედა მხარეს, მაცხოვრის დიდი ზომის ხატი იყო დაკიდებული (სურ. 2, 3). ამასთანავე, არ გამოირიცხება იმის შესაძლებლობაც, რომ გარკვეული პერიოდის განმავლობაში სწორედ აქ ინახებოდა წმ. დავითის მიერ იერუსალიმიდან ჩამობრძანებული მადლის ქვა (სურ. 50).[52] გარეჯის მრავალმთის ეს ერთ-ერთი უწმინდესი რელიქვია ხანგრძლივი

(თბილისი, 1994), გვ. 155-156). გამოსახულება, როგორც ზემოთ აღინიშნა, XVI-XVII საუკუნეებში უნდა იყოს შესრულებული. იგი მოგვიანოდ ზეთის საღებავებით განუახლებიათ. სავარაუდოა, რომ ეს XIX საუკუნის 20-იან წლებში, ბოდბელი მიტროპოლიტის, იოანე მაყაშვილის ღვაწლით ტაძრის მოხატვის თანადროულად უნდა მომხდარიყო.

51. არქიმანდრიტი ტარასი, მოკლე აღწერა საქართუ©ლოს მონასტერთა, *საქართუ©ლოს სასულიერო მახარებელი*, 1864, VIII, გვ. 41: *„ლუსკუმა წმიდისა დავით გარესჯელისა, მონასტრისა ამის დამაფუძნებელისა, რომელიცა არს გაჯით გალესილ და ოქრომკედით ნაკერის საბურველით დაბურვილ...“.*

52. დაცვის მიზნით გარეჯიდან წამოღებული მადლის ქვა ხანგრძლივი პერიოდის მანძილზე საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის საგანძურში ინახებოდა. იგი 1990 წელს გადაეცა საქართველოს ეკლესიას და ამჟამად საქართველოს სპატრიარქოშია დაცული.

დროის მანძილზე წმ. დავითის სამარხზე იყო დაბრძანებული,[53] მოგვიანოდ კი, ძნელბედობისას, დაცვის მიზნით, იგი იქვე, საგანგებო ნიშაში შეუნახავთ. 1811 წელს, მონასტრის იმჟამინდელ წინამძღვარს, ილარიონს განუზრახავს მაცხოვრის ფერისცვალების ეკლესიის განახლება და მისი სამხრეთი კედლის აღდგენა:

„იწყორა საფუძვლითგან შენება მისი, მოსთხოვა საჭიროებამან განსწორება კანკლისა თანა საკურთხეველის ძველის ოთხკუთხედის სვეტისა მის, რომელ არს ფერხით კერძო წმიდისა დავითისა, და განვრცელებაცა კამარისა მის, რომლისა ქვეშე არს ლუსკუმა ღირსისა ამის, ხოლო ჩამოაქცია-რა ნახევარი სვეტისა მის ფერხით კერძო წმიდისა მის, გამოჩნდა კედელი გაკვით გალესილი, და მას ზედა დახატული ხატი წმიდისა დავითისა, და ღირსისა დოდდოსი, რეცა ურთიერთარს ხელთა ამბორისმყოფელნი და მნიშვნელნი ახლად შემთხვევისა მათისანი მხიარულითა სახითა, რომელსაცა ცხად ჰყოფდა მისვე გამოხატულებისა თავსა ზედა წარწერილი ესრეთ: "ხატი წმიდისა დავითისა იერუსალიმით მოსლვისა". გარნა კვალად ისაჭიროვა მის ჟამისა ეკკლესიისა მის სრულიად განახლებამან კედლისაცა მის ჩამოქცევა ხატითურთ გასასწორებელად კანკლისა თანა, და რაჟამს ჩამოქცეულ-იქმნა, გამოჩნდა კვალად სხვა კედელი და მას შინ თახჩა მცირე გაკვითავე გალესილნი, და მას თახჩასა შინა მცირე სორო, რომელსაც შინა იდვა ქვა იგი პატიოსანი წმიდისა დავითისაგან იერუსალიმით მოხმული, სადაცა იჩვენებოდა ნანთებობა სანთლისა, და კვალად ნაღვენთნიცა სიძველისაგან უფერულ-ქმნილნი. ქვა ესე არს რაოდენობით ბატის კვერცხზედ მცირედრე ნაკლები და მსგავსადვე მისა მოგრძო, თავსა ზედა აქვს ხალი დაძველებულის სისხლის ფერი, და ცალს გვერდზედ იმავე ფერით წვრილად ჩაწრეულებული თავითგან ვიდრე ბოლოდმდე, ხოლო ფერით არს საშუალი წითლისა და თეთრისა, გარნა მოქმედი კურნებისა სარწმუნოებით შეშხებელთა მისთად. რომელიცა, ვინადგან იყო ესე ძველადვე დაკრძალულ წმიდათა მამათაგან ხსენებულსა მას კედელსა შინა, ამისთვის აწინდელთაცა ძმათა მის სავანისათა შედგომილთა მაგალითს ძველთა მათ მამათასა, შემდგომად პოვნისა რაოდენისამე წლისა დაკრძალიან იგი მისვე ეკკლესიასა

53. ეპისკოპოსი კირიონი, ამბავი დავით გარესჯის უდაბნოს საკვირველთმოქმედის მადლის ქვისა (ტფილისი, 1899), გვ. 8-9.

საიდუმლოსა ადგილსა შინა, რომელიცა არა ყოველთა იცოდიან, გარდა უხუცესთა ძმათა კიდე, და დღესასწაულსა ამის წმიდისასა გამოიღიან ამბორის საყოფელად და კვალად დაკრძალიან."[54]

მადლის ქვა წმ. დავითის ლარნაკზე იყო დაბრძანებული XIX საუკუნის შუახანებშიც, მაშინ როდესაც იგი ა. მურავიოვმა ნახა,[55] აგრეთვე XIX საუკუნის მიწურულს, როდესაც მას ახსენებს ეპისკოპოსი კირიონი.[56] კანკელზე მიყუდებული იყო დიდი ხატიც წმ. დავითისა.[57] ეპისკოპოს კირიონთან ნახსენებია ვერცხლის კანდელი (серебряное паникадило), რომელიც ღირსი მამის ლარნაკის თავზე ეკიდა.[58]

1851 წლის 18 ივლისს, ლეკების მიერ წმ. დავითის ლავრის აოხრებამ მონასტრის თითქმის მთელი საგანძური შეიწირა. სასწაულებრივად გადარჩა მხოლოდ მაცხოვრის ფერისცვალების ეკლესია და წმ. დავითის საფლავი, რომლისთვისაც მომხდურებს ვერ მიუგნიათ.[59] თუმცა შემდეგში, 1857 წლის 1 ოქტომბრის დარბევისას, ხელყოფას ვერც იგი გადაურჩა: *„ძაშინლა პოვეს სასაფლაოს ეკლესიის კარი, სადაცა დამარხულ არს წმიდა დავით და განტეხეს კარი მისი და მუნ დაშთენილნი ნივთნი წარიღეს ყოველივე, მარგალიტის ფილონი, ბარძიმნი, ჯუარნი, სახარებანი და კანდელნი ვეცხლისანი, ზედა საბურველი საფლავისა, რომელ იყო ოქრო ქსოვილი, მიტრანი და ყოველნი ძჯრფასნი ნივთნი; და წარიღეს მადლის ქუა, რომელ მოტანილ-იყო წმიდისა დავითისა-მიერ იერუსალიმით."*[60]

---

54. არქიმანდრიტი ტარასი, მოკლე აღწერა საქართუ©ლოს მონასტერთა, *საქართუ©ლოს სასულიერო მახარებელი*, 1864, VIII, გვ. 42-43; შდრ: ეპისკოპოსი კირიონი (*ამბავი დავით გარესჯის უდაბნოს საკვირველ-მომქმედის მადლის ქვისა*, გვ. 10-11; მისივე, *Преподобный Давид Гареджели и его Лавра*, გვ. 23-24) აგრეთვე, უფრო მოკლედ – მღვდელმონაზონი კალისტრატე, *წმიდის დავით გარესჯელის უდაბნო* (თბილისი, 1884), გვ. 15-16).

55. А. Муравьев, *Грузия и Армения*, I (СПб., 1848), с. 106.

56. Е[пископ] К[ирион], *Преподобный Давид Гареджели и его Лавра*, გვ. 26-27.

57. А. Муравьев, *Грузия и Армения*, I, გვ. 106.

58. Е[пископ] К[ирион], *Преподобный Давид Гареджели и его Лавра*, გვ. 40.

59. მორჩილი სფირიდონ გრძელიშვილი, აოხრება წმიდის დავით გარეჯის უდაბნოსა, *საქართუ©ლოს სასულიერო მახარებელი*, 1868, III, გვ. 81.

60. იქვე, გვ. 84.

XIX საუკუნის მეორე ნახევრისათვის გარეჯში სამონასტრო ცხოვრება მხოლოდ წმ. დავითის ლავრასა და წმ. იოანე ნათლისმცემლის მონასტრებში გრძელდება. ამასთანავე, გარკვეულწილად იჩენს თავს მრავალმთის სიწმინდეებისადმი იმჟამინდელი საქართველოს საზოგადოების ყურადღების გაძლიერებაც, რაც მომლოცველთა, მოგზაურთა და სიძველეთა მოყვარულების პუბლიკაციებიდანაც ჩანს.[61] საარქივო მასალებიდან ირკვევა, რომ ჯერ კიდევ 1860-იან წლებში განზრახული იყო წმ. დავითის ლუსკუ-

61. А. Муравьев, Грузия и Армения, I, გვ. 55-116; არქიმანდრიტი ტარასი, მოკლე აღწერა საქართუ*ბ*ლოს მონასტერთა, 1864, VIII, გვ. 36-50 (წმ. დავითის ლავრა) და IX, გვ. 72-76; მორჩილი სპირიდონ გრძელიშვილი, აოხრება წმიდის დავით გარეჯის უდაბნოსა, *საქართუ*ბ*ლოს სასულიერო მახარებელი*, 1868, III, გვ. 81-85; ე. საბინინი, უწყება ღირსისა მამისა ჩუ*ბ*ნისა დოდოსთჯს, *საქართველოს სამოთხე* (ტფილისი, 1882), გვ. 636-639; მღვდელმონაზონი კალისტრატე, *წმიდის დავით გარეჯელის უდაბნო* (თბილისი, 1884); მღვდელი მიხეილ ხელაშვილი, ნათლისმცემლის უდაბნო კახეთში, *ივერია*, 1886, №207, გვ. 3-4, №208, გვ. 3-4; პ. კარბელაშვილი, კატალოგი დავით გარეჯის უდაბნოს ძველის ხელნაწერის წიგნებისა, შედგენილი 4 ფებერვალს 1886-ს წ., *ივერია*, 1886, №159, გვ. 3-4; მისივე, საისტორიო და საბიბლიოგრაფიო მინაწერები დავით გარესჯის უდაბნოს ტყავზედ ნაწერის ხელ-ნაწერებისა, *ივერია*, 1889, №№26, 28, 30, 32; მისივე, დავით გარესჯის უდაბნო, *ივერია*, 1893, №64; მისივე, დავით გარესჯის უდაბნოს გუჯრები, *ივერია*, 1893, №№72, 78, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 95, 97, 130, 135, 136, 140; მისივე, დავით გარესჯის უდაბნოში, *ივერია*, 1895, №№116, 117, 122, 179; მისივე, *მრავალ მთის უდაბნოებში*, საქართველოს სახელმწიფო ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფ. 1461, საქმე 75; Протоиерей Г. Хеладзе, Избиение иноков в обители св. Давида Гареджийского, *Духовный Вестник Грузинского Экзархата*, 1882, №9, Прибавление, с. 14-22; ერთი მეინახეთაგანი, იოანე ნათლისმცემლის და დავით გარეჯელის უდაბნო, *ცნობის ფურცელი*, 1899, №855, გვ. 2-3; მორჩილი რ. ბარამიძე, დავით გარეჯის მონასტერი და მისი დღეობა, *ცნობის ფურცელი*, 1899, №836; მისივე, იოანე ნათლისმცემლის უდაბნოს დღეობის გამო, *ცნობის ფურცელი*, 1899, №849, გვ. 2-3; მისივე, თამარ მეფის სურათი „ბერთუბანში", *ივერია*, 1900, №57, გვ. 4; Епископ Кирион, *Повествование о чудотворном благодатном камне Давидо-Гареджийской пустыни* (Тбилиси, 1899); მისივე, *ამბავი დავით გარესჯის უდაბნოს საკვირველ-მომქმედის მადლის ქვისა* (ტფილისი, 1899); მისივე, *Преподобный Давид Гареджели и его Лавра* (Тифлис, 1901).

მის განახლება-გამშვენება. ამის სურვილი გამოუთქვამს ოსტატ თეოდორ რუბცოვს. მონასტრის წინამძღვრის, იოანეს მიერ საქართველოს ექზარქოს ევსევისადმი (1857-1877 წწ.) გაგზავნილ რაპორტში სხვა ცნობებთან ერთად დასახელებულია ლარნაკის იმჟამინდელი ფორმა და აღნაგობა: მას წაგრძელებული სწორკუთხა ფორმა ჰქონდა; სიგრძით ყოფილა ოთხი არშინი და ერთი ვერშოკი (285 სმ.), ხოლო სიგანით – ერთი არშინი და თოთხმეტი ვერშოკი (132 სმ). წერილში მითითებულია ლარნაკის სიმაღლე ეკლესიის დარბაზის იატაკიდან – არაუმეტეს ნახევარი არშინისა (36 სმ.). დასაკრძალავი იმჟამად უკვე აგებული ყოფილა აგურით კირხსნარზე, მას თაღი გადასდევდა (возведена сводом), ამასთან, რაც მთავარია, ჰქონდა მცირე ხვრელი ხელის ჩასაყოფად და მომლოცველთა მიერ წმინდა მტვრის ამოსაღებად (для доставления священного праха). რაპორტიდან ისე ჩანს, რომ შემოწმების მიზნით იმხანად ნაწილობრივ უნდა გაეხსნათ ღირსი მამის განსასვენებელი; ამის შედეგად გაირკვა, რომ წმინდა ნეშტის ჩასასვენებელი ორმო ლარნაკის ზედაპირიდან სამი არშინისა და თერთმეტი ვერშოკის სიღრმეზე (262 სმ.) ყოფილა. მონასტრის წინამძღვრის აზრით, ლარნაკი ხელუხლებლად უნდა დაეტოვებინათ, ხოლო ოსტატ რუბცოვს მასზე უნდა აღემართა სარკოფაგის სახის ახალი საბურველი, ამასთან ისე, რომ არ დახურულიყო წმინდა მტვრის ამოსაღები ხვრელი. ახალი ლარნაკი, ოსტატის მიერ წარმოდგენილი პროექტით, ზომით ორჯერ ნაკლები იყო არსებულზე.[62] როგორც ჩანს, იმხანად ყოველივე ეს ვერ მოხერხდა და წმ. დავითის საფლავზე აღმართული ლარნაკის განახლება რამდენადმე უფრო მოგვიანოდ, 1880-იანი წლებისათვის მიქაელ-გობრონ საბინინის თაოსნობით განხორციელდა.[63] ღირსი მამის

---

62 საქართველოს სახელმწიფო ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფ. 500, აღწ. 2, საქმე 350.

63 როგორც ჩანს, განსასვენებლის განახლების სწორედ ამ ეტაპს უნდა ეკუთვნოდეს ქვითკირის ნალესობის ის მრავალრიცხოვანი, სხვადასხვა ზომის ფრაგმენტები, რომლებიც წმ. დავითის ლარნაკის ზედა მონაკვეთზე აღმოჩნდა მიწასთან ერთად არეული. გულმოდგინება, რომლითაც ნალესობა გამორჩევა, ცხადად ჩანს როგორც მისი შედგენილობის (წვრილმარცვლოვანი მრგვალი და ნატეხი არგილიტების ჩანართებით) და სიმტკიცის, ისე მის ზედმიწევნით გასწორებულ ზედაპირის მიხედვით. ბათქაში ერთი (სავარაუდოდ – ზედა) მხრიდან მოწითალო საღებავით უნდა ყოფილიყო დაფერილი – ამ ფერის პიგმენტის ფენა ფაქტობრივად ყველა ფრაგმენტზე შემორჩა.

დასაკრძალავი საფუძვლიანად განუახლებიათ: მასზე დადებულ იქნა მარ-მარილოს ფილა გარსშემოყოლებული წარწერით; XIX საუკუნის მიწურუ-ლის ფოტოზე ჩანს, რომ ლარნაკი მარმარილოს ფილით იქნა გამშვენებული. როგორც აღინიშნა, ლარნაკის აღმოსავლეთით, უბის აღმოსავლეთ კედელზე დაბრძანებული იყო მაცხოვრის დიდი ზომის ფერწერული ხატი, რომელიც, სტილის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ასევე XIX საუკუნეში უნდა ყოფილი-ყო შესრულებული (შდრ. სურ. 2). დაახლოებით იმავე პერიოდს ეკუთვნის მღვდელმონაზონ კალისტრატეს ცნობა, რომლის მიხედვითაც წმ. დავითის ლარნაკი გაჯით იყო გალესილი, ამასთან – „ზედ სდგას ახალი კაკლის კუბო ვარაყიანი და ზედ გამოხატულება წმიდა დავითისა, ოქრომკედის ნაქსოვი ფარჩით დაფარებული."[64] რა კუბო იგულისხმება აქ გაუგებარია, რადგან მ. საბინინის თაოსნობით ლარნაკზე მარმარილოს ქვა დაიდო. შესაძლოა აქ იგულისხმებოდეს საფლავის ფილის შიდა ნაწილი წმ. დავითის გამოსახულე-ბით, რომელიც კაკლის ხეში უნდა გამოეკვეთათ.

1926 წელს ღირსი მამის საფლავის ქვა გ. ბოჭორიძეს წმ. დავითის ლავრის ეზოში დაგდებული დახვედრია.[65] დაცვის მიზნით იგი ტარის პუნ-ქტში გადაუტანიათ. ქვა მონასტრის დამარბეველთა მიერ იმხანადვე ორად იყო გატეხილი. ამჟამად ინახება საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არმაზისხევის ლაპიდარიუმში (საინვ. №220). მარმარილოს ფილა დიდი ზომისაა (225x98 სმ). მისი შუა მონაკვეთი ამოღებულია – იგი სხვა ქვისა ან, როგორც ზემოთ აღინიშნა, სულაც ხისა (კაკლისა) უნდა ყოფილიყო, ამასთან წმ. დავითის გამოსახულებით გამშვენებული. ფილა გასული საუ-კუნის 20-იან წლებში უკვე დაკარგული (ან განადგურებული) ყოფილა. მარმარილოს ფილის კიდეებს შემოყოლებული ასომთავრული წარწერა ასე იკითხება:

---

64 მღვდელმონაზონი კალისტრატე, *წმიდა დავით გარესჯელის უდაბნო*, გვ. 14. ოქრომკედის გადასაფარებელს ახსენებს ეპისკოპოსი კირიონიც Е[пископ] К[ирион], *Преподобный Давид Гареджели и его Лавра*, გვ. 40).

65 საექსპედიციო მასალები, რომლებიც მკვლევარის პირად არქივშია დაცული (საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფ. 1753, გ. ბოჭორიძის პი-რადი არქივი, საქმე №105).

ႢႬႠႲႰႨႧ ႸႤႬ ႶႨႰႱႭ ႫႠႫႠႭ ႣႠႥႨႧ ႣႠ ႮႠႲႨႥႱ ႢႺႤႫႧ
Ⴜ̃Ⴀ ႤႱႤႬႤႡႠႱႠ ႸႤႬႱႠ ႼႨႬႠႫႻႶႥႠႰႭ ႫႭႬႠ
ႦႭႬႧႠႭ ႣႠ ႧႠႬႠႫႩႣႣႰႭ ႠႬႢႤႪႭႱႧႠႭ. Ⴜ. ႹႷႣႡ
ႸႤႨႼႷႠႪႤ ႱႠႡႨႬႨႬႨ ႤႵႱႭႰႨႭႡႠႱႠ

გნატრით შენ ღირსო მამაო დავით და პატივს გცემთ | წ(მიდას)ა ჴსენებასა შენსა, წინამძღვარო მონა|ზონთაო და თანამკჳდრო ანგელოსთაო. წ(ელსა) ჩყჳბ, | შეიწყალე საბინინი ექსორიობასა.[66]

XX საუკუნის 20-იანი წლების დასაწყისიდან, გარეჯის უდაბნოში სამონასტრო ცხოვრების შეწყვეტისთანავე იწყება მრავალმთის უმთავრესი კერების რბევა-გაპარტახება; 1917-1918 წლებში მონასტრის დამარბევლებმა არ დაინდეს ადგილობრივი სიწმინდეებიც, მათ შორის ღირსი მამის განსასვენებელი. ხელყოფილ იქნა წმ. დავითისა და წმ. დოდოს ლუსკუმები.[67]

1960-იან წლებში, ფერისცვალების ეკლესიაში ჩატარებული სარესტავრაციო-საკონსერვაციო სამუშაოების დროს, განხორციელდა წმ. დავით გარეჯელის განსასვენებლის ე.წ. რესტავრაცია. შენარჩუნებულ იქნა ლარნაკის გვიან შუა საუკუნეების გეგმარება, ხოლო შიდა სივრცე შევსებულ იქნა უდიერად – ქვა-ღორღოვანი 40 სმ. სისქის ფენით – ამ პერიოდის მინის, კერამიკის და ლითონის ნივთების ფრაგმენტებით, აგრეთვე სამშენე-

66. წარწერა მოტანილია გ. ბოჭორიძესთანაც (იქვე).

67. ამის თაობაზე აღნიშნავდა გ. ჩუბინაშვილი, რომლის მითითებითაც მრავალმთის მონასტერთა დარბევის შესახებ იმჟამინდელ გაზეთებშიც დაიწერა (Г. Чубинашвили, *Пещерные монастыри Давид Гареджи* (Тбилиси, 1948), с. 11); შდრ. გაზეთ „საქართველოს" ცნობა იმის თაობაზე, რომ 1918 წლის *„იანვრის ათს დავით-გარეჯის უდაბნოს დაეცა თათრების შეიარაღებული რაზმი. რაზმს თან ახლდნენ უიარაღონიც. მთლად გაძარცვეს უდაბნო, გახრწნეს, ბერები დალახეს, ყარაულს იარაღი აჰყარეს და უწყალოდ სცემეს, დაამტვრიეს და მილეწ-მოლეწეს კანკელები, ტრაპეზები, ხატები. ისე გახრწნეს რო უბრალო სკამიც-კი არ დაუტოვებიათ. მოგეხსენებათ, რომ დავით-გარეჯის უდაბნო შესანიშნავი ისტორიული ნაშთია, აღსავსე ფასდაუდებელი ისტორიულის მნიშვნელობის საღმრთო ნივთებითა. ასეთი დღე ამ უდაბნოს არ დასდგომია შაჰაბაზის დროსაც-კი. . ."* (მღვდელმონაზონი გერმოგენი, დავით-გარეჯის უდაბნოს აკლება, *„საქართველო"* 1918 წ., 18 (31) იანვარი, № 14, გვ. 2).

ბლო მასალის ნარჩენებით. ლუსკუმის სწორკუთხა ფორმის საბურველი ცემენტის უხეში ხსნარით სქლად გადაილესა.

ღირსი მამის საფლავის გახსნისთანავე გარეჯში ჩამობრძანდა უწმინდესი და უნეტარესი სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი ილია II, რომელმაც გადაიხადა პარაკლისი (სურ. 51); მან ჩამოაბრძანა თასი მაცხოვრის შობის გამოსახულებით, გადასაფარებელი და იერუსალიმის მიწა. წმ. დავითის ნეშტს ზემოდან მოებნა იერუსალიმის მიწა, მოესხა კეთილსურნელი, დაესვენა თასი და გადაეფარა კეთილსურნელით გაჟღენთილი გადასაფარებლი. ამის შემდეგ ნეშტი მიწით დაიფარა. ღირსი მამის საფლავიდან აღებულ იქნა წმინდა ნაწილი, რომელიც ამჟამად საქართველოს საპატრიარქოში ინახება.

(წმ. დავითის დასაკრძალავის გაწმენდითი სამუშაოების დასრულებისთანავე, 2000 წლის შემოდგომაზე, განსასვენებელს მიეცა სათანადო სახე – ღირსი მამის ლარნაკი ქვით იქნა მოპირკეთებული; ლარნაკზე დაიდო გამოსახულებებით, წარწერითა და ორნამენტებით გამშვენებული საფლავის ფილა)(ესკიზის ავტორები – თეიმურაზ ბერიძე, კონსტანტინე ბერიძე, მამუკა მიქელაძე; მოქანდაკე – პაატა გიგაური)(ფილაზე გამოსახულია ირემი და კვერთხი (სურ. 49). ირემი, წმინდა ცხოველი,[68] საერთოქრისტიანულ სახისმეტყველებით ტრადიციაში სიკეთის სუფევის, ბოროტზე მისი ძლევის, უფლის წყალობასთან, მისდამი თანაზიარობასთანაა დაკავშირებული.[69] რაც მთავარია, იგი უშუალოდ მიემართება წმ. დავითის მოღვაწეობასა და მის სასწაულებს.[70] ამას გარდა, საფლავის ფილას აქვს მომცრო ზომის საგანგებო ფოსო,

68. შდრ. II მსაჯ. XII:15, 22; XV:22.

69. გამოსლ. XLXIX:21; II მეფ. XXII:22, 34; ეს. XXXV:6; ფსალმ. XVII:34, XLI:2.

70. ცხორებაჲ და მოქალაქობაჲ წმიდისა მამისა ჩუენისა დავით გარესჯელისაჲ, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, I, გვ. 231 და შემდ.; ცხორებაჲ და მოქალაქობაჲ წმიდისა და ღმერთშემოსილისა მამისა ჩუენისა დავით გარესჯელისაჲ, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, III, გვ. 181 და შემდ.; ცხოვრება წმიდისა ღმერთშემოსილისა მამისა ჩუენისა დავით გარესჯელისა მეუდაბნოესი, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, III, გვ. 294 და შემდ.

რომელშიც წმ. დავითის მიერ იერუსალიმიდან ჩამობრძანებული მადლის ქვის ასლია დასვენებული მომლოცველთათვის, მისაახლებლად და სამთხვევად.

უფლის ფერისცვალების ეკლესიის, როგორც გარეჯელ წმინდა მამათა განსასვენებლის, ისტორია არასრული იქნებოდა იქ არსებულ სხვა დასაკრძალავებთან დაკავშირებულ საკითხთა გათვალისწინების გარეშე. ამ მხრივ არსებითი ჩანს წმ. დავით გარეჯელის უპირველესი მოწაფის, წმ. ლუკიანეს დასაკრძალავის ადგილსამყოფელის გარკვევა.

მაცხოვრის ფერისცვალების ეკლესიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ უბეში არსებული ლარნაკი, თავისი ფორმითა და ზომებით თანაფარდი წმ. დავითის საფლავისა, ამასთან ასევე ბეტონის ხსნარით გადალესილი, ცნობილი იყო როგორც წმ. დოდოს ლუსკუმა (სურ. 53).[71]

ამავე დროს მონასტერში არსებობდა გადმოცემა, რომლის თანახმადაც წმ. ლუკიანე დაკრძალული იყო დავითის საფლავთანვე, მის ლარნაკთან გაყოლებით არსებული საფეხურის ქვეშ. ამის თაობაზე მოგვითხრობს ა. მურავიოვი: „С глубоким благоговением взошел я в подземное святилище, созданное усердием обращенного Князя Бубакара, и простерся на высокой ступени гробницы блаженного Аввы; и эта ступень служит также могильною плитою: тут погребен рядом с ним ученик его Лукиан, сотрудник в подвижнической жизни и преемник в настоятельстве Лавры.... здесь смиренный Лукиан почивает ступенью ниже великаго отца своего.“[72]

ფერისცვალების ეკლესიის ჩრდილოეთ უბეში მდებარე ლუსკუმას გ. ჩუბინაშვილი ლუკიანეს დასაკრძალავად მიიჩნევდა: „Давид лежит как бы в нише, под средним окном у южной стены церкви, а Лукиан погребен у северной стены придела. Или как выражает агиограф: где во внешней части прямо напротив св. тела находится ныне могила св. Лукиана“.[73] როგორც ჩანს, სწორედ ამ მითითებას დაეფუძნა მომდევნო ათწლეულების მანძილზე

---

71. შდრ.: *„მამა დავითის საფლავი არის მარჯვნივ კანკელის წინ, სამხრეთით; მის პირდაპირ ჩრდილოეთით არის ლუსკუმა ღირსის დოდოსი“* (ა. კარბელაშვილი, დავით გარესჯის უდაბნოში, *ივერია*, 1895, № 179, გვ. 2).

72. А. Муравьев, *Грузия и Армения*, I, გვ. 106.

73. Г. Чубинашвили, *Пещерные монастыри Давид Гареджи*, გვ. 40.

დამკვიდრებული მოსაზრება წმ. დავითის განსასვენებლის მოპირდაპირე მხარეს წმ. ლუკიანეს ლუსკუმის არსებობის თაობაზე.

2000 წლის აგვისტოს დასაწყისში, უწმინდესისა და უნეტარესის, სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის ილია II-ის კურთხევით, გადაწყდა ლუსკუმის გახსნა. აგურით ნაშენები ლარნაკის დაშლის შემდეგ ჩრდილოეთი უბის იატაკზე გამოჩნდა მცირედ ჩაკვეთილი კონტურით მონიშნული სწორკუთხა არე, თავისი ზომებით ფაქტობრივად შესაბამისი წმ. დავითის ლარნაკისა. ამ არეზე, სახელდობრ მის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, აღმოჩნდა იატაკში ამოკვეთილი მომცრო ლუსკუმა (ზომებია: სიგრძე – 70x30 სმ.; სიღრმე – 35 სმ.) წმინდანის ნეშტის ნაწილებით (სურ. 55-58). ლუსკუმა აშკარად გვიან ხანაში შეიქმნა წმინდა ნაწილების (და არა სრული ნეშტის) ჩასასვენებლად. საამისოდ რამდენადმე უნდა გადაეკეთებინათ ეკლესიის ჩრდილოეთი უბე: მის კედელ-კამარას აშკარად ატყვია მოგვიანო გადაკეთებათა კვალი (სურ. 6, 62). როგორც ჩანს, თავდაპირველად განზრახული იყო წმ. დავითის განსასვენებლის მსგავსად დიდი ზომის ლარნაკის შექმნა, მაგრამ ეს ვერ განხორციელდა და წმინდა ნაწილები სახელდახელოდ ამოკვეთილ მცირე ლუსკუმაში იქნა ჩასვენებული.

ისტორიული რეალიების გათვალისწინებით ცხადი ხდება, რომ ტაძრის ამ ნაწილში ლუსკუმა მართლაც წმ. დოდოს ნაწილთა ჩასასვენებლად შეიქმნა. კარგადაა ცნობილი, რომ 1880 წლის 16 მარტს, მიქაელ-გობრონ საბინინის თაოსნობით, ღირსი მამის წმინდა ნაწილები დოდოს რქის გაუკაცრიელებული მონასტრიდან გადმოასვენეს წმ. დავითის ლავრაში და მაცხოვრის ფერისცვალების ეკლესიაში დაკრძალეს.[74] ამაზე მისი ერთ-

74. მასალები და მონაცემები, რომლებიც წმ. დოდოს ნაწილთა წმ. დავითის ლავრაში გადასვენებასთან დაკავშირებით არსებობს (იხ. ქვემოთ, მომდევნო, №75 და №76 შენიშვნებში), გარკვეულად ეწინააღმდეგება მ. საბინინის ცნობას: „*შევასუ Ѳნეთ ღ. დავითის საფლავის ეკკლესიასა შინა – და დავასუ Ѳნეთ ღ. საფლავსა ზედა, დრომდინ ით დღესა წარვემართენით მე და მთავარი სფირიდონ ტფილისს, ვიწყე კაკლის ლუსკუმის შემზადება წმ. ნაწილთათჳს, ოდეს შევმზადე გაუგ ზავნე უდაბნოს, რათა ჩაესუ Ѳნებინათ მას შინა წმიდანი ნაწილნი და დაედგათ წმიდა ლუსკუმა, თანა ჰსწორ საფლავისა ღ. დავითისა, ქუ Ѳმო ეკკლესიასა შინაჩრდილოეთის მხრივ. მე მეორედ არ წაველ უდაბნოს, რათა თჳთ აღმესრულებინა, მიზეზისა გამო რუსეთს განგზაურობისა; მივანდე ეს კეთილი და სამაგალითო საქმე მამათა, არამეთ დიდი დაბრკოლება*

ერთი მონაწილე პირდაპირ წერს კიდეც: „და შევასვენეთ ეკკლესიასა შინა, სადაცა არს საფლავი წმინდა დავით გარეჯელისა და დავკრძალეთ მოძღვარი მოწაფესთანა, რამეთუ ღირსი დოდოს მოძღვარი იყო დავითისა წმინდისა."[75] ცნობილია ისიც, რომ წმინდა ნაწილებისათვის იმხანადვე შეიქმნა

მოუხდათ მამათ დაბეზღებისა გამო არხიმანდრიტ მაკარის მიერ კანტორაში, რომელმანცა დააბრკოლა კეთილი საქმე ესე... იმოდენა ეცადა კანტორაში, ვიდრემდის კანტორამ არ გადასწყვიტა ვითარმედ „გამოიტანონ ნაწილნი წმ. დოდოსი ეკკლესიიდგანო და მონასტრის გალავანში ჩაფლანო". ეს განკარგულება გამოუცხადეს არხიმანდრიტ გრიგორ დადიანს – რომელმან უცეფ გამოატანინა წმიდანი ნაწილნი ეკკლესიიდგან მონასტრისე ზო ში. ძმათა შექმნეს მცირე ხის ლუსკუმა, შიგ ჩააწყეს დიდებულნი ღვთივ შემოსილნი და სუნნელებით ყნოსოვანნი ნაწილნი წმ. დოდოსი და აღმოათხრევინა მაკარიმ მონასტრის გალავანში მიწა, სადაც ასუენიან წმ. ნაწილნი ღირსთა მოწაძეთა შიო ახლისა და სხუათა, რომელთა ხსენება იდღესასწაულების ა ივნისსა და იქ ჩააფლევინა" (მ. საბინინი, *საქართველოს სამოთხე*, გვ. 639). ფაქტების ამგვარი შეუსაბამობა, ერთი შეხედვით, უჩვეულო ჩანს, თუმცა გასათვალისწინებელია მ. საბინინის მითითება, რომ წმ. მამის ნაწილთა დაკრძალვისას იგი საქართველოში არ იმყოფებოდა (იქვე). ბუნებრივია, არ გამორიცხება ისიც, რომ ღირსი მამის დასაკრძალავის გათხრასა და ნაწილთა გადმოსვენებასთან დაკავშირებით წარმოქმნილი და შემდგომში უაღრესად გამწვავებული პოლემიკის პირობებში მოვლენის ცალკეული ეპიზოდები (მათ შორის – ღირსი მამის ნაწილთა დაკრძალვის დეტალები) თითოეული მხარის მიერ თავისებურად იქნა გადმოცემული.

1913 წელს გარეჯის მრავალმთის რამდენიმე მონასტერში ე. თაყაიშვილის მიერ მოწყობილი ექსპედიციის დროს თ. ქიუნეს მიერ გადაღებულ ფოტოზე (ხი, ე. თაყაიშვილის პირადი არქივი, №295) ჩანს ღირსი მამის წმინდა ნაწილთა ჩასასვენებელი ლარნაკი: იგი თავისი ზომებით წმ. დავითის ლარნაკის თანაფარდი იყო, როგორც ჩანს, ხისგან შექმნილი, ლითონის (ბრინჯაოს) დეტალებით გამშვენებული და საფლავის გადასაფარებლით დაფარული. დასაკრძალავზე დასვენებული იყო წმ. დოდოს ფერწერული ხატი. როგორც ჩანს ამ ზომის ლარნაკი წმ. დავითის დასაკრძალავის ანალოგიით შეიქმნა, საკუთრივ წმინდა ნაწილები კი იმთავითვე უნდა ჩასვენებინათ იატაკში საგანგებოდ ამოკვეთილ მომცრო ლუსკუმაში.

75. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, S-3283d.

საგანგებო ლუსკუმა.[76] ამ ფაქტს საზოგადოებაში არაერთგვაროვანი რეაქცია უნდა გამოეწვია – დაიწერა მწვავე გამოხმაურება,[77] რაც შემდგომში პოლემიკის საგანიც გახდა.[78]

წმ. დოდო გარეჯელის ლუსკუმის გახსნისა და მის წმინდა ნაწილთა აღმოჩენის შემდეგ გარეჯში კვლავ ჩამობრძანდა უწმინდესი და უნეტარესი, სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი ილია II და გადაიხადა პარაკლისი.

2001 წელს, საქართველოს საპატრიარქოს სიწმინდეთა მოძიებისა და დაცვის განყოფილებაში დამუშავებული პროექტის საფუძველზე (ავტორი – იმავე განყოფილების წევრი თ. ბერიძე), შეიქმნა საგანგებო ლარნაკი მცირე ზომის სარკოფაგის სახით, რომელშიც წმ. დოდოს ნაწილები იქნა ჩასვენებული. ლარნაკი მაცხოვრის ფერისცვალების ეკლესიის დარბაზის ჩრდილო აღმოსავლეთ უბეში, 1880 წელს ღირსი მამის გადმოსვენებისას შექმნილ მცირე ლუსკუმაზე აღიმართა (სურ. 62, 63).

ამრიგად, წმ. ლუკიანეს განსასვენებელი მაცხოვრის ფერისცვალების ეკლესიის სხვა მონაკვეთშია საძიებელი.

სად შეიძლება ყოფილიყო წმ. დავითის მოწაფისა და თანამდგომის სამარხი?

როგორც ჩანს, გადმოცემა წმ. ლუკიანეს დასაკრძალავის თაობაზე მრავალმთის სამონასტრო გაერთიანებაში ასწლეულთა მანძილზე მივიწყებულ იქნა. სწორედ ამაზე მეტყველებს ის გარემოება, რომ მრავალმთის მონას-

---

76. შდრ. იოანე ბერძენიშვილის მითითება: *„ბატონ საბინინს ძვლები წაუღია დავითის უდაბნოში და ჩაულაგებია მისთვის განმზადებულს კუბოში“* (ი. ბერძენოვი, წმინდა დოდოს მონასტერი, დროება, 1881, 10 ივნისი, №118, გვ. 3); ამის პასუხად მ. საბინინი შენიშნავდა: *„განა ჩვენმა მამათ-მთავარმა არ იცოდა ყოველის ფერი და არა იმის განკარგულებითა შეეამზადე ლუსკუმა გარდასვენებულთა წმ. ნაწილთათვის?“* (მ. საბინინი, ჩემი პასუხი იოანნე გრიგორის-ძეს ბერძენოვს, დროება, 1881, 27 ივნისი, №133, გვ. 3).

77. ი. ბერძენოვი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 3.

78. მ. საბინინი, ჩემი პასუხი იოანნე გრიგორის-ძეს ბერძენოვს, გვ. 3; შდრ. აგრეთვე, არქიმანდრიტი მაკარი, წერილი რედაქტორთან, დროება, 1881, 3 ივლისი, №170. ამ მოვლენებთან დაკავშირებით აგრეთვე იხ. ნ. პაპუაშვილი, მ. საბინინის ინფორმაციის კვალდაკვალ „ჯვარშემოსილის“ შესახებ, *გულანი, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი* (თბილისი, 1989), გვ. 271-281.

ტერთა საბუთებში წმ. დავითის საფლავთან ერთად ფაქტობრივად არ გვხვდება მითითება მისი უპირველესი მოწაფის დასაკრძალავის თაობაზე.[79] ამაზეევ

79. XIII–XVIII საუკუნეების სამ ასეულზე მეტ იმ საბუთში, რომლებიც გარეჯის მრავალმთის სამონასტრო გაერთიანებასთანაა დაკავშირებული, ხშირად იხსენიება წმ. დავითის საფლავი. უმეტეს შემთხვევაში ეს სახელი წმ. დავითის ლავრას მიემართება (ხი, Ad-6 – 1479 წ. (ქსძ, VI, გვ. 708–709); სცსსა, 1449, №1060/1062 – 1479 წ.; სცსსა, 1449, №1077 – 1482 წ.; ხი, Hd-1377 – 1597 წ. (ქრონიკები, II, გვ. 429–230); სცსსა, 1449, №1837 – 1662 წ.; ხი, Ad-36 – 1689 წ. (ქსძ, III, გვ. 596); ხი, Ad-407 – 1689 წ. (ქკმეის, გვ. 8–9); სცსსა, 1449, №1833 - 1690 წ.; სცსსა, 1449, №1834 – 1690 წ.; ხი, Ad-89 – 1692 წ. (ქსძ. II, გვ. 230–231); სცსსა, 1448, №1469 – 1696 წ. (ქსძ. II, 232–233); სცსსა, 1448, №5011 – 1697 წ.; ხი, Pd-64 – 1698 წ. (ქსოის, გვ. 34–35); ხი, Ad-87 – 1699 წ.; სცსსა, 1449, №1830 – 1699 წ.; ხი, Ad-2220 – 1700 წ.; ხი, Ad-36 – 1702 წ. (ქსძ, III, 635–636); სცსსა, 1449, №2497 – 1703–1722 წწ.; სცსსა, 1451 №153 – 1703–1722 წწ.; სცსსა, 1449, №2017 – 1708 წ.; ხი, Ad-1057 – 1708 წ. (ქკმეის, გვ. 24–27); სცსსა, 1448, №1491 – 1708 წ.; სცსსა, 1449, №2476 – 1708–1716 წწ.; სცსსა, 1449, №1974 – 1710 წ. (ისტ. საბ. გვ. 21–22); სცსსა, 1449, №2010 – 1710 წ.; ხი, Ad-2203 – 1711 წ.; სცსსა, 1448, №1486 – 1711 წ.; სცსსა, 1449, №1975 – 1712 წ.; სცსსა, 1449, №2496 – 1713 წ.; ხი, Ad-782 – 1714 წ.; Ad-419 – 1748 წ. (იდის, I, გვ. 155); ხი, Ad-1099 – 1748 წ. (იდის, I, გვ. 154); სცსსა, 1449, №1972 – 1728 წ.; სცსსა, 1449, №1973 – 1749 წ.; ხი, Ad-2219 – 1749 წ.; სცსსა, 1449, №2014 – 1763 წ.; სცსსა, 1449 №2499 – 1779 წ.; სცსსა, 1449, №2503 1779 წ.; სცსსა, 1449, №1999 – 1788 წ.), ზოგჯერ კი საკუთრივ ღირსი მამის დასაკრძალავს (შდრ.: სცსსა, 1449 №1553 – 1582 წ. (ყმის შეწირულების წიგნი, მიცემული კათოლიკოს ნიკოლოზის მიერ დავით გარეჯის მონასტრისადმი – ქსძ, III, 344–346; ისტ. საბ. III, 73–81); სცსსა, 1449 №1555 - 1590 წ. (ყმის შეწირულების წიგნი, მიცემული სახლთუხუცეს იასონ ჭაეჭავაძის მიერ დავით გარეჯის მონასტრისათვის – ისტ. საბ. III, 82–83); ხი, Hd-1377 – 1597 წ. (წყალობის წიგნი, ბოძებული კახთა მეფე ალექსანდრე II-ის მიერ დავით გარეჯის მონასტრისადმი – ქრონიკები II, 429–230); სცსსა, 1449 №1860 – 1700 წ. (იალაღების შეწირულების წიგნი, მიცემული ერეკლე მეფის მიერ დავითგარეჯის მონასტრის წინამძღვარ ონოფრესათვის); ხი, Ad-341 – 1703 წ. (სანთლის შეწირულების წიგნი, ბოძებული ვახტანგ მეფის მიერ წმ. დავითის საფლავისათვის – ქკმეის, გვ. 15); ხი, Ad-1028 – 1704–1712 წწ. (შეწირულების წიგნი, ბოძებული წინამძღვარ ონოფრე მაჭუტაძის მიერ დავით გარეჯის მონასტრისადმი (ქსძ, III, 678–693); ხი, Ad-78 – 1715 წ. (ჯამაგრის წიგნი, ბოძებული კათოლიკოს დომენტი IV-ის მიერ დავით გარე-

მეტყველებს მ. საბინინის მითითება: „არა თუ აღწერა მათისა წმ. ცხოვრებისა დაკარგულ არს უდებობის გამოთ ქართუეწლთასა, არამედ წმ. სამარხონიცა მათი: წმ. ლუკიანესი სრულიად უპოვნელ...“.[80]

და მაინც, ერთგვარი მინიშნება წმ. ლუკიანეს განსასვენებლის თაობაზე მოიპოვება ზემოთ უკვე მოხმობილ საბუთში, რომელიც 1860-იან წლებში წმ. დავითის ლარნაკის განახლებას ეხება. ამ საბუთის მიხედვით ღირსი მამა ლუკიანეს საფლავი წმ. დავითის განსასვენებელთან მიჯრით, მის მარცხნივ იყო მოწყობილი („Как известно, гробница сия левою стороною своею образует ступень, которая [в] свою очередь, служит могильною плитоюпод которой погребен с преподобным Давидом св. Лукиан, сотрудник в подвижничестве и преемник его в настоятельтве обители“).[81] მართლაც, კარგადაა ცნობილი, რომ ღირსი მამა თავისი მოძღვრის, წმ. დავითის გვერდით დაუკრძალავთ. როგორც აღინიშნა, გადაკეთება-გაფართოვებამდე (IX ს.) გამოქვაბული დასაკრძალავი მცირე ზომის უნდა ყოფილიყო, სამხრეთით გახსნილი ღიობით. სავარაუდოა, რომ სამარხები საკურთხევლის ორსავე მხარეს იყო განთავსებული. დასაკრძა-

ჯის მონასტრისათვის – ქსძ. III, გვ. 697); ხი, Ad-1099 – 1748 წ. (შეწირულების წიგნი ოტია დადიანისა დავით გარეჯის მონასტრისადმი – იდის, I, გვ. 154); ხი, Ad-419 – 1748 წ. (სანთლის შეწირულების წიგნი, ბოძებული ოტია დადიანის მიერ დავით გარეჯის მონასტრისათვის – იდის, I, გვ. 155). იგივე სურათია ეპიგრაფიკულ მასალაშიც (შდრ.: სარგის არსლანის ძის 1352 წლის ოთხენოვანი წარწერა უდაბნოს მონასტრის სატრაპეზოში; XIV საუკუნის წარწერა უდაბნოს მონასტრის ხარების ეკლესიაში; იოანე ხუცესის 1467 წლის წარწერა უდაბნოს მონასტრის მთავარ ტაძარში; იოვანეს XV-XVI სს. წარწერა უდაბნოს მონასტრის ხარების ეკლესიაში; XVII ს. წარწერა უდაბნოს სატრაპეზოში; ნინოწმინდელ ნიკოლოზ ენდრონიკაშვილის 1673 წლის წარწერა უდაბნოს მონასტრის მთავარ ტაძარში – იხ. *გარეჯის ეპიგრაფიკული ძეგლები, ტ. I, ნაკვეთი 1 წმ. დავითის ლავრა, უდაბნოს მონასტერი (XI-XVIII სს.) გამოსაცემად მოამზადეს* დ. *კლდიაშვილმა* და *ზ. სხირტლაძემ* (თბილისი, 1999), გვ. 100-101, 116, 168-170, 270, 276-277, 371, ტაბ. 8, 15, 35). ნიშნეულია, რომ როგორც დოკუმენტებში, ისე მომლოცველთა წარწერებში არსადაა ნახსენები წმ. ლუკიანეს დასაკრძალავი.

80. მ. საბინინი, *საქართველოს სამოთხე*, გვ. 292.

81. საქართველოს სახელმწიფო ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფ. 500, საქმე 350.

ლავთა მსგავსი გეგმარება ტრადიციულია ქრისტიანულ აღმოსავლეთში;[82] დღეისათვის ცნობილი მასალის მიხედვით ამ მხრივ გამონაკლისს არც მრავალმთის სამონასტრო გაერთიანება წარმოადგენდა.[83]

წმ. დავითის ცხოვრებიდან ცნობილია, რომ *„ხოლო სამარხოჲ წმიდისა ლუკიანესი არს დამართებით წინა კერძო საკურთხეველისა“*.[84] ღირსი მამის ადგილი კიდევ უფრო დაზუსტებითაა მინიშნებული წმ. დავითის ცხოვრების მეტაფრასულ რედაქციაში, სადაც მითითებულია, რომ წმ. ილარიონ ქართველმა *„მერმეცა გარესკჳას ყოფასა მისსა სამხრით კერძო ეკლესიასა ამას შინა შექმნა ლარნაკი შუენიერი, რომელსა შინა აწ მდებარე არიან პატიოსანნი ნაწილნი წმიდისა მამისა დავითისნი, სადა გარეკერძო, დამართებით წმიდისა საკურთხეველისა, არს სამარხოჲ წმიდისა ლუკიანესი, რომელი მრავლად შეეწევის ყოველთა ჭირვეულთა, რომელნი სარწმუნოებით ევედრებიან მას...“*.[85]

---

82. ადრეული ხანის ჰიპოგეები სწორედ ამ პრინციპის მიხედვითაა შექმნილი (ცენტრალური ღერძის ორსავე მხარეს, საგანგებო უბეებში განთავსებული დასაკრძალავები) ამასთან მათ სხვადასხვაგვარი გეგმარება აქვთ, უმარტივესით დაწყებული და მრავალნაწილანით დამთავრებული. იხ. ადრეული სირიული ჰიპოგეები – Bamuqqa, Qutura, Dara, Mugleya, Sokhani, Tipasa (A. Grabar, *Martyrium*, გვ. 47, 103, 106, 107 და შემდ.; J. Lassus, დასახ. ნაშრომი, გვ. 118, სურ. 49; G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du Nord. La Massif du Belus a l'epoque remaine* (Paris, 1953), p. 117, 145ff., 183, 307; pl. LXI, XLIII, LXXXV, XCVIII). ამ რიგის დასაკრძალავების ზოგადი დახასიათებისა და ტიპოლოგიისათვის იხ.: Δ. Παλλας, Ὅι Χριστιανοὶ καμαρωτοὶ τάφοι: Καταγωγῆ καὶ λατρεύτικαι ιδέαι, *Ἀρχαιολόγικι Ἐφεμερίς*, 1937, σελ. 847-865; N. G. Laskaris, დასახ. ნაშრომი, გვ. 368–369. შდრ., აგრეთვე, ორნაწილიანი საძვალეები საკურთხევლის აქეთ-იქით: B. Brentjes, S. Mnazakanjan, N. Stepanjan, *Kunst des Mittelalters in Armenien (Berlin, 1981), p. 73-74, pl. 20* (აღცი); Д. Кипшидзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 122–123, სურ. 52–53 (წაღკოცაძორი); А. Якобсон, *Раннесредневековый Херсонес* (Москва-Ленинград, 1959), с. 192-193, рис. 97 (ქერსონესი).

83. Z. Skhirtladze, Martyrs and Martyria in the Gareja Desert.

84. *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, წ. I, გვ. 237. ისე ჩანს, რომ ეს სამუშაო წმ. ილარიონს უნდა ჩაეტარებინა მისი საზღვარგარეთ მოგზაურობის შემდეგ (*„მერმეცა გარესკჳას ყოფასა მისსა“*).

85. *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, წ. III, გვ. 197.

2000 წლის ზაფხულშივე, წმ. დავით გარეჯელის განსასვენებლის გაწმენდის შემდგომ, წმ. ლუკიანეს განსასვენებლის მოსაძიებლად მაცხოვრის ფერისცვალების ეკლესიაში გაიხსნა იატაკი ღირსი მამა დავით გარეჯელის ლარნაკსა და ეკლესიის ამჟამინდელ ამბიონს შორის (სურ. 39–44). ამ მონაკვეთზე თავდაპირველი (კლდეში ნაკაფი) იატაკი და მასზე მოგვიანოდ მოსხმული ნალესობა ხელუხლებელი აღმოჩნდა – სამარხის კვალი ტაძრის დარბაზის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მონაკვეთზე დადასტურებული არ ყოფილა. შესაბამისად, წმ. ლუკიანეს დასაკრძალავის არსებობა წმ. დავითის საფლავის ჩრდილოეთით დღეისათვის ნაკლებ საეჭვოდ ჩანს თუნდაც იმიტომ, რომ იგი წმ. დავითის ლუსკუმიდან ასე დაშორებით ვერ შეიქმნებოდა – სამარტვილეები და განსასვენებლები გარეჯსა და ქრისტიანული აღმოსავლეთის სამონასტრო გაერთიანებებში, როგორც წესი, მოკრძალებული ზომებისაა, მათში ორი ან მეტი განსასვენებლის არსებობისას ლუსკუმები ურთიერთის უშუალო სიახლოვესაა განთავსებული. ამგვარი გადაწყვეტის ერთ-ერთი თვალსაჩინო მოწმობა თავად მრავალმთაში მოიპოვება (პირუკულმა[86]).

სავარაუდოდ რჩება ორი ადგილი: არე ტაძრის ამბიონის ქვემოთ ან, – რაც უფრო სარწმუნო და მოსალოდნელია, – წმ. დავითის სამარხის სამხრეთით მიმდებარე მონაკვეთი. იგი ამჟამად მაცხოვრის ფერისცვალების ეკლესიის სამხრეთი, ქვითა და აგურით ამოყვანილი, მასიური კედლის ქვეშაა მოქცეული. კედელი გვიანი შუა საუკუნეებისათვის ჩანს აგებული, ხოლო შემდეგ რამდენჯერმე (მათ შორის XIX საუკუნეშიც) განახლებული. გამორიცხული არ არის, რომ ღირსი მამა ლუკიანეს საფლავი კედლის გარეთ, მის უშუალო სიახლოვესაც იყოს.

ყოველივე ამაზე პასუხის გაცემა მხოლოდ მომავალში იქნება შესაძლებელი, სახელდობრ მას შემდეგ, რაც გაიხსნება უფლის ფერისცვალების ეკლესიის სამხრეთი კედელი, ან კედელთან გარედან მიმდებარე მონაკვეთი გაითხრება.

86. Z. Skhirtladze, Martyrs and Martyria in the Gareja Desert.

წმ. დავით გარეჯელის განსასვენებელში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალის კატალოგი

1. ხის ფრაგმენტი (ინვ. № 5-994:4) – მუქი ყავისფერი, გამოფიტული, ძლიერ შლად მდგომარეობაში.

სიღრმე – 0,3 მ.

2. კრამიტის ფრაგმენტი (ინვ. № 5-994:6) – მოწითალო კეცით, ღარისებრი, არასრულად გამომწვარი. კეცის სისქე – 2 სმ.

სიღრმე – 0,3 მ.

3. დოქის გვერდის ფრაგმენტი (ინვ. № 5-994:7) – მოვარდისფრო, წვრილმინარევიანი კეცით, მობრტყელო ფორმის ყურის ნაშთით. ზედაპირზე შემორჩენილია წერნაქის კვალი.

სიღრმე – 0,45 მ.

4. კანდელის პატრუქის დასამაგრებელი სპილენძის ფირფიტა (ინვ. № 5-994:8) – შუაში ნახვრეტით. სიგრძე – 10,5 სმ; სიგანე – 1,6 სმ. სისქე – 0,5 მმ. კორო ზირებულია.

სიღრმე – 0,5 მ.

5. ბოთლის პირ-ყელისა და გვერდის (მხრის) ფრაგმენტი (ინვ. № 5-994:10) – მინის, თეთრი ფერის, გამჭვირვალე, სქელკედლიანი (სისქე – 0,3 სმ.), დაბალი ფორმის ყელითა და ქობიანი, ბრტყელ ბაკიანი პირით. ყელის სიმაღლე – 1,5 სმ; პირის დიამეტრი – 2,4 სმ.

სიღრმე – 0,5 მ.

6. ბოთლის გვერდის ფრაგმენტი (ინვ. № 5-994:11) – მინის, თეთრი

ფერის, გამჭვირვალე, სქელკედლიანი (სისქე – 0,4 სმ).
სიღრმე – 0,9 მ.

7. **საფლავის ქვის ფრაგმენტი** (ინვ. № 5-994:12) – მარმარილო, თეთრი ფერის, ნაწილობრივ გადაჰკრავს ვარდისფერი ელფერი. ზედაპირზე შემორჩა კალიგრაფიული ხელით შესრულებული მხედრული წარწერის ორი სტრიქონის ფრაგმენტები:

[. . .]კმის[. . .]

[. . .]ეორ[. . .]

სიღრმე – 0,5 მ.

8. **დოქის ყური** (ინვ. № 5-994:13) – წვრილმინარევებიანი მოწითალო კეცით, განიკვეთში ოვალური ფორმის. ზედაპირი შიშველ კეცზე „შემკულია" მუქი ყავისფერი საღებავით დატანილი ორი ლაქითა და თარაზული ზოლით. გადავლებულია უფერო კრიალა ჭიქური.
სიღრმე – 0,95 მ.

9. **სარჭი** (ინვ. № 5-994:15) – რკინის, გვერდებდაკუთხული, კოროზირებული. წინა მხარე წაწვეტებულია, ხოლო ბოლო ნაწილი გაბრტყელებული აქვს, რომელზეც ორი სამანჭვლე ნახვრეტია გამოყვანილი. ერთერთში შემორჩენილია ჩაჭედილ-ჩაკანგული ლურსმანი. სიგრძე – 28,5 სმ.; კუთხოვანი ნაწილის სიგანე – 1,2 სმ.
სიღრმე – 1,1 მ.

10. **დოქის გვერდის ფრაგმენტები** (ინვ. № 5-994:16) – კარგად განლექილი მოვარდისფრო კეცით. სრულად გამომწვარი. ზედაპირი ნაპრიალებია – შეიმჩნევა გაცვილული ზოლების კვალი. კეცის სისქე – 0,5 სმ.
სიღრმე – 1,15 მ.

11. **ჭურჭლის პირ-ყელის ფრაგმენტი** (ინვ. № 5-994:17) – მინის, გამჭვირვალე, თხელკედლიანი (სისქე – 2 მმ). გადაშლილი პირითა და მაღალი, სადა ყელით. ძლიერი ირიზაციის გამო გადაჰკრავს მოლურჯო ელფერი.
სიღრმე – 1,2 მ.

12. **კანდელის ნაწილი** (ინვ. № 5-994:18) – სპილენძის, კოროზირებული. შედგება რომბული ფორმის, შუაში გახვრეტილი, ბრტყელი წინა ნაწილისაგან და მრგვალი, მავთულისებრი ფორმის ჩასამაგრებელი ბოლოსაგან. წინა

ნაწილის სიგრძე – 2 სმ, სიგანე – 1,3 სმ; სამაგრის სიგრძე – 1,5 სმ, d – 0,7 სმ; ნივთის საერთო სიგრძე – 3,5 სმ.

სიღრმე – 1,1 მ.

13. **ჯურჯლის გვერდისა და პირ-ყელის მცირე ფრაგმენტები** (ინვ. № 5-994:19) – მინის, თეთრი ფერის, გამჭვირვალე, თხელკედლიანი (სისქე – 0,3 მმ). ოდნავ შესქელებული, მომგვალებული პირით. ირიზებული.

სიღრმე – 1,15 მ.

14. **ჯურჯლის გვერდის მცირე ფრაგმენტები** (ინვ. № 5-994:20) – მინის, თეთრი ფერის, გამჭვირვალე, თხელკედლიანი (სისქე – 0,5 მმ). ირიზებული.

სიღრმე – 1,15 მ.

15. **ჯურჯლის გვერდის ფრაგმენტი** (ინვ. № 5-994:21) – მინის, თეთრი ფერის, გამჭვირვალე, თხელკედლიანი (სისქე – 0,5 მმ.). ირიზებული. ზედაპირზე ორნამენტად შემოუყვება რელიეფური სარტყელი.

სიღრმე – 1,1 მ.

შემოკლებები

იდის – შ. ბურჯანაძე, *ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა და გურია-ოდიშის სამთავროებისა (1466-1770 წწ.)*, წ. I (თბილისი, 1958).

ისტ. საბ. – ს. კაკაბაძე, *ისტორიული საბუთები*, წ. I-V (1913).

სცსსა – საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი.

ქკმეის – *ქართლ-კახეთის მონასტრების და ეკლესიების ისტორიული საბუთები, შეკრებილი თ. ჟორდანიას მიერ* (თბილისი, 1903).

ქრონიკები – *ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა. შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ*, ტ. I (თბილისი, 1894), ტ. II (თბილისი, 1897), ტ. III (თბილისი, 1967).

ქსოის – *ქართულ-სპარსული ორენოვანი ისტორიული საბუთები (XVI-XVIII სს.), ტექსტი დაადგინა, თარგმანი, კომენტარი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ნ. დუნდუამ* (თბილისი, 1984).

ქსძ – *ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II-VIII, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ* (თბილისი, 1965-1985).

ხი – კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი.

Центр по изучению Гареджи

Отдел Поиска и Охраны Святынь
Грузинской Патриархии

ЗАЗА СХИРТЛАДЗЕ

УСЫПАЛЬНИЦА СВ. ДАВИДА ГАРЕДЖЕЛИ

При участии
Кетеван Абашидзе, Теймураза Беридзе, Николоза Дадиани,
Мамуки Кикнадзе, Зураба Твалчрелидзе

Тбилиси
2006

Духовный центр Гареджийского Многогорья, церковь Преображения Господня с усыпальницей основателя монашеской жизни в Гареджи, св. Давида Гареджели, на протяжении столетий остаётся величайшей христианской святыней, одним из важнейших паломнических центров Христианского Кавказа.[1] Из Жития св. Давида известно, что церковь

1. Пустынь, основанная в середине VI века св. Давидом (память — в четверг на седьмой седмице после Пасхи), одним из тринадцати Сирийских Отцов, пришедших в Грузию под предводительством св. Иоанна Зедазнели, до XX столетия оставалась одним из крупнейших на Кавказе монастырских комплексов и духовно-культурных центров.

Гареджийское Многогорье лежит к юго-востоку от Тбилиси в исторической Кахети, в горных массивах, расположенных между протянувшимися к северу от реки Куры Гареджийскими горами и полупустынной нижней частью Иорского ущелья. Монастырская жизнь Многогорья ведет свое начало от монастыря, основанного обосновавшимися в маленькой пещере св. Давидом и его учениками, св. Додо и св. Лукианом. Впоследствии монастырь сильно разросся и получил название Лавры св. Давида. К XII-XIII векам количество монастырей Многогорья достигло двенадцати, что нашло отражение и в названии: "Двунадесятница Гареджийская". Впоследствии комплекс разросся еще более, вобрав себя окрестные монастыри и скиты. Открытия последних десятилетий позволили установить приблизительное число Гареджийских обителей: на сегодняшний день их свыше двух десятков. Как повествует Житие, паломничество св. Давида в Иерусалим стало основой традиции, по которой основанная Святым Отцом пустынь была наделена третью Иерусалимской благодати: тройное паломничество в монастыри Гареджи приравнивалось к

была создана еще при жизни Преподобного Отца (VI в.) по велению Руставского эристава, новообращённого Бубакара. Она находилась на противоположной стороне пещеры, расположенной в нижней части юж-

---

поломничеству в Иерусалим. Монастырский комплекс почитался как отмеченный особой благодатью, и на поклон могиле св. Давида шли богомольцы не только из Грузии, но и со всего Христианского Востока.

Агиографические, нарративные и документальные источники, наряду с эпиграфикой, материальными источниками и ктиторскими изображениями, отражают политические, культурные и социальные события, сопутствовавшие многовековому историческому развитию страны. Они свидетельствуют о непосредственной связи монастырей Гареджи с крупными религиозными очагами восточно-христианского мира, в частности, с Сирией, Палестиной и Византией, что способствовало поступательному развитию национальной культуры. Монастырская жизнь в Гареджи не прекращалась на протяжении столетий, менялись только её масштабы и, соответственно, планировка и архитектурные формы отдельных монастырей (см.: Г. Чубинашвили, *Пещерные монастыри Давид Гареджи* (Тбилиси, 1948); Ш. Амиранашвили, *История Грузинской монументальной живописи* (Тбилиси, 1957); Л. Менабде, *Дзвели картули мцерлобис кереби [Очаги древнегрузинской литературы]* (Тбилиси, 1962); М. Кавтария, *Давит гареджис литературули скола [Литературная школа Давид Гареджи]* (Тбилиси, 1965); Б. Ломинадзе, *Картули феодалури уртиертобис историидан [Из истории грузинских феодальных отношений]*, I (Тбилиси, 1966); М. Долакидзе, *Иларион картвелис цховребис дзвели редакциеби [Древние редакции жития Илларионa Картвели]* (Тбилиси, 1974); А. Вольская, *Росписи средневековых трапезных Грузии* (Тбилиси, 1974); Г. Алибегашвили, *Светский портрет в грузинской средневековой монументальной живописи* (Тбилиси, 1979); З. Схиртладзе, *Сабереебис фрескули царцереби [Фресковая эпиграфика Сабереебы]* (Тбилиси, 1985); G. Abramishvili, The Painting of Bertubani Martyrium, *L'arte Georgiana dal IX al XIV secolo, Atti del terzo simposio internazionale sull'arte Georgiana*, I (Bari-Lecce, 1986), p. 199-203; Г. Гаприндашвили, *Гареджи* (Тбилиси, 1987); Г. Абрамишвили, *Давит гареджелис цикли картул кедлис мхатвробаши [Цикл Давида Гареджели в грузинской монументальной живописи]* (Тбилиси, 1972); Т. Шевякова, *Монументальная живопись раннего средневековья Грузии* (Тбилиси, 1983);

ного скалистого склона небольшой расселины горы Удабно, в которой подвизался святой:

„და ვითარცა ნათელ-იღო ბუბაქარ, კუალად მოვიდა წინაშე წმიდისა დავითისსა შვილი იგი ნათლისაჲ. და თანა მოატანნა სათხარნი და მუშაკნი და შეუქმნა ეკლესიაჲ სალოცველად ძმათა, რომელი-იგი უკუანაჲსკნელ წმიდამან და ღმერთ-შემოსილმან ილარიონ განავრცელა და აკურთხა, რომელსა შინა სამხრით კერძო ეკლესიასა მას შექმნა ლუსკუმაჲ შუენიერი, რომელსა შინა დაკრძალულ არიან ნაწილნი წმიდისა მამისა ჩუენისა დავითისნი. და ვიდრე აქამომდე სამარხოჲსა მისგან აღმოდის სული სურნელებისაჲ და ყოველთა, რომელთა სარწმუნოებით მიიღონ მტუერი სამარხოჲსა მისგან წმიდისა, ჰკურნებს ყოველსა სენსა და უძლურებასა კაცთასა“.[2]

А. Вольская, Росписи пещерных монастырей Давид Гареджи, в сб.: *Гареджи (Труды Кахетской археологической экспедиции, VIII)* (Тбилиси, 1988), с. 130-155; Z. Skhirtladze, Les portraits de l'église principale du monastère Natlismtsemeli à Garedja, *Зограф*, №23 (1993-1994), p. 5-14; *Преподобный Давид Гареджели и его святая Лавра*, Составлено по публикациям прежних лет О. Шведовым (Москва, 1996); *Гареджис епиграпикули дзеглеби, т. I/I, цм. Давитис лавра, Удабнос монастери (XI-XVIII сс.)*, Гамосацемад моамзадес Д. Кладиашвилма да З. Схиртладзем *[Эпиграфические памятники Гареджи, т. I/1, Лавра св. Давида, Монастырь Удабно (XI-XVIII вв.)*, Подготовили к изданию Д. Кладиашвили и З. Схиртладзе] (Тбилиси, 1999); З. Схиртладзе, *Историул пирта гамосахулебеби гареджис мравалмтис колагирис монастерши [Изображения исторических лиц в монастыре Колагири Гареджийского Многогорья]* (Тбилиси, 2000); Z. Skhirtladze, Newly discovered early paintings in the Gareja desert, in *A. Eastmond ed., Eastern Approaches to Byzantium (SPBS Publications, 9)* (Aldershot, 2001), p. 149-167; Z. Skhirtladze ed., *Desert Monasticism: Gareja and the Christian East, (Gareja Studies Centre, Proceedings, II)* (Tbilisi, 2001), p. 149-167.

2. Цхоребаи да мокалакобаи цмидиса мамиса чуениса давит гареджелисаи [Житие и деяния святого Отца нашего Давида Гареджели], *Дзвели картули агно-*

„И только окрестился Бубакар, предстал он пред Святым Давидом, сын крещёный, и привез с собой орудия для копания земли, привёл работников и создал церковь для молитвы братии, которую впоследствии расширил и благословил Святой и Богоносный Илларион, создавший внутри церкви в южной ее части прекрасную раку, где погребены мощи Святого Отца нашего Давида. И от его могилы и поныне исходит запах благовония, и каждый, кто с верой принимает пыль с гробницы святого, исцеляется от всякого недуга и немощи человеческой".

История усыпальницы св. Давида Гареджели неразрывно связана с жизнью Многогорья, пережившего на протяжении многих веков как времена возрождения и обновления, так и годы тяжелых испытаний. Для Лавры св. Давида и, в частности, самой могилы Преподобного Отца наиболее тяжёлыми оказались трагические события XX века: Лавра и могила её основателя были разорены и преданы забвению. Позднее, в 60-е годы XX века, во время проведения реставрационных работ, раку над могилой частично отстроили и оштукатурили бетонным раствором. В таком виде и дошла усыпальница св. Давида до наших дней.

С благословения Святейшего и Блаженнейшего Католикоса-Патриарха Всея Грузии Илии II Отделом Охраны и Поиска Святынь

грапиули литературис дзеглеби [Памятники древнегрузинской агиографической литературы], кн. I (V-X вв.), подготовили к изданию Ил. Абуладзе, Н. Атанелишвили, Н. Гогуадзе, Л. Каджая, Ц. Курцикидзе, Ц. Чанкиев и Ц. Джгамая, под руководством и редакцией Ил. Абуладзе (Тбилиси, 1963), с. 236. Древняя редакция Жития св. Давида, по всей вероятности, была написана Католикосом Грузии Арсением в X веке. Созданная на её основе метафрастическая редакция Жития принадлежит анонимному автору XII века. *(Дзвели картули агиографиули литературис дзеглеби [Памятники древнегрузинской агиографической литературы],* кн. V, подготовили к изданию Э. Габидзашвили и М. Кавтария (Тбилиси, 1963), с. 219-221).

Грузинской Патриархии было принято решение до начала работ по обновлению раки св. Давида Гареджели в церкви Преображения Господня произвести расчистку могилы Преподобного Отца. Необходимость расчистных работ стала очевидной, после того как была проверена устойчивость опорной основы для возложения на могилу новой каменной плиты. Помимо сугубо практических целей, работы имели также и большое научное значение: в частности, появилась реальная возможность путем сличения обнаруженных материалов с письменными источниками подтвердить некоторые свидетельства монастырских преданий о могиле св. Давида Гареджели, а также прояснить целый ряд кардинальных вопросов начального этапа монастырской жизни в Гареджийском Многогорье.

Вскрытие раки Преподобного Отца было начато 11 июня 2000 года. В связи с постом св. Апостолов Петра и Павла работы на некоторое время были прерваны и возобновлены 22 июля. Расчиска проводилась под непосредственным наблюдением руководителя археологической экспедиции пещерных монастырей Гареджи Зураба Твалчрелидзе. В работе также участвовали: члены Отдела Охраны и Поиска Святынь Теймураз Беридзе, Николоз Дадиани, Кетеван Абашидзе; сотрудники Центра по Изучению Гареджи Заза Схиртладзе и Мамука Кикнадзе. В работу непосредственно была вовлечена братия Лавры св. Давида, окормляемая Игуменом (ныне Епископом Сагареджойским и Ниноцминдским) Лукой. Рака была расчищена находящимся в то время в монастыре Протоиереем Петре (Барамидзе). Фотофиксацию проведённых работ осуществили Заза Схиртладзе и Николоз Дадиани; обмеры выполнил Мамука Кикнадзе; процесс расчистки заснял на видеопленку Николоз Дадиани. С позволения братии Лавры св. Давида часть вещественного материала, обнаруженного в раке, была перенесена в Тбилиси; в настоящее время материал хранится в фонде Государственного Музея Грузии (хранитель — Зураб Твалчрелидзе).[3]

---

3. Петрографический анализ фрагментов штукатурки, а также строительных слоев церкви Преображения был выполнен профессором Кафедры Мине-

Археологические работы, провёденные в церкви Преображения, выявили полное соответствие письменных источников и местных монастырских преданий.

* * *

Рака св. Давида Гареджели расположена непосредственно возле алтаря Преображенской церкви, в высоком сводчатом рукаве юго-восточной части храма (ил. 4-6,48). До последнего времени она была покрыта бетонной штукатуркой, что явилось результатом реставрационных работ, проведённых в 60-х годах XX века. Стены могилы в тот период были слегка приподняты, а образовавшаяся полость была заполнена землёй и строительным материалом — под покровом бетонного покрытия на верхнем отрезке раки были зафиксированы перемешанные с землёй обломки кирпича и фрагменты известковой штукатурки.

Толщина подтверждённого культурного слоя в могиле составила 130 см. Это вещественный материал развитого и позднего средневековья, а также XIX-XX веков — фрагменты керамики, дерева, стекла и металла (см. каталог; ил. 65_{1-15}). По всему периметру могилы слои были перемешаны, что фактически сделало невозможным их последовательное определение в единой хронологической вертикали. В частности, материал позднего периода (фрагменты керамики) был зафиксирован в глубине раки, на уровне поверхности могильной ямы. Все это лишний раз подтвердило,

---

ралогии и Петрографии Тбилисского Государственного Университета, академиком Н. Схиртладзе, а спектральный анализ — старшим научным сотрудником Отдела Физико-Химических Исследований, кандидатом геолого-минералогических наук Р. Ахвледиани. С чувством благодарности хотелось бы сказать о помощи, которую оказал директор Института Геологии, член-корреспондент Академии Наук Грузии Мириан Топчишвили, а также ученый секретарь этого же института, кандидат геолого-минералогических наук Гиоргий Вашакидзе. Шлифы выполнил Гиоргий Кемулария.

что к верхнему отрезку могилы, а именно, части выше первого ряда плит перекрытия, на протяжении длительного периода — вплоть до последнего времени — неоднократно прикасались.

Удаление бетонного покрова и полная расчистка могилы открыли следующую картину.

Могила Преподобного Отца представляет собой высеченную в скале полость, расположенную по оси восток-запад (ил. 36,48).[4] Её самая глубокая часть, устроенная для погребения тела, имеет неправильные очертания. От нулевой точки, т. е. от поверхности раки, дно могилы уходит в глубину на 137 см. Размеры внутренней части могилы составляют в длину 182 см, ширину — 40-45 см (последние параметры изменяются по периметру могилы) и высоту — 33-35 см. В западной части погребальной полости имеется изголовье длиной приблизительно 8-10 см, приподнятое над уровнем дна раки на 5-7 см. В восточной части могила врезана на 25 см под восточную стену прилегающего к алтарю южного рукава церкви (ил. 38). Погребальная полость обведена относительно узкой ступенью (шириной 8-10 см), служившей опорой для плит перекрытия. Плоские, удлинённой формы плиты песчаника были зафиксированы нетронутыми в восточной части могилы на глубине 105 см, на отрезке, соответствующем нижней части тела усопшего. Также при расчистке были обнаружены две плиты перекрытия, обе плоские и относительно широкие, от сырости и под тяжестью верхнего строительного слоя разломившиеся напополам и косо сползшие вглубь могилы (ил. 29,30). В западной части могилы плиты пе-

4. Любопытно, что высеченная в скале часть могилы Преподобного Отца по сравнению с продольной осью церкви (восток-запад) несколько отклонена к северу. Это несоответствие можно объяснить тем, что при расширении Преображенской церкви при св. Илларионе ось храма была несколько изменена. Возведённая позднее над могилой рака уже полностью соответствовала наклону частично изменённой оси обновлённой церкви (ср. ил. 4).

рекрытия не были обнаружены. Очевидно, они затерялись ранее, при попытке вскрыть погребение. Погребальная полость была наполнена землёй чистой структуры.

Отвесные стены могилы высечены на высоте 38-40 см над уровнем плит перекрытия. Далее поверхность могилы имеет еще одну, сравнительно низкую ступень — на этот раз для укладывания и укрепления второго ряда плит. Пространство между двумя перекрытиями на протяжении веков заполнялось землёй. Позднее — вероятно, при попытке очередного вскрытия могилы, плиты верхнего перекрытия были практически полностью разобраны. Некоторые из них в виде отдельных фрагментов (это плоские плиты различной формы, размеры которых колеблются от 30 до 80 см) были найдены в земле, заполняющей пространство между двумя перекрытиями (ил. 20-22). На трёх из них, обнаруженных на глубине 57-60 см, сохранился полукруглый край отверстия, сделанного специально для продевания руки. На двух были зафиксированы идентичные отверстия (диаметром около 7-8 см), а на третьей — отличное как очертаниями и размером (диаметром около 8-10 см), так и характером тесания (ил. 24-27). Таким образом, становится очевидным, что в перекрытии погребения св. Давида было сделано отверстие для возможности извлечения священной пыли из могилы Преподобного Отца молящимися и паломниками. Отверстие было образовано пригнанными друг к другу двумя или тремя плитами. Факт наличия плит с отличными друг от друга по размеру и по характеру тесания отверстиями должен указывать или на то, что отверстия имелись на обоих покрытиях могилы, или же на принадлежность перекрытиям разного периода.

В процессе расчистных работ выяснилось также, что с северной стороны рака была приподнята от первоначального уровня пола церкви на малую ступень. Этот уровень, должно быть, относится к середине IX века, когда церковь была обновлена и расширена св. Илларионом. Как видно, высеченный в то время в скале пол церкви не был отделан штукатуркой и по всему периметру имел неравномерную поверхность. На

высеченной в скале ступени, отделявшей раку от уровня пола, была воздвигнута ограда из трёх вертикальных и спаянных известью относительно больших плит (ил. 18), что подняло могилу ещё выше, придав прямоугольным очертаниям раки вид массивной урны, т. н. ლარნაკი:[5]

---

5. ლარნაკი (λάρναξ): *„ვყავთ ჩუენ ბრძანებისაებრ და მოვიყვანე ლარნაკი მისი აქა მონასტერსა და ეკლესიასა სამარხოსა ჩემსა და მუნ დავდევით საფლავსა შინა გუამი მისი“ – „и сделали мы по указанию и принесли его раку сюда, в мой монастырь и в мою усыпальницу, и положили его прах в могилу“* (А. Шанидзе, *Грузинский монастырь в Болгарии и его типик* (Тбилиси, 1971), 2, 11). Ср. определение Сулхан-Саба Орбелиани – *„ესე არს მსგავსად კიდობანისა, შემზადებული ფიცართაგან ანუ ქვათაგან, შთასასხმელად კაცთათვის, ხოლო ვიეთნი მკვდართათვისაც“ – „Это подобие ковчега, изготовленного из дерева или же из камня, для помещения чековека или усопшего“* (Сулхан-Саба Орбелиани, *Лексикони картули [Грузинский Словарь]*, т. I (Тбилиси, 1991), с. 406-407). У Нико Чубинашвили ლუსკუმა и ლარნაკი отождествлены: *„ლარნაკი-ლუსკუმა, ქვათა ანუ მეტალლთაგან შემზადებული წმიდათა ნაწილთა“ – „Ларнаки-Лускума, изготовленная из камня или же из металла для святых мощей“* (Н. Чубинашвили, *Картули лексикони [Грузинский Словарь]* (Тбилиси, 1961), с. 258). Более детально в связи с этим см.: К. Гоцадзе, *Дакрдзалвис цесеби гвианантикур да адрешуасаукунеебис сакартвелоши (I-X сс.) [Погребальные обряды в Восточной Грузии в позднеантичный и раннесредневековый период (I-X вв.)]*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (Тбилиси, 1990); а также – Э. Надирадзе, Т. Надирадзе, *Удабно сагвто шемокребулта [Пустынь собравшихся во Имя Господа]* (Тбилиси, 2001), с. 89-98. Интересные наблюдения относительно ლარნაკი и ლუსკუმა приведены в работе Д. Мегреладзе – Давит агмашенеблис миер мгвимис монастрисадми бодзебули андердзис текстидан ерти монакветис шесахеб [Об одном отрезке текста завещания Давида Строителя монастырю Мгвиме], в сборнике: *Анамки. Историул-филологиури дзиебани [Анамки. Историко-филологические разыскания]* (Тбилиси, 2002), с. 163-167.

„[წმ. ილარიონმა] მერმეცა გარესკჳას ყოფასა მისსა სამხრით კერძო ეკლესიასა ამას შინა შექმნა ლარნაკი შუენიერი, რომელსა შინა აწ მდებარე არიან პატიოსანნი ნაწილნი წმიდისა მამისა დავითისნი".[6]

„Св. Илларион и позже, в бытность свою в Гареджи, в южной стороне церкви создал прекрасную урну, в которой теперь хранятся святые мощи Преподобного Отца Давида".

Рака, в свою очередь, не заполняла полностью периметр сводчатого рукава, предназначенного для могилы Преподобного Отца — в его западной части между западной оградой урны и стеной рукава оставалась небольшая ступенька (ил. 29, 31-33).

Несмотря на неоднократное обновление могилы, мощи св. Давида Гареджели сохранились практически нетронутыми, в первоначальном положении захоронения (ил. 36,37). Это обстоятельство весьма примечательно, поскольку в пилигримных центрах Христианского Востока была широко распространена практика при посещении и почитании могил святых уносить с собой частицу святых мощей.[7] В этом отношении могила Святого Отца явилась исключением — при расчистке выяснилось, что повреждена лишь верхняя часть мощей (от головы до пояса), причиной чего, наряду с другими

---

6. Цхоребаи да мокалакобаи цмидиса да гмертшемосилиса мамиса чуениса давит гареджелиса [Житие и деяния святого и Богоносного Отца нашего Давида Гареджели], *Дзвели картули агиографиули литературис дзеглеби [Памятники древнегрузинской агиографической литературы],* кн. III, (XI-XIII вв.), подготовили к изданию Ил. Абуладзе, Э. Габидзашвили, Н. Гогуадзе, М. Долакидзе, Г. Кикнадзе и Ц. Курцикидзе, под руководством и редакцией Ил. Абуладзе (Тбилиси, 1971), с. 197.

7. A. Mary-Talbot, *Pilgrimage to Healing Shrines: the Evidence of Miracle Accounts, Dumbarton Oaks Papers,* 56 (2002), p. 153 ff. (с ранней библиографией).

обстоятельствами, могло быть, конечно, и желание паломников прикоснуться к святым мощам. Св. Давид покоится на спине в выпрямленном положении головой к западу. Руки согнуты в локтях и сложены ниже груди: кисть левой руки положена на правую. Размеры туловища составляют до пятки 156 см, с вытянутыми носками — 170 см. Как было отмечено, часть мощей выше пояса несколько повреждена от сырости, прикосновения рук и времени. От черепа уцелело только темя, с течением времени сползшее от изголовья к плечам. Почти полностью сохранилась часть ниже пояса. В области торса, колен и головы зафиксированы остатки превратившейся в землю черной ткани, что совпадает со свидетельством Жития,[8] где указано, что св. Давид был похоронен в чёрной рясе, традиционном одеянии монахов на Христианском Востоке.[9] Можно также предположить, что он был похоронен ещё и

---

8. См. об одеянии Сирийских Отцов: *„მოვიდოდეს წმიდანი იგი მამანი უკაბლონი და დაბებკულითა მოსილნი, შეურაცხად სახილველნი, კუნკულითა შემოსილნი წესისაებრ ასურთა ქუეყანისა“ – „Прибыли святые Отцы босые, облачённые в лохмотья подобно ничтожной черни, с клобуком на голове по ассирийскому обычаю...“* (Цхоребаи да мокалакобаи шиоиси да евагреси [Житие и деяния Шио и Евагре], *Дзвели картули агиографиули литературис дзеглеби*, III, с. 122). Собственно об одеянии Преподобного Отца в его Житии указано – *„დაბებკულითა მოსილ არს უნდოდ ... და წუერნი მისნი შთავლენან ვიდრე სარტყელადმდე და კუერთხი ჴელთა მისთა და ჴამლნი უნდონი ფერჴთა“ – „Одет он в ничтожные лохмотья, ... и борода его ниспадает до пояса, в руках у него жезл (палица), а обувь на ногах — ничтожна и негодна“* (Цхоребаи да мокалакобаи цмидиса да гмертшемосилиса мамиса чуениса давит гареджелиса [Житие и деяния святого и Богоносного Отца нашего Давида Гареджели], *Дзвели картули агиографиули литературис дзеглеби*, III, с. 210; Цхореба цмидиса гмертшемосилиса мамиса чуениса давит гареджелиса меудабноеси [Житие святого и Богоносного Отца нашего Давида Гареджели Пустынника], *Дзвели картули агиографиули литературис дзеглеби*, III, с. 306).

9. Y. Hirschfeld, *The Judean Desert Monasteries in the Byzantine period* (New Haven and London, 1992), p. 91-93; J. Patrich, *Sabas, leader of Palestinian*

завернутым в монашескую мантию, т. н. მაზარა,[10] как того требовала установившаяся восточно-христианская монастырская традиция.[11]

Как видно, в определённый период рака была обведена сверху сводом. В верхней части могилы зафиксированы три спаянных друг с другом слоя сводчатого перекрытия (ил. 13, 14). Верхний из них располагался на глубине 25 см от поверхности раки. Последующие слои вплотную прилегали к верхнему. Толщина слоёв (сверху вниз соответственно) следующая: I пласт — 9 см, II — 4 см, III — 15 см. На среднем слое зафиксированы фрагменты штукатурки со следами живописи — в частности, остатки полос чёрного, красного и белого цветов (ил. 23). С южной стороны перекрытие опиралось на стену церкви. Фрагмент свода раннего периода сохранился в центральной части раки, на среднем отрезке южной стены погребения. Второй и третий слои сводчатого перекрытия зафиксированы в восточной части раки.

В юго-восточном углу могилы, на глубине 50 см от поверхности раки, были обнаружены фрагменты дерева (ил. 65_1), которое, не исключено, было использовано для одного из пластов перекрытия раки в качестве опалубки или же подпорной конструкции.

В процессе расчистки раки оголилась южная стена южного рукава церкви — в частности, её нижняя половина. После снятия слоя штукатурки выяснилось, что стена восточной и западной частей рукава высечена в скале, средний же отрезок в своё время был сквозным, а позже заложен камнем и кирпичом. Это обстоятельство свидетельствует о том, что, вероятно, первоначально могила Преподобного Отца с юга была открыта для молитвы и поклонения.

Monasticism. A Comparison Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries (Washington, D.C., 1995), p. 210-220.

10. მაზარა – „ზედ წამოსასხმელი“ – „накидка“ (Сулхан-Саба Орбелиани, *Лексикони картули*, I, с. 429).

11. J. Patrich, указ. соч., с. 214.

На небольшой высоте от раки в восточной, прилегающей к алтарю стене рукава, после снятия слоя штукатурки обнаружилась сводчатая ниша, выложенная грузинским кирпичом (ил. 47).[12]

Значительной частью перекрытия могилы было отверстие для евлогии. Его существование подтверждено и письменно. Преподобный Онисифоре Гареджели (XVIII в.) изгнал беса из некоего юноши именно перемешанной с водой священной пылью из могилы св. Давида:

„ჰრქუა მას წმიდამან: „დასცხერ და დადუმენ, რამეთუ მაქვს მე აქა წმიდის დავითის გარეჯელის საფლავისაგან მტვერი ევლოგიად და მოითხოვა (ონისიფორემ) სტამნითა წყალი და შერთო მიწა წყალსა მას და გონებითა ზე მხედველი სულთ იქიდა ღმრთისა მიმართ და ხელითა თვსთა მიუპყრა პირსა მის ჭაბუკისასა და ეტყოდა: „შვილო, ესე შესვი სახელითა იესუ ქრისტესითა და ლოცვითა წმიდისა დავითისითა განიკურნები“. და შესმასა მისსა მუნთქვესვე განთავისუფლდა ჭაბუკი იგი გვემულებისაგან ეშმაკისა და მისცა იგი დედასა თჳსსა“.[13]

„Молвил ему Святой Отец: „Утихни и замолкни, ибо есть у меня с собой для благословения пыль от праха из могилы св. Давида Гареджели“; и, потребовав кувшин с водой, [Онисифоре] смешал священную пыль с той водой и, узревший Господа поверх разума и души человеческой, своими руками преподнес её к устам юноши, обратившись к нему со словами: „Сын мой, прими во имя Иисуса Христа,

12. Плоский квадрат ярко-красного цвета размером примерно 22x22x5 см.

13. Габриел Мцире, Цхоребаи да мокалакобаи гирсиса нетариса мамиса чуениса скемосан онисипореси [Житие и деяния Преподобного и Блаженного Отца нашего схимника Онисифора], *Дзвели картули агиографиули литературис дзеглеби [Памятники древнегрузинской агиографической литературы]*, кн. V. Текст к изданию подготовили, исследованием, словарём и указателями снабдили Э. Габидзашвили и М. Кавтария (Тбилиси, 1989), с. 115.

и молитвами святого Давида снизойдет на тебя исцеление". Выпив указанную смесь, юноша тотчас освободился от дьявольских мучений, и вернул его Святой Отец матери его".

Отверстие для изъятия священной пыли имелось и в нижнем ряду плит перекрытия. На это указывают найденные при расчистке могилы фрагменты плит с отверстиями различного размера, очертания и способа высекания. Письменным подтверждением существования отверстий для евлогии, вероятно, можно считать пассаж из „Боговдохновенных Повествований" (ღვთივსულიერნი თხრობანი) Преподобного Габриела Мцире (†1802), где рассказывается о чудесах, связанных с извлечением святой частицы из могилы св. Давида Гареджели:

„გარნა აწ ჟამთა ჩვენთა მესმა მე სარწმუნოთა კაცთა მიერ ყოვლადსამღუდელო კირილესათვის ეპისკოპოსისა, რომელი აღიზარდა მასვე მონასტერსა დავითისსა: ოდეს იქმნა იგი მღუდელმონაზონ, წარსლვა ეგულებოდა მორჩილებით სოფლად საჭიროსა საქმისათვის. და შთავიდა წმიდისა დავითის საფლავსა, და მხურვალედ ილოცა, და ქელ-ჰყო აღმოღებად საფლავისაგან მის ნეტარისა მტვერი ევლოგიად, ვითარცა არს ჩუეულება, რომლისა მიერ მსასოებელნი მრავალნი იკურნებიან. და ჰხუდა ქელსა მისსა ერთი ნაწილთაგან ფერცხალი, რომელიცა აღმოიღო სიხარულით და არავის უთხრა, რამეთუ განიზრახა გულსა თვისსა, რათა წარიღოს სოფლად და ვეცხლით შეამკოს კეთილად და აქუნდეს სასოდ თვისად".[14]

„Однако слышал я в наше время от достоверных мужей о Первосвященном Епископе Кирилле, который был воспитан в том же монас-

14. Габриел Мцире, *Гвтивсулиерни тхробани султа гвтисмокварета приад саргебелни [Боговдохновенные повествования, весьма полезные для душ, любящих Господа]*, К изданию подготовил Заза Схиртладзе (Тбилиси, 2002), с. 13-14.

тыре Святого Давида: в бытность его иеромонахом предстало ему отлучиться по неотложному делу, и спустился он к могиле Святого Давида; горячо помолившись, коснулся он священной пыли, чтобы, по обычаю, взять её с собой для евлогии, ибо многие верующие исцеляются ею; и тут попалась ему в руки частица от ребра Святого, которую достал с радостью, не обмолвившись никому, ибо решил про себя забрать её с собой, украсить серебром добротно и иметь при себе на упование".

Описываемый способ захоронения, очевидно, был общепринят и распространён в Гареджийском Многогорье. В связи с этим примечательна запись об устройстве первоначальной усыпальницы св. Додо Гареджели, сделанная непосредственным участником перезахоронения святых мощей Преподобного Отца в Лавру св. Давида, послушником Спиридоном Грдзелишвили. Именно на это свидетельство опирается соответствующий пассаж, включённый в „Рай Грузии" Микаэлом-Гобороном Сабининым:

„აღმოვწმინდეთ ეკლესია და გამოჩნდა საფლავი გადალესილი წმიდათ და ზედ დახატული სახე ღირსი დოდოსი. და ქონდა ხელის ჩასაყოფი საფლავში მიწის ამოსაღებათ ევლოგიათ და სურვილით მიმავალთა".[15]

---

15. Ср.: *„ოდეს აღვედით ღ. მამის მონასტერსა შინა ძლივ მივაგნევით ღ. დოდოს საფლავის ეკკლესიას, რომელიც სრულიად აღმოვსილი იყო ქვ შით და ლამით. ვიწყეთ პირუ ცლად აღმოწმენდა, შემდეგ ამისა გამოჩნდა ღ. დოდოს საფლავი, რომელსა ზედა დახატული იყო ხატი ღირსისა შეხვეული მაზარასა შინა, კამარით. საფლავსა ხელის ჩასაყოფი ჰქონდა, მიწის ამოსაღებად, ევლოგიათ სასოებითა და სურ ვლით მიმავალთა"* – *„Достигнув монастыря Преподобного Отца, с трудом отыскали могильную церковь Преподобного Додо, наполненную илом и песком. Тотчас приступили к её очистке, после чего перед нами открылась могила Преподобного Додо, поверх которой в арочном завершении был написан образ обёрнутого в монашескую*

„Очистили церковь и показалась могила, гладко оштукатуренная, а на ней изображен лик Преподобного Додо, и имела могила отверстие для продевания руки в неё, дабы богомольцы брали оттуда землю для евлогии и приходящих с упованием“.

Традиция существования щели в раке святого является древнейшей. Существенно то обстоятельство, что, наряду с различными регионами христианского мира, она неоднократно подтверждается и в церквах Святой Земли. В связи с этим заслуживает внимания указание Н. Чубинашвили на эту, сохранившуюся вплоть до XIX века традицию, которое находим в материалах его путешествия.[16] По отношению же к усыпальнице св. Дави-

---

мантию Святого. У могилы обнаружили расщелину, в которую верующие опускали руки для изъятия земли в благословение желающих исцеления, пришедших в сие святое место“ (М. Сабинин, *Сакартвелос самотхе [Рай Грузии]* (Тбилиси, 1882), с. 638). М. Сабинин об этом указывал и в другом месте: *„შემდეგ დიდისა მუშაობისა აღმოვწმინდეთ, მონაზონნი შეიმოსნენ პარაკლის ხდომით, მუხლ მოდრეკილნი აღმოვასვენეთ წმიდანი ნაწილნი ღირსისა დოდოსი, რომლისა სამარხოში ტალახი იდგა, ხელის ჩასაყოფიდან უდენია წყალსა და თურმე წყლით ამოიმსებოდა ხოლმე...“ – „С большим трудом очистили могилу, затем монахи облачились и, отслужив молебен и преклонив колена, достали святые мощи Преподобного Додо, в могиле которого была грязь, ибо через расщелину туда проникала вода, которая временами её наполняла...“* (М. Сабинин, Чеми пасухи иоанне григорис дзе бердзеновс [Мой ответ Иоанну Григорьевичу Бердзенову], *Дроеба*, 1881, №133).

16. Ср. указание Нико Чубинашвили о том, что в монастыре Святого Креста в Иерусалиме пилигримы брали пыль от Честного Креста: *„შ(ემდგომა)დ ტაძრის მოხილვისა შეგვიძლვნენ საკურთხეველში, სადაც წ(მიდ)ის ტრაპეზის ქვეშე არს ძირი მონაკვეთისა ძელისა ჯ(ეშმარ)ტისა და მის ქვაზედ სწერია სახელი ჯ(უარ)ის მამისა ნიკოფორე ჩოლოყაშვილისა. წ(მიდ)ს ტრაპეზს მარცხნივ იატაკის მარმარილოს ქვაზედ სწერია: ესე წ(მიდ)ა და პატიოსანი მონასტერი მეფეს დ(ავი)თიანს ბაგრატ [კურო]პალატს აღუშენებია. მუნით*

да, одного из Сирийских Отцов, немаловажным является тот факт, что эта традиция подтверждается и в ранних церквах Сирии.[17]

Как видно, щель на могиле Преподобного Отца, всё же сохранялась вплоть до существенного обновления церкви в конце XIX века. По архивным материалам, её существование документально прослеживается до 60-х годов XIX века,[18] хотя нельзя исключать и более поздних временных границ.[19]

შთავედით საკურთხevლის ქვეშე შეკრულსა კამარაში, სადაც არის ფოსო ძელსა ჯ(�)ტის მონაჭერს ძირსა და მუნდამ მიიღებენ მლოცავნი მიწასა ევლოგიად" – *„После обозрения церкви ввели нас в алтарь, где под святым престолом есть пень Животворящего Древа, и на его камне написано имя предводителя монастыря Святого Креста, Никифоре Чолокашвили. Слева от святого престола на мраморной плите написано: «Этот святой и честной монастырь был построен царем Давидовым, Багратом Куропалатом». Оттуда вошли в арку под алтарём, где есть открытый подступ к срубу Животворящего Древа и оттуда принимают молящиеся землю для евлогии"* (ИР, А-1767, л. 153v); издан: А. Цагарели, Памятники грузинской старины в Святой Земле и на Синае, *Православный Палестинский Сборник*, т. IV, вып. 1 (1888), с. 46.

17. G. Descoeudres, *Die Pastophorien im Syro-byzantinischen Osten. Eine Untersuchung zu architektur- und liturgiegeschichtlichen Problemen* (Wiesbaden, 1983), p. 16-19; Д. Клдиашвили, Гареджа да пилигримоба адреули шуа саукунеебис сакартвелоши [Гареджа и паломничество в раннесредневековой Грузии], в сборнике: *Самонастро цховреба удабноши. Гареджа да кристианули агмосавлети [Монастырская жизнь в пустыне. Гареджа и Христианский Восток]* (Тбилиси, 2001), с. 77 и сл. Назначение подобных щелей было разным: они использовались для прикосновения к святым мощам, для изъятия священной земли/пыли, или же для излияния святого елея.

18. Центральный Государственный Исторический Архив Грузии (впоследствии – ЦГИАГ), фонд 500, дело №350.

19. *„Один монах, слепой от рождения, прикоснувшись к праху св. Давида, мгновенно прозрел и начал видеть. И ныне, кто с верою помазуется прахом его из*

* * *

Письменные источники, местная монастырская традиция, устройство собственно захоронения и особенности его структуры, равно как и вещественные материалы, извлечённые из могилы Преподобного Отца, позволили выделить несколько этапов создания и последующего обновления усыпальницы св. Давида.

Во второй половине VI века, ещё при жизни Преподобного Отца, по инициативе Руставского эристава Бубакара была создана Преображенская церковь, где позднее был похоронен св. Давид. Церковь должна была быть сравнительно скромных размеров и открытой с юга, к монастырскому двору. В раннем средневековье подобная планировка усыпальниц была распространена в различных регионах Христианского Востока.[20] В связи с Гареджи примечательно существование идентичной практики в сирийских церквах раннего периода, где усыпальницы местных святых устраивались в восточной части церкви в непосредственной близости к алтарю (иногда в жертвеннике, в дьяконнике или часовне).[21] Не случайно, что в раннесред-

---

гроба, откуда исходит благовонное и приятное дыхание, тот и телом, и душою исцелевает" (Е[пископ] К[ирион], *Преподобный Давид Гареджели и его Лавра* (Тифлис, 1901), с. 21-22).

20. H. C. Butler, *Early Churches in Syria, 4th-7th Centuries* (Princeton, 1929), p. 212-213, 216; J. Lassus, *Sanctuaires chretiens de Syrie* (Paris, 1947), p. 173-176; Y. Hirschfeld, *The Judean Desert Monasteries in the Byzantine Period* (New Haven and London, 1992), p. 140, fig. 71; N. G. Laskaris, *Monuments funeraires paléochretiens (et byzantins) de Grece* (Athènes, 2000), p. 178. Выбор места для усыпальницы святого, естественно, возможен был лишь в сравнительно больших церквах. Скромные масштабы пещерных церквей и мартириев Гареджи и их архитектурное решение сами по себе предопределяли расположение могилы (в частности, в участке перед входом, т. е. в северном рукаве/ северной стене).

21. G. Descoeudres, указ. соч., с. 17.

невековой Грузии подобная практика впервые появляется и получает широкое распространение именно в усыпальницах Сирийских Отцов: в Зедазенской,[22] Цилканской,[23] Марткопской,[24] Алавердской,[25] Хирсской,[26] Бретской,[27] Самтависской[28] церквах рака расположена на восточном отрезке северной стены/рукава. Такая же традиция на протяжении сотен лет

22. Первоначально св. Иоане Зедазнели был погребён в построенной специально для этого маленькой церкви, которая впоследствии была включена в северо-восточную часть большой трёхнефной базилики VIII-IX веков (Н. Чубинашвили, Зедазени, Кликис Джвари, Гвиара, *Ars Georgica*, 7 (1971), с. 31-40).

23. Существование могилы Преподобного Отца Исе было подтверждено во время реставрационных работ, осуществлённых под руководством Н. Чубинашвили. Эти материалы до сих пор не были опубликованы. О кафедрале см.: R. Mepisaschwili, V. Zinzadze, *Georgien. Wehrbauten und Kirchen* (Leipzig, 1986), p. 88.

24. Р. Шмерлинг, В. Долидзе, Т. Барнавели, *Окрестности Тбилиси* (Тбилиси, 1960), с. 108.

25. Г. Чубинашвили, *Архитектура Кахети* (Тбилиси, 1958), с. 374.

26. Епископ Кирион, *Гирси стефане да мис мнер даарсебули хирсис монастери [Преподобный Стефане и основанный им Хирсский монастырь]* (Тбилиси, 1998), с. 16, рис. 7, 8; ср.: Г. Чубинашвили, *Архитектура Кахети*, с. 325-339.

27. Подобно усыпальнице св. Иоанна Зедазнели, в Брети для погребения Преподобного Отца Пироса была построена небольшая часовня. Впоследствии она была включена в церковь больших размеров в виде северо-восточного придела. См.: Т. Саникидзе, Бретис "Мама Пироси" [Церковь "Отец Пирос" в Брети], *Дзеглис мегобари*, №35 (1974), с. 48-57; *Сакартвелос историса да культурис дзеглта агцерилоба [Свод памятников истории и культуры Грузии]*, т. V (Тбилиси, 1990), с. 360-361.

28. Несмотря на многочисленные публикации памятника, указаний о существовании могилы св. Исидоре в жертвеннике кафедрала нигде не встречается. Ср.: Г. Сохашвили, Самтависи (Тбилиси, 1973); *Сакартвелос историса да культурис дзеглта агцерилоба*, V, с. 191-196.

подтверждается и в Гареджи (монастыри св. Додо,[29] Бертубани,[30] Цамебули,[31] Удабно[32]).

Усыпальница св. Давида была устроена в виде высеченной в скале раки. Её структура, исключительная скромность, также как и данные нарративных источников и местная монастырская традиция позволяют заключить, что могила Преподобного Отца дошла до нас в почти первозданном виде.

Здесь же следует отметить, что этот тип усыпальницы — высеченная в скале рака, сообразная размерам покойного и перекрытая каменными плитами, — был распространён и в других монастырях Гареджийского Многогорья; об этом свидетельствуют обнаруженные в последнее время захоронения в пещерных комплексах прибрежной части реки Иори, в час-

---

29. Т. Джоджуа, Додо гареджелис дзвели гансасвенебели [Древняя усыпальница Додо Гареджели], в сборнике: *Кристианоба да сакартвело. Историул-этнографиули гамоквлевеби [Христианство и Грузия. Историко-этнографические исследования]* (Тбилиси, 2000), с. 36-44.

30. G. Abramishvili, *The Painting of Bertubani Martyrium,* in: *L'arte georgiana dal IX al XIV secolo. Atti del Terzo Simpozio Internazionale sull'arte Georgiana,* vol. I (Galatina, 1986), p. 199-203.

31. З. Твалчрелидзе, З. Схиртладзе, Гамоквабули самартвиле цамебулши [Пещерный мартирий в Цамебули], *Academia,* №1 (2001), с. 50-55.

32. З. Схиртладзе, *К истории мартириня монастыря Удабно* (в печати). Эта традиция должна была сохраниться в Грузии и позднее. На данный момент не известно, кому первоначально принадлежала рака, устроенная в северном рукаве церкви Ананаури, высеченной в X веке в западном массиве пещерного комплекса Вардзия. Позднее, в начале XVI века, она стала усыпальницей постригшегося в монахи Самцхийского атабага Мзечабука (†1516) (К. Мелитаури, Иакобис саване ананаурис еклесиастан [Обитель Якова при церкви Ананаури], *Известия Академии Наук Грузинской ССР, Серия Истории, археологии, этнографии и истории искусства,* 1977, №1, с. 49-52).

тности, в монастыре горы Пирукугма.[33] Подобным образом устроенные усыпальницы встречаются в Многогорье до позднего средневековья — к примеру, в монастырях Квабеби и Натлисмцемели.[34]

В середине IX века обновлённая и расширенная св. Илларионом погребальная церковь Преподобного Отца была превращена в общемоленный храм (*„და კუალად უდაბნოდ გარეშჳისა მივიდა, სადა-იგი დაეტევნეს ძმანი პირველ, ხოლო წმიდისა დავითის სამარტჳილოსა შინა ეკლესიად შექმნა და შეწირა საჴმარი, რაოდენი იპოვა მის შორის...“*[35] — *„и впоследствии пришёл он в пустынь Гареджийскую, где оставил он ранее братию, а в мартирии Святого Давида создал церковь и пожертвовал все потребное, что нашел среди него...“*). Сама могила оказалась в южной части интерьера церкви (ил. 4-6). Изначально рака, по-видимому, не была огорожена с северной стороны. Она лишь на одну ступень возвышалась над первоначальным уровнем пола обновлённой церкви, который в то время был

33. З. Схиртладзе, Ивриспира гареджис монастребши [В Гареджийских монастырях прибрежной части реки Иори], *Сакартвелос Республика*, 1997, 25 декабря, №322 (2695), с. 3.

34. Б. Мчедлишвили, Ивриспира квабебис аркеологиури дазвервеби [Археологические разведки монастыря Квабеби у реки Иори], *Сакартвелос сахелмципо музеумис аркеологиури экспедициеби [Археологические экспедиции Государственного Музея Грузии]*, V (1977), с. 158-159; З. Твалчрелидзе, Гареджис натлисмцемлис удабно-монастери (аркеологиури квлева-дзиеба) [Монастырь Натлисмцемели Гареджийской пустыни (археологическое исследование)], *Дзеглис мегобари*, 1988, №2, с. 19; его же, Гареджис самонастро цховребис ганвитаребис этапеби аркеологиури монацемебис михедвит [Этапы развития монастырской жизни Гареджи по археологическим данным], в сборнике: *Самонастро цховреба удабноши. Гареджа да кристианули агмосавлети [Монастырская жизнь в пустыне. Гареджа и Христианский Восток]* (Тбилиси, 2001), с. 28.

35. *Дзвели картули агиографиули литературис дзеглеби*, III, с. 222.

также выдолблен в скале, а также была перекрыта плоскими плитами и, возможно, оштукатурена известью (подобное устройство многократно подтверждается в Гареджи — ср. материалы о могиле св. Додо,[36] мартирии в Бертубани,[37] Цамебули,[38] Пирукутма[39]). При обновлении пещерного храма появилась необходимость оградить усыпальницу стеной с севера — приблизиться к могиле святого для поклонения и молитвы было возможно теперь лишь с этой стороны. Однако вследствии обновления церкви осуществить это было трудно, поскольку поверхность могилы оказалась ниже уровня пола церкви. Столь неудобное для поклонения и молитвы положение раки должно было стать более очевидным после выравнивания пола, который был залит неравномерным толстым слоем стяжки.[40]

Ввиду всего этого раку с северной стороны (т. е. со стороны церковного зала) огородили спаянными друг с другом вертикально воздвигнутыми прямоугольными каменными плитами и устроили над ней сводчатое перекрытие. Указание на это имеется в жизнеописании св. Давида, где

---

36. ИР, рук. S-3283d; М. Сабинин, *Сакартвелос самотхе*, с. 638.

37. G. Abramishvili, указ. соч., с. 199 и сл.

38. З. Твалчрелидзе, З. Схиртладзе, указ. соч., с. 50-55.

39. З. Схиртладзе, *Ивриспира гареджис монастребши*, с. 3.

40. Пол церкви был залит известковым раствором крупной фракции темно-палевого цвета (по грузинской надписи Палестины – სეფა; см. Г. Церетели, *Удзвелеси картули царцереби палестинидан [Древнейшие грузинские надписи из Палестины]*, (Тбилиси, 1960), с. 11-12, 37-38; Ил. Абуладзе, *Дзвели картули енис лексикони [Словарь древнегрузинского языка]* (Тбилиси, 1973), с. 387). Поверхность была затерта очень тонким слоем раствора серого цвета. В составе заливки также были обнаружены мелкие фрагменты древесины. Петрографический анализ стяжки показал, что она сложного состава, с включениями полевого шпата, кварца, монтморилонита и пальзита. Верхний, тонкий слой затирки — пелитного состава с преобладанием карбоната кальция.

сказано, что св. Илларион *„სამხრით კერძო ეკლესიასა მას შექმნა ლუსკუმაჲ შეენიერ“*[41] — *„в южной части церкви создал раку прекрасную“*.

При обновлении церкви ось вновь высеченного, более обширного по сравнению с ранним алтаря несколько изменилась, в силу чего рака Преподобного Отца приняла слегка диагональное положение по отношению к центральной оси зала и самого южного рукава. Кроме того, могила не заполнила полностью весь периметр образовавшегося рукава — у западной стены раки, со стороны головы усопшего, осталось приподнятое на одну ступень от уровня пола пространство.

Временной отрезок между этим и последующим этапами обновления могилы довольно велик. Фактически, с X века вплоть до позднего средневековья нам ничего не известно об истории усыпальницы. В частности, остаётся невыясненным, с каким периодом можно увязать каждый подтверждённый след переделки раки Преподобного Отца. Таковыми, например, являются три слоя её сводчатого перекрытия.

Одним из этапов истории усыпальницы можно считать время позднего средневековья — предположительно, XVII-XVIII века. Это период настоятельства в Лавре Онофре Мачутадзе (1690-1733), а также несколько десятилетий после него, характеризующиеся возрождением в Гареджийском Многогорье монастырской жизни после длительной паузы.[42] С обновлением духовного очага, несомненно, особое внимание было уделено и могиле св. Давида. Так, в письменных источниках этого периода прослеживается живой интерес и забота об усыпальнице.[43] В документе, принадлежащем настоятелю Онофре, „новому строителю Гареджи“, как

41. См. выше, прим. 1.

42. М. Кавтария, *Давит гареджис литературули скола [Литературная школа Давид Гареджи]* (Тбилиси, 1965), с. 156-168.

43. См., напр.: Жалованная грамота об учреждении содержания, выданная Назарали-Ханом братии Давидгареджийского монастыря и настоятелю Оно-

его называли современники, речь идёт о погребальной церкви Преподобного Отца и о раке над его могилой:

„რამეთუ ასვენია წმიდის დავითის საფლავზე: ხატი მოჭედილი მაცხოვრისა ერთი, არსების ხატი მოჭედილი ერთი, ხატი ყოვლად წმიდისა მოჭედილი ორი, ხატი ყოვლად წმიდისა კარიანი ერთი, ხატი გარდამოჴსნისა ერთი, ხატი მოჭედილი სამებისა ერთი, ხატი წმიდის ნიკოლოზისა ერთი".[44]

„Покоятся на могиле святого Давида: икона Спасителя в чеканном окладе одна, икона Бытия в чеканном окладе одна, икона Пресвятой Богородицы в чеканном окладе одна, икона Снятия с Креста одна, икона Троицы в чеканном окладе одна, икона святого Николая одна".

Примечательно, что зачастую в гареджийских документах сам центр монастырского объединения, Лавра св. Давида, именуется как Усыпальница св. Давида (*წმიდა დავითის საფლავი*).

Предположительно, именно с указанным периодом увязаны два плотно спаянных друг с другом слоя перекрытия раки св. Давида.[45] Верхний слой (толщиной 9 см) фиксируется на глубине 25 см от поверхности

фрию Мачутадзе, 1698, 8. XII (ИР, Ad-87); или же: Жалованная грамота царя Назарали-Хана о передаче земельных владений Давидгареджийскому монастырю, 1699, 17. II (ЦГИАГ, ф. 1448, д. №1830).

44. *Картули самартлис дэеглеби, т. III, Саеклесио саканонмдебло дэеглеби (XI-XIX сс.) [Памятники грузинского права, т. III, Церковные законодательные памятники (XI-XIX вв.)]*, Тексты издал, примечаниями и указателями снабдил И. Сургуладзе (Тбилиси, 1970), с. 681.

45. Оба слоя представляют собой пласты гажевой штукатурки довольно крупной фракции. На этих фрагментах с одной из сторон видны желобчатые и плоские отпечатки, что, по-видимому, явилось следами от деревянной опалубки

раки (нулевой точки). Во втором слое (толщиной 4 см) обнаружены фрагменты живописи: в частности, остатки полос чёрного, красного и белого цветов (ил. 23). Не исключено, что в определённое время раку Преподобного Отца украшало его фресковое изображение. По тем незначительным остаткам живописи, которые были обнаружены при расчистке усыпальницы, сказать что-нибудь более определённое в связи с этим не представляется возможным. И все же, связанная с погребальным портретом многовековая традиция, существующая на Христианском Востоке (Святая Земля, Сирия, Египет, Каппадокия[46]), а также и в самой Грузии, позволяет высказать некоторые предположения на этот счёт. В связи с этим важно учесть результаты и провести параллели с аналогичными археологическими исследованиями, проведёнными в других усыпальницах святых в Грузии.

Одним из наиболее ранних подтверждений существования фрескового изображения над могилой святого является датируемая VII веком рельефная плита, украшающая усыпальницу предводителя Сирийских

или же конструкции перекрытия раки. В качестве заполнителя использовался алевролит, состоящий из планиоклаза и кварца с примесью хлорита и монтморилонита. Один из фрагментов содержал любопытное включение — обточенный камень из вулканического стекла черного цвета. Также в описываемых фрагментах виден гипс, который, по-видимому, употреблялся как отделочный материал, а также для восполнения лакун или штукатурки под живописный слой.

46. A. Grabar, *Martyrium. Rechérches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique,* t. I (Paris, 1946), p. 278 ff; N. Thierry, *Découvertes a la Nécropole de Göreme (Cappadoce), Comptes Rendus de l'Academie des Inscriptions et Belles-lettres,* Novembre-Décembre 1984, p. 667-674; id., Le portrait funéraire byzantin. Nouvelles Donées, *ΕΥΦΡΟΣΥΝΟΝ, Αφιερομα στον Μανολη Χατζιδακη* (Αθηναι, 1992), σελ. 582-592 (с ранней библиографией).

Отцов, св. Иоанна Зедазнели.[47] По мнению исследователей, иконография изображений и фрагменты граффити позволяют предположить, что на плите под композицией Вознесения Христова должны были быть изображены сам св. Иоанн, а также духовные отцы, подвизавшиеся в Зедазенском монастыре на раннем этапе его истории, среди которых можно назвать епископа Иедзила, диакона Илию, а также монахов Иосеба и Стефане.[48]

Исключительно ценными являются материалы об украшении раки ученика и последователя св. Давида, св. Додо Гареджели. Сведения об этом содержатся в синаксарной редакции Жития св. Додо, составленной митрополитом Романозом в 1710-1726 годах: „*შეკრბა კრებული ყოველთა მამათა და მიიღეს ზემოსა მას კლდესა, სენაკსა მოღუაწებისა მისისასა და მუნ შექმნეს სენაკი იგი ეკლესიად მარცხენით კერძო კლდისაგან გამოკუეთილი, სადა-იგი სხენან წმიდანი ნაწილნი სხეულთა მისთანი და კურნებს მთუერი საფლავისა მისისა ყოველსა უძლურებასა კაცთასა. ზედა საფლავსა არს დახატულ წმიდა იგი მიცვალებულის სახედ, კუალად კედელთა მისი საფლავთასა აღყვანება მისი ანგელოზთაგან ზეცად*“ [49] — „*Собрался*

47. А. Вольская, Рельефная плита из Зедазенского монастыря, *Ars Georgica*, 8 (1979), с. 91-106; Плита в течение многих лет хранилась в Институте Истории Грузинского Искусства им. Г. Чубинашвили. При пожаре, случившемся во время известных событий зимой 1991-1992 годов, она была сильно повреждена.

48. А. Вольская, указ. соч., с. 104-105; ср. Т. Барнавели, *Кахетис историул дзеглта царцереби [Надписи исторических памятников Кахети]* (Тбилиси, 1962), с. 61-65.

49. Митрополит Романоз, Агвсебисаган з квириакеса отхшабатса гирсиса мамиса чуениса додо гаресджелиса [На шестой седмице после Пасхи, Житие Преподобного Отца нашего Додо Гареджели], *Дзвели картули агиографнули литературис дзеглеби [Памятники древнегрузинской агиографической литературы]*, кн. IV, Синаксарные редакции (XVIII в.), Подготовил к изданию Э. Габидзашвили, под руководством и редакцией Ил. Абуладзе (Тбилиси, 1968), с. 418.

сомн всех отцов у верхней скалы, там, где находилась келья Преподобного Отца, и там создали из кельи церковь, высеченную в скале с левой стороны, где размещены его святые мощи, и пыль из могилы Святого исцеляла людей от всех болезней. На могиле изображён лик Святого в виде усопшего, в то время как на стенах его могилы — сцена его вознесения Ангелами на небеса".

С этим свидетельством перекликаются источники, связанные с перенесением святых мощей Преподобного Додо в 1880 году в Лавру св. Давида, где прямо указано, что усыпальницу святого украшала „პლიტა... ზედ გამოსახულებით ამ წმინდის სახისა"[50] — „плита... с изображением лика этого святого". Плита была разбита при перезахоронении мощей, и на сегодняшний день, помимо вышеприведённого свидетельства, других сведений об этом не сохранилось. Возможно, плита относилась к более позднему периоду, ведь жизнь в монастыре св. Додо не прекращалась до времени позднего средневековья — вплоть до конца XVIII века. В любом случае, такой обычай украшения усыпальницы отражал ранее утвердившуюся традицию.

В рассматриваемую картину вписывается также и пример мартирия в Бертубани: эта пещерная усыпальница, видимо, была создана на начальном этапе монастырской жизни в Гареджи, а расписана позже, в IX или X веке. На северной стене мартирия, выше раки, расположена совершенно

---

50. ИР, рук. S-3283d. Ср.: „ოდეს აღვედით ღ. მამისა მონასტერსა შინა, ძლივ მივაგნევით ღ. დოდოს საფლავის ეკლესიას, რომელიც სრულიად აღმოვსილი იყო ქვშით და ლამით. ვიწყეთ პირუველად აღმოწმენდა, შემდეგ იმისა გამოჩნდა ღ. დოდოს საფლავი, რომელსა ზედა დახატული იყო ხატი ღირსისა შეხვეული მაზარასა შინა, კამარით" – „Когда поднялись мы в монастырь Преподобного Отца, с трудом нашли погребальную церковь св. Додо, которая была целиком заполнена песком и илом. Сначала стали чистить, после чего появилась могила Преподобного Додо, на которой был нарисован образ в арке обёрнутого в мантию Преподобного" (М. Сабинин, *Сакартвелос самотхе*, с. 638).

необычная живописная композиция: из небесного сегмента симметрично, с двух сторон, протянуты по четыре руки с крестом. Выше композиции, в правом углу восточного отрезка стены, сохранились фрагменты изображения: в частности, нижняя часть фигуры, облачённой в священническое одеяние. По-видимому, фреска изображала погребённого в усыпальнице священнослужителя.[51]

Одним из бесспорных подтверждений традиции изображения образа святого над его могилой можно назвать живописное изображение просветительницы Грузии — св. Нино — на её гробнице в южной часовне главной церкви Бодбийского монастыря. Фреска, должно быть, была создана в XVI-XVII века, хотя не исключено, что она существовала и раньше, но с целью обновления позднее была переписана.[52]

---

51. G. Abramishvili, указ. соч., с. 200, 202, таб. CXIX,1; CXX,1; собственно об изображении см.: Z. Skhirtladze, Martyrs and Martyria in the Gareja Desert, *Byzantina Sorbonensia* (в печати).

52. В первой половине XIX века на гробнице просветительницы Грузии был помещён могильный камень с изображением усопшей со скрещёнными на груди руками; тут же находились и покрывала с вышивкой (ЦГИАГ, ф. 489, д. №5110 — 1837 г.). Из них три покрывала в настоящее время хранятся в Музее Искусств Грузии (схсм/н №3806 — 1770 г.; схсм/н №3791 — XIX в.; схсм/н №3879 — XIX в.). Следующие материалы о могиле св. Нино описывают, судя по всему, уже другой могильный камень, с изображённым на нём образом святой и надписанным тропарём, а также покрывалом, изготовленным в 1835 году. См. описание Бодбийского монастыря, принадлежащее Н. Гамрекели — ИР, Н-2861, л. 1r-8r *(Картул хелнацерта агцерилоба [Описание грузинских рукописей]*, Коллекция Н, т. VI (Тбилиси, 1959), с. 255); ср.: „*ქუა განმანათლებლის სახითა უჩვენებს ალაგსა მის საფლავისასა; სახე მისი წარმოგვიდგენს უკანასკნელსა წამსა ცხოვრებისასა; თვალნი არიან დახუჭულნი უკვდავების ბეჭდითა, ჴელნი დაკრეფილნი. საფლავის სახურავზედა არის წარწერილი: «სიტყვისა ღვთისა მსახურთა თანა მოსაგრე და აზრისა ქადაგებასა წარმატება. ქართველთა განმანათლებელო და სრულიად წმ. ქნარო ნინა, ევედრე ქრისტესა ღმერთსა შეწყალებად სულთა ჩუⷭ̈ნთასა». შემდეგ*

По-видимому, размеры раки св. Давида изменились в результате обновлений и переделок позднего средневековья: она стала несколько больше, приняла прямоугольную форму, для её восстановления был использован грузинский кирпич (размеры: 21x22x3 или 21,5x21x4,5 см).

ამისა წანაწერი: «მიიღე ესე უნდო ძღვენი წმ. გვამისა შენისა საფლავის გარდასაფარებლად ჩუჱნ მხევალთა მიერ ნამუშაკევი. ღენერალ მაიორისა და კავალერის, თავადის ალექსანდრე ჭავჭავაძის ასულის ნინა გრიბოედოვისა და დისა მისისაგან ეკატრინასაგან».მეორე მხარეს: «შეიწირე ესე, ვითარცა-შეიწირა სიტყვამან ღვთისამან ქალწულისა მარიამისაგან ხორც შესხმულმან ემანუელმან, ღმერთმან და კაცმან სრულად ქერუბიმისა მის წვლილი და მეოხ გვეყვენ სულთა ჩუჱნთათჳს დღესა მას დიდსა განკითხვისა, ოდეს იგი დადგეს წინაშე მისა, მაშინ მარჯვენეთათანა დგომისა ღირს მყვენ შეწევნითა შენითა. ჩყლე წლისა, იანვრის იდ დღესა“ – „Камень с изображением лика св. Нины указывает на местонахождение её гробницы; лик святой изображает последние мгновения её жизни; глаза закрыты печатью бессмертия, руки скрещены. На могильной плите надпись: «Сподвижница служителей Слова Божьего и преуспевшая проповедница Мысли Господней, Просветительница Грузии и Всесвятая Лира Нина, моли Иисуса Христа о спасении душ наших». Затем следует надпись: «Приими сей ничтожный дар для покрытия священной могилы твоей: покрывало, вышитое рабами Божиими — дочерью генерал-майора князя Александра Чавчавадзе, Ниной, и сестрой ее, Екатериной». На оборотной стороне: «Приими сей дар, как некогда Бог Эммануил, Бог и человек, по глаголу Господню воплощённый от Святой Девы Марии, принял приношение бедной вдовы, и вспомоществуй нам в Судный День, да когдаже он придет, удостой нас милостию твоей, дабы стать нам одесную тебя. 14 января 1835 года“ (Н. Гамрекели, Цминда нинос тадзари (кахетши) [Церковь св. Нины в Кахети], *Цискари*, 1859, с. 270-271). В начале 80-х годов XIX столетия по инициативе М. Сабинина надгробный камень был заменён мраморной плитой (см. сообщение в газете *Дроеба*, 1880, №271, с. 2-3). В настоящее время могилу св. Нины украшает новый камень, под которым непосредственно на могильной плите находится живописное изображение св. равноапостольной Матери, полностью раскрытое в 1996 году, когда был убран могильный камень из мрамора конца XIX века. (В связи с могилой св. Нины см.: М. Джанджалия, *Цминда нинос цикли бодбис тадзрис мохатулобаши [Цикл св. Нино в роспи-*

В этот период раку украшала мраморная плита с надписью, на что указывает обнаруженный при расчистке могилы фрагмент мраморной плиты с характерной для XVII-XVIII веков надписью, исполненной гражданским письмом „мхедрули“ (см. каталог; №7; ил. 19 и 65_7).

К середине XIX века рака была оштукатурена известью и покрыта расшитым канителью покровом.[53]

К этому же этапу обновления раки должна относиться и сводчатая ниша, устроенная непосредственно над ракой в нижней части восточной стены южного рукава. По-видимому, она была создана для установления иконного образа. Позднее, к концу XIX века, её упразднили: на фотоснимке 80-х годов XIX века видно, что в нижней части этой стены в то время висела большая икона Спасителя (ил. 2, 3). Не исключено также, что именно здесь некоторое время хранился Камень Благодати, привезённый св. Давидом из Иерусалима (ил. 50).[54] Это одна из самых священных

си Бодбийской церкви], Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения (Тбилиси, 1994), с. 155-156). Как уже отмечалось выше, это изображение было выполнено примерно в XVI-XVII века, позднее оно было обновлено масляными красками — предположительно, в 20-е годы XIX века, когда при существенном содействии Бодбийского митрополита Иоанна Макашвили был обновлён и расписан весь храм, и в том числе и погребальная часовня св. Нины.

53. Архимандрит Тараси, Мокле агцера сакартуелос монастерта [Краткое описание монастырей Грузии], *Сакартуелос сасулиеро махаребели [Духовный вестник Грузии]*, 1864, VIII, с. 41: *„ლუსკუმა წმიდისა დავით გარესჯელისა, მონასტრისა ამის დამაფუძნებელისა, რომელიცა არს გაჯით გალესილ და ოქრომკედით ნაკერის საბურველით დაბურვილ...“ – „Рака святого Давида Гареджели, основателя этого монастыря, которая оштукатурена гажей и покрыта златотканным покрывалом“.*

54. Чудодейственный Камень как ценнейшая реликвия в течение долгого времени хранился в сокровищнице Государственного Музея Искусств Грузии. В 1990 году он был передан Грузинской Православной Церкви.

реликвий Гареджийского Многогорья, которая в течение долгого времени покоилась на могиле св. Давида;[55] позже, в безвременье, Камень был сокрыт в нише. В 1811 году тогдашний настоятель Лавры Илларион решил обновить церковь Преображения Господня и восстановил её южную стену:

„იწყორა საფუძვლითგან შენება მისი, მოსთხოვა საჭიროებამან განსწორება კანკლისა თანა საკურთხეველის ძველის ოთხკუთხედის სვეტისა მის, რომელ არს ფერხით კერძო წმიდისა დავითისა, და განჴრცელებაცა კამარისა მის, რომლისა ქვეშე არს ლუსკუმა ღირსისა ამის, ხოლო ჩამოაქციარა ნახევარი სვეტისა მის ფერხით კერძო წმიდისა მის, გამოჩნდა კედელი გაჯით გალესილი, და მას ზედა დახატ'ული ხატი წმიდისა დავითისა, და ღირსისა დოდდოსი, რეცა ურთიერთარს ხელთა აშბორის-მყოფელნი და მნიშვნელნი ახლად შემთხვევისა მათისანი მხიარულითა სახითა, რომელსაცა ცხად ჰყოფდა მისვე გამოხატულებისა თავსა ზედა წარწერილი ესრეთ: „ხატი წმიდისა დავითისა იერუსალიმით მოსლვისა". გარნა კვალად ისაჭიროვა მის ჟამისა ეკკლესიისა მის სრულიად განახლებამან კედლისაცა მის ჩამოქცევა ხატითურთ გასასწორებელად კანკლისა თანა, და რაჟამს ჩამოქცეულიქმნა, გამოჩნდა კვალად სხვა კედელი და მას შინ თახჩა მცირე გაჯითავე გალესილნი, და მას თახჩასა შინა მცირე სორო, რომელსაც შინა იდვა ქვა იგი პატიოსანი წმიდისა დავითისაგან იერუსალიმით მოხმული, სადაცა იჩვენებოდა ნანთებობა სანთლისა, და კვალად ნაღვენთნიცა სიძველისაგან უფერულ-ქმნილნი. ქვა ესე არს რაოდენობით ბატის კვერცხზედ მცირედრე ნაკლები და მსგავსადვე მისა მოგრძე, თავსა ზედა აქვს ხალი დაძველებულის სისხლის ფერი, და ცალს გვერდზედ იმავე ფერით წვრილად ჩაწერევებული თავითგან ვიდრე ბოლოდმდე, ხოლო ფერით არს საშუალი წითლისა და თეთრისა, გარნა მოქმედი კურნებისა სარწმუნოებით შემხებელთა მისთად. რომელიცა, ვინადგან იყო ესე ძველადვე დაკრძალულ წმიდათა მამათაგან ხსენებულსა მას

55. Епископ Кирион, *Амбави давит гареджис удабнос сасцаултмомкмедис мадлис квиса [История Чудотворного Камня Благодати Давид-Гареджийской пустыни]* (Тбилиси, 1899), с. 8-9.

კედელსა შინა, ამისთვის აწინდელთაცა ძმათა მის სავანისათა შედგომილთა მაგალითს ძველთა მათ მამათასა, შემდგომად პოვნისა რაოდენისამე წლისა დაკრძალიან იგი მისვე ეკკლესიასა საიდუმლოსა ადგილსა შინა, რომელიცა არა ყოველთა იცოდიან, გარდა უხუცესთა ძმათა კიდე, და დღესასწაულსა ამის წმიდისასა გამოიღიან ამბორის საყოფელად და კვალად დაკრძალიან". [56]

„Как только приступили к строительству от самого фундамента, возникла необходимость выпрямления старого четырехугольного столба алтарной преграды, находящегося у ног Святого Давида следовало расширить также и свод, под которым помещалась рака Преподобного; однако, отломив столб наполовину, у ног Святого обнаружили оштукатуренную стену с изображением иконы Святого Давида и Преподобного Додо, целующих друг другу руки и как будто радующихся встрече, о чём свидетельствовала и расположённая в верхней части иконы надпись: «Возвращение Святого Давида из Иерусалима». Однако необходимость обновления храма требовала дальнейшего разрушения стены с изображением вышеописанной иконы, для того чтобы полносью выравнить алтарную преграду. И тут, убрав стену до основания, обнаружили другую, тоже оштукатуренную, с небольшой полкой внутри; а за той полкой — маленькое отверстие, в котором был спрятан драгоценный Камень, привезённый Святым Давидом из Иерусалима. На нем сохранились следы от свечей, выцветшие от древности. Сей Камень размером чуть меньше гусиного яйца и имеет

56. Архимандрит Тараси, Мокле агцера сакартуелос монастерта, с. 42-43. Эти сведения повторяют Епископ Кирион (*Амбави давит гареджис удабнос сасцаултмомкмедис мадлис квиса*, с. 10-11; его же, *Преподобный Давид Гареджели и его Лавра*, с. 23-24), а также, более коротко — Иеромонах Калистрате (*Цмидис давит гарежделис удабно [Пустынь святого Давида Гареджийского]* (Тбилиси, 1884), с. 15-16).

подобную же удлиненную форму; на верхней его стороне имеется багрового цвета пятно (вроде родинки), а на одном боку сверху донизу видны мелкие кругообразные узоры того же цвета. Вцелом Камень имеет красно-белую окраску и обладает целебной силой в случае прикосновения к нему верующих христиан. А так как сей Камень был издревле упрятан в стену Святыми Отцами, то и нынешние святые братия, проживающие в том же монастыре, по примеру своих предшественников поместили его в тайник, известный лишь старейшим монахам, и только во время церковных праздников достают его для поклонения, а затем убирают обратно в тайник".

Камень Благодати находился на раке св. Давида и в середине XIX века, когда его видел А. Муравьев,[57] а также в конце XIX века, когда о нем упоминал Епископ Кирион.[58] К алтарной преграде была прислонена и большая икона св. Давида.[59] Епископ упоминает также о серебряном паникадиле, которое висело над ракой Преподобного Отца.[60]

18 июня 1851 года Лавра св. Давида подверглась нападению лезгин, разграбивших практически все её сокровища. Чудом уцелели только церковь Преображения Господня и могила св. Давида, которые нападавшие так и не нашли.[61] Однако позже, 1 октября 1857 года, и они были разорены:

---

57. А. Муравьев, Грузия и Армения, I (СПб., 1848), с. 106.

58. Е[пископ] К[ирион], *Преподобный Давид Гареджели и его Лавра*, с. 26-27.

59. А. Муравьев, *Грузия и Армения*, I, с. 106.

60. Е[пископ] К[ирион], *Преподобный Давид Гареджели и его Лавра*, с. 40.

61. Послушник Спиридон Грдзелишвили, Аохреба цмодис давит гареджис удабноса [Разорение святой Давид Гареджийской пустыни], *Сакартуелос сасулиеро махаребели [Духовный вестник Грузии]*, 1868, III, с. 81.

„მაშინღა პოვეს სასფლაოს ეკლესიის კარი, სადაცა დამარხულ არს წმიდა დავით და განტეხეს კარი მისი და მუნ დაშთენილნი ნივთნი წარიღეს ყოველივე, მარგალიტის ფილონი, ბარძიმნი, ჯუარნი, სახარებანი და კანდელნი ვეცხლისანი, ზედა საბურველი საფლავისა, რომელ იყო ოქრო ქსოვილი, მიტრანი და ყოველნი ძვირფასნი ნივთნი; და წარიღეს მადლის ქუა, რომელ მოტანილ-იყო წმიდისა დავითისა-მიერ იერუსალიმით“ [62]— *„И тогда нашли они дверь церкви, в которой покоится Святой Давид, и взломали её двери, и унесли все оставленные там вещи — фелонь, расшитую жемчугом, потиры, кресты, Евангелия и лампады серебряные, покрывало с раки золототканное, митры и все дорогие вещи; и унесли Камень Благодати, привезённый Святым Давидом из Иерусалима“.*

Ко второй половине XIX века жизнь в Гареджи теплилась только в Лавре св. Давида и монастыре св. Иоанна Крестителя. На тот же период падает увеличение интереса грузинской общественности к святыням Многогорья, что нашло своё отражение в публикациях паломников, путешественников и любителей древностей.[63] Архивные материалы до-

---

62. Там же, с. 84.

63. А. Муравьев, *Грузия и Армения*, I, с. 55-116; Архимандрит Тараси, Мокле агцера сакартуелос монастерта, VIII, с. 36-50 (Лавра св. Давида) и IX, с. 72-76 (монастырь св. Иоанна Предтечи); Послушник Спиридон Грдзелишвили, Аохреба цмидис давит гареджис удабноса, с. 81-85; М. Сабинин, Уцкеба гирсиса мамиса чуениса додоствис [Повествование о Преподобном Отце нашем Додо], *Сакартвелос самотхе*, с. 636-639; Иеромонах Калистрате, *Цмидис давит гарежделис удабно* (Тбилиси, 1884); Священник Михеил Хелашвили, Натлисмцемлис удабно кахетши [Пустынь Предтечи в Кахети], *Иверия*, 1886, №207, с. 3-4; №208, с. 3-4; П. Карбелашвили, Каталоги давит гареджис удабнос дзвелис хелнацерис цигнебиса, шедгенили 4 фебервалс 1886 ц. [Каталог древних рукописных книг Давид-Гареджийской пустыни, составленный 4 февраля 1886 года], *Иверия*, 1886, №159, с. 34; его же, Саисторио да сабиблиографио минацереби давит гареджис удабнос ткавзед нацерис хелнацеребиса [Исторические и библиографические приписки пергаментных рукописей

казывают, что ещё в 60-х годах XIX века было решено обновить раку св. Давида. Такое желание высказал мастер Федор Рубцов. В рапорте, посланном настоятелем монастыря Иоанном Экзарху Грузии Евсевию (Ильинскому, 1857-1877 гг.), наряду с другими сведениями содержатся также и данные о форме и строении раки: это был вытянутый прямоугольник длиной в четыре аршина и один вершок (285 см), шириной в один аршин и четырнадцать вершков (132 см). Была указана также высота раки от уровня пола церкви — не более половины аршина (36 см). Могила в ту пору была уже обложена кирпичом на известковом растворе, имела сводчатое перекрытие и, что важно, небольшое отверстие „для

Давид-Гареджийской пустыни], *Иверия*, 1889, №№26, 28, 30, 32; его же, Давит гаресджис удабно [Пустынь Давид-Гареджи], *Иверия*, 1893, №64; его же, Давит гаресджис удабнос гуджреби [Гуджары Давид-Гареджийской пустыни], *Иверия*, 1893, №№72, 78, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 95, 97, 130, 135, 136, 140; его же, Давит гаресджис удабноши [В Давид-Гареджийской пустыни], *Иверия*, 1895, №№116, 117, 122, 179; его же, *Мравалмтис удабноебши [В пустынях Многогорья]*, ЦГИАГ, ф. 1461, д. №75; Протоиерей Г. Хеладзе, Избиение иноков в обители св. Давида Гареджийского, *Духовный Вестник Грузинского Экзархата*, 1882, т. 9, *Прибавление*, с. 14-22; Ерти Меинахетагани, Иоанне натлисмцемлис да давит гареджелис удабно [Пустыни Иоанна Предтечи и Давида Гареджели], *Цнобис пурцели*, 1899, №855, с. 23; Послушник Р. Барамидзе, Давит гареджис монастери да миси дгеоба [Монастырь Давид Гареджи и его праздник], *Цнобис пурцели*, 1899, №836; его же, Иоане натлисмцемлис удабнос дгеобис гамо [По поводу праздника Пустыни Иоанна Предтечи], *Цнобис пурцели*, 1899, №849, с. 23; его же, Тамар мепис сурати „Бертубанши" [Картина царицы Тамар в „Бертубанши"], *Иверия*, 1900, №57, с. 4; Епископ Кирион, *Повествование о чудотворном благодатном камне Давидо Гареджийской пустыни* (Тбилиси, 1899); его же, *Амбави давит гаресджис удабнос саквирвелтмомкмедис мадлис квиса [История Чудодейственного Святого Камня Давид-Гареджийской пустыни]* (Тифлис, 1899); его же, *Преподобный Давид Гареджели и его Лавра* (Тифлис, 1901).

доставления священного праха“ Из документа становится очевидным, что могилу частично вскрывали с целью её проверки, в результате чего выяснилось, что погребальная яма находится на глубине трёх аршин и одиннадцати вершков от поверхности раки (262 см). По мнению настоятеля монастыря, саму раку не следовало трогать, и Рубцов должен соорудить над ней новое перекрытие в виде саркофага, причём так, чтобы не закрыть отверстие для доставания священного праха. По этому проекту новая рака была бы в два раза меньше существующей.[64] Однако работы по переустройству могилы Преподобного Давида в то время так и не были произведены, и лишь позже, в 80-е годы XIX века, стараниями Микаэла-Гоброна Сабинина стало возможным обновить раку на могиле св. Давида.[65] Её вид был существенно изменён: на могилу была возложена мраморная плита, обведённая надписью по периметру, о чём свидетельствует фотоснимок конца XIX века. На восточной стене рукава была установлена уже упомянутая большая живописная икона Спасителя, которая, судя по стилю, должна была быть исполнена в XIX веке (ср. ил. 2). Приблизительно к этому же периоду относится свидетельство иермонаха Калистрата, сообщающего, что рака св. Давида была оштукатурена известью, при этом, „ზედ სდგას ახალ კაკლის კუბო ვარაყიანი

64. ЦГИАГ, ф. 500, дело №350.

65. По всей вероятности, именно к этому этапу обновления усыпальницы должны относиться многочисленные, разных размеров фрагменты перемешанной с землёй известковой штукатурки, обнаруженные в верхней части раки св. Давида. Состав материала (вставки кускового круглого мелкозернистого аргилита), а также прочность и выравненная с предельной точностью поверхность штукатруки свидетельствуют о тщательности и скрупулезности работы штукатура. С одной (предположительно — верхней) стороны штукатурка была окрашена в красноватый цвет: следы от пигментного слоя данного цвета сохранились фактически на всех фрагментах.

და ზედ გამოხატულება წმიდა დავითისა, ოქრომკედის ნაქსოვი ფარჩით დაფარებული" [66] — *„на ней стоит новый позолоченный гроб из ореха, а на нем — изображение Святого Давида, покрытое парчой, расшитой канителью"*. О каком гробе здесь идет речь, непонятно, поскольку по проекту Микаэла-Гоброна Сабинина на раку была возложена мраморная плита. Возможно, что под „гробом из ореха" подразумевается внутренняя часть могильной плиты с изображением св. Давида, которое должно было быть вырезано по дереву.

В 1926 году Г. Бочоридзе нашел во дворе Лавры св. Давида надмогильный камень с гробницы,[67] который было решено перевезти в Тифлис. Камень был разломан надвое — очевидно, это произошло ещё в пору набегов. В настоящее время он хранится в лапидарии Армазисхеви Музея Грузии (инв. №220). Он представляет собой плиту внушительных размеров (225х98 см), внутренняя часть которой была изъята — очевидно, она была из другого камня или, как уже упоминалось выше, из орешника, где было помещено изображение св. Давида. В 20-е годы XX века эта часть уже была утеряна (или уничтожена). По периметру плиты следует надпись на асомтаврули:

ᲚᲐᲢᲠᲘᲐᲜᲘᲡ ᲓᲐᲜᲘᲔᲚ ᲒᲐᲒᲐᲢᲔᲑᲣᲚᲘ ᲚᲔᲜᲘᲗ
ᲩᲔᲢ ᲧᲘᲜᲗᲔᲚᲘᲡ ᲓᲐᲜᲘᲡ ᲩᲐᲢᲒᲐᲛᲝᲬᲘᲡᲐᲡ ᲒᲐᲡᲐᲢ
ᲘᲡᲐᲜᲔᲡ ᲓᲔ ᲛᲔᲠᲔᲒᲔᲚᲘᲡᲐᲡ ᲪᲐᲠᲘᲔᲚᲘᲡᲔᲡ. Ჩ. ᲐᲧᲧᲛ
ᲓᲘᲓᲘᲧᲔᲜᲘ ᲘᲔᲛᲜᲐᲜ ᲜᲘᲜᲐᲡᲐᲚᲔᲡᲔ[68]

66. Иеромонах Калистрате, *Цминда Давит Гареджелис удабно,* с. 14. Златотканное покрывало упоминает и епископ Кирион (Епископ Кирион, *Преподобный Давид Гареджели и его Лавра,* с. 40).

67. Материалы экспедиции, хранящиеся в личном архиве исследователя (ЦГИАГ, ф. 1753, личный архив Г. Бочоридзе, д. №105).

68. Надпись приводит Г. Бочоридзе (там же).

„Прославляем тебя, Преподобный Отче Давиде, и чтим святую память твою, наставниче монахов и собеседниче Ангелов. Помилуй Сабинина, жившего в изгнании, 1892 г.“

В начале 20-х годов XX века, с прекращением монастырской жизни в Гареджийской пустыни, основные очаги Многогорья пришли в упадок и опустели. В 1917-1918 годы пустынь подверглась ряду погромов: местные святыни сильно пострадали, были разорены раки св. Давида и св. Додо.[69]

В 60-ые годы XX века, во время проведения реставрационно-консервационных работ в церкви Преображения, была осуществлена и т. н. реставрация усыпальницы св. Давида. Планировка раки времён

69. Об этом пишет Г. Чубинашвили, ссылаясь на публикации современных событиям газет (Г. Чубинашвили, *Пещерные монастыри Давид Гареджи* (Тбилиси, 1948), с. 11); ср. сообщение газеты «Сакартвело» (Грузия) о том, что *„იანვრის ათს დავით-გარეჯის უდაბნოს დაეცა თათრების შეიარაღებული რაზმი. რაზმს თან ახლდნენ უიარაღონიც. მთლად გაძარცვეს უდაბნო, გახრწნეს, ბერები დალახვეს, ყარაულს იარაღი აჰყარეს და უწყალოდ სცემეს, დაამტვრიეს და მილეწ-მოლეწეს კანკელები, ტრაპეზები, ხატები. ისე გახრწნეს რო უბრალო სკამიც-კი არ დაუტოვებიათ. მოგეხსენებათ, რომ დავით-გარეჯის უდაბნო შესანიშნავი ისტორიული ნაშთია, აღსავსე ფასდაუდებელი ისტორიულის მნიშვნელობის საღმრთო ნივთებითა. ასეთი დღე ამ უდაბნოს არ დასდგომია შაჰაბაზის დროსაც-კი...“* – *„10 января 1918 года на Давид-Гареджи напал вооружённый отряд татар, сопровождаемый безоружными грабителями. Они разгромили и ограбили монастырь, избили монахов, а также обезоружили и избили караул, изломали и перебили алтарные преграды, трапезы, иконы. Так основательно всё уничтожили, что даже простые стулья не уцелели. Как известно, Гареджийская пустынь является замечательным историческим памятником, хранящим бесценные священные предметы исторического значения. Таких дней беспощадного разгрома Гареджи не переживал даже во время нашествия шаха Аббаса“* (Иеромонах Гермоген, Давитгареджис удабнос аклеба [Разорение Давид-Гареджийской пустыни], *Сакартвело*, 1918 г. 18 (31) января, №14, с. 2).

позднего средневековья была сохранена, а внутреннее пространство небрежно заполнено 40-сантиметровым слоем каменистого щебня, а также фрагментами стеклянных, керамических и металлических предметов этого периода, равно как и остатками строительного материала. Прямоугольное покрытие раки оштукатурили толстым слоем грубого цементного раствора.

* * *

Сразу же после вскрытия могилы Преподобного Отца в 2000 году в Гареджи прибыл Святейший и Блаженнейший Католикос-Патриарх Всея Грузии Илия II; он отслужил молебен Преподобному (ил. 51). Из могилы была взята частица мощей Святого, которая хранится ныне в Грузинской Патриархии. Мощи св. Давида были обложены иерусалимской землей и орошены благовониями, сверху была помещена чаша с изображением Рождества Христова, а также пропитанное благовониями покрывало. Затем мощи были обложены очищенной и процеженной землей из могилы.

По окончании расчистных работ осенью 2000 года могила св. Давида приняла подобающий вид: рака была облицована болнисским туфом, на неё была возложена плита, украшенная изображениями, надписью и орнаментом (авторы эскиза — Теймураз Беридзе, Константине Беридзе, Мамука Микеладзе, скульптор — Паата Гигаури). На плите изображены олень и жезл (ил. 49). Олень, священное животное[70] в христианской изобразительной традиции, олицетворяет царствие добра, победу над злом, милость Божью, сопричастность Богу;[71] а главное, этот символ непосредственно соотносится с деятельностью св. Давида и сотворёнными им чуде-

70. Ср. II Суд. XII:15, 22; XV:22.

71. Исх. XLXIX:21; II Цар. XXII:22, 34; Ис. XXXV:6; Пс. XVII:34, XLI:2.

сами.[72] Могильная плита имеет небольшое углубление, в котором покоится аналог Камня Благодати, привезённого св. Давидом из Иерусалима.

* * *

История церкви Преображения как усыпальницы Гареджийских Святых Отцов была бы неполной без учёта вопросов, связанных с другими захоронениями Многогорья. В связи с этим существенным кажется определение места погребения ближайшего ученика св. Давида — св. Лукиана.

Рака, возведённая в северо-восточном рукаве церкви Преображения и аналогичная своими формой и размерами могиле св. Давида, была известна как место погребения св. Додо (ил. 53).[73] Вместе с тем, согласно монастырскому преданию, св. Лукиан был похоронен под ступенью, идущей вдоль раки св. Давида. Об этом сохранилось свидетельство А. Муравьева: *„С глубоким благоговением взошёл я в подземное святилище, созданное усердием обращённого Князя Бубакара, и простёрся на высокой ступени гробницы Блаженного Аввы; и эта ступень служит также могильною плитою: тут погребён рядом с ним ученик его Лукиан, сотрудник в подвижнической жизни и преемник в настоятельстве Лав-*

72. Цхоребаи да мокалакобаи цмидиса мамиса чуениса давит гареджелисаи, *Дзвели картули агиографнули литературис дзеглеби*, I, с. 231 и сл.; Цхоребаи да мокалакобаи цмидиса да гмертшемосилиса мамиса чуениса давит гаресджелиса, *Дзвели картули агиографиули литературис дзеглеби*, III, с. 181 и сл.; Цховреба цмидиса гмертшемосилиса мамиса чуениса Давит Гареджелиса меудабноеси, там же, III, с. 294 и сл.

73. Ср.: *„მამა დავითის საფლავი არის მარჯვნივ კანკელის წინ, სამხრეთით; მის პირდაპირ ჩრდილოეთით არის ლუსკუმა ღირსის დოდოსი“* — *„Гробница Отца Давида расположена справа, перед алтарной преградой; напротив неё к северу расположена рака Преподобного Додо“* (П. Карбелашвили, Давит гаресджис удабноши, *Иверия*, 1895, №179, с. 2).

ры. ...Здесь смиренный Лукиан почивает ступенью ниже великого Отца своего".[74]

Раку в северном рукаве церкви Преображения Г. Чубинашвили считал усыпальницей св. Лукиана: *„Давид лежит как бы в нише, под средним окном у южной стены церкви, а Лукиан погребён у северной стены придела. Или, как выражает агиограф: где во внешней части прямо напротив св. тела находится ныне могила св. Лукиана".*[75] Возможно, именно на этом указании основывалось утвердившееся в последующие десятилетия мнение, что на противоположной от могилы св. Давида стороне находится рака св. Лукиана.

В начале августа 2002 года, с благословения Святейшего и Блаженнейшего Католикоса Патриарха Всея Грузии Илии II, было решено вскрыть раку. После разборки кирпичной кладки раки на полу северного рукава церкви показался обозначенный слегка процарапанным контуром прямоугольник, своими размерами фактически соответствующий раке св. Давида. На нём, а именно в юго-западной его части, было обнаружено высеченное в полу небольшое углубление (70x30 см, глубина 35 см) с мощами святого (ил. 55-58). Очевидно, что сама рака была создана позднее — для захоронения только части святых мощей. Для этого был частично расширен и переделан северный рукав церкви: на его стенах и на своде явно видны следы поздних переделок (ил. 6, 62). Изначально, видимо, было задумано создать раку такой же величины, что и рака св. Давида, однако, это не осуществилось, и святые мощи были погребены в высеченной наспех небольшой раке.

Учитывая исторические свидетельства, можно со всей уверенностью утверждать, что в этой части церкви рака была создана действительно для захоронения мощей св. Додо. Известно, что 16 марта 1880 года

---

74. А. Муравьев, *Грузия и Армения*, I, с. 106.

75. Г. Чубинашвили, *Пещерные монастыри Давид Гареджи*, с. 40.

по инициативе Микаэла-Гоброна Сабинина святые мощи Преподобного Отца были перенесены из опустевшего монастыря св. Додо в Лавру св. Давида и захоронены в церкви Преображения.[76] Об этом прямо пишет

---

76. Материалы и другие данные о перезахоронении святых мощей св. Додо в стенах Лавры св. Давида (см. выше, примечания 77 и 78) в определённой степени противоречат нижеследующему сообщению М. Сабинина: *„შევასუᲦნეთ ღ. დავითის საფლავის ეკკლესიასა შინა – და დავასუᲦ-ნეთ ღ. საფლავსა ზედა, დრომდინ ით დღესა წარვევმართენით მე და მთავარი სფირიდონ ტფილისს, ვიწყე კაკლის ლუსკუმის შემზადება წმ. ნაწილთათჳს, ოდეს შევმზადე გაუგზავნე უდაბნოს, რათა ჩაესუᲦნებინათ მას შინა წმიდანი ნაწილნი და დაედგათ წმიდა ლუსკუმა, თანა ჰსწორ საფლავისა ღ. დავითისა, ქუᲦმო ეკკლესიასა შინა ჩრდილოეთის მხრივ. მე მეორედ არ წაველ უდაბნოს , რათა თჳთ აღმესრულებინა, მიზეზისა გამო რუსეთს განგზაურობისა; მივანდე ეს კეთილი და სამგალობითო საქმე მამათა, არამეთ დიდი დაბრკოლება მოუხდათ მამათ დაბეზღებისა გამო არხიმანდრიტ მაკარის მიერ კანტორაში, რომელმანცა დააბრკოლა კეთილი საქმე ესე... იმოდენა ეცადა კანტორაში, ვიდრემდის კანტორამ არ გადასწყვიტა ვითარმედ „გამოიტანონ ნაწილნი წმ. დოდოს ეკკლესიიდგანო და მონასტრის გალავანში ჩაფლანო“. ეს განკარგულება გამოუცხადეს არხიმანდრიტ გრიგორ დადიანს – რომელმან უცეფ გამოატანინა წმიდანი ნაწილნი ეკკლესიიდგან მონასტრის ეზოში. – ძმათა შექმნეს მცირე ხის ლუსკუმა, შიგ ჩააწყეს დიდებულნი, ღუთივ შემოსილნი და სუნნელებით ყნოსოვანნი ნაწილნი წმ. დოდოსი და აღმოათხრევინა მაკარიმ მონასტრის გალავანში მიწა, სადაც ასუᲦნიან წმ. ნაწილნი ღირსთა მოწამეთა შიო ახლისა და სხუათა, და რომელთა ხსენება იდღესასწაულების ა ივნისსა და იქ ჩააფლევინა“* – *„[Мощи] привезли в погребальную церковь Преподобного Давида и возложили на могилу святого, а 19 числа отправились вместе с владыкой Спиридоном в Тифлис, и я приступил к изготовлению раки из орехового дерева для мощей. Когда рака была готова, я её отправил в пустынь [Гареджи], чтобы положить туда святые мощи и поставить её напротив могилы святого Давида, на северной*

один из участников перезахоронения: „და შევასვენეთ ეკკლესიასა შინა, სადაცა არს საფლავი წმინდა დავით გარეჯელისა და დავკრძალეთ მოძ-

---

стороне нижнего храма. По причине своего отъезда в Россию на этот раз я не смог приехать в Гареджи и доверил сие доброе и благородное дело отцам. Однако у них возникли серьёзные затруднения из-за доноса, отправленного в [Синодальную] Контору архимандритом Макарием, который всеми силами воспрепятствовал этому доброму делу и не прекращал своих стараний, пока не добился от Конторы желаемого им распоряжения: «Вынести мощи из церкви святого Додо и похоронить в ограде монастыря». Об этом в срочном порядке известили архимандрита Григория Дадиани, который незамедлительно заставил братьев вынести святые мощи святого из церкви во двор. Братья на скорую руку смастерили небольшую деревянную раку и поместили туда благословенные и священноблагоухающие мощи святого Додо, которые по распоряжению того же Макария были похоронены в монастырской ограде, там, где в прошлом так же были захоронены святые мощи Преподобного Шио Младшего и других мучеников, поминающихся 1 июня" (М. Сабинин, *Сакартвелос самотхе*, с. 639). С первого взгляда, подобная несообразность фактов кажется не совсем обычной, однако, следует учитывать сообщение М. Сабинина о том, что он не присутствовал при перезахоронении святых мощей в связи с отъездом в Россию (там же). Естественно, не исключено и то, что в условиях возникшей, а в дальнейшем — крайне обострившейся полемики в связи с перезахоронением мощей святого Додо, отдельные эпизоды данного события (включая детали захоронения св. мощей) были истолкованы по-разному.

В 1913 году по инициативе Е. Такаишвили была организована экспедиция в несколько монастырей Гареджийского Многогорья. На фотографии, сделанной одним из членов экспедиции, Ф. Кюне, изображена рака со св. мощами Преподобного Отца: она одного размера с ракой св. Давида и, по всей вероятности, изготовлена из дерева (ИР, личный фонд Е. Такаишвили, №295). Рака была украшена металлическими (по-видимому — бронзовыми) деталями и покрыта покровом. На гробницу был возложен живописный образ св. Додо.

ღვარი მოწაფესთანა, რამეთუ ღირსი დოდოს მოძღვარი იყო დავითისა წმინდისა"[77] — *„И внесли мы в церковь, где находится могила святого Давида Гареджели, и похоронили духовника у могилы ученика, поскольку духовником Преподобного Давида был Святой Додо"*. Известно также, что для святых мощей уже тогда была создана специальная рака.[78] Этот факт, должно быть, вызвал неоднозначную реакцию общественности: был опубликован острый отзыв,[79] что впоследствии стало предметом полемики.[80]

Судя по размерам раки, она, вероятно, создавалась по аналогии с гробницей св. Давида, а что касается собственно святых мощей, то они с самого начала были помещены в специально высеченную в полу небольшую раку.

77. ИР, S-3283d.

78. Ср. сведение Иоане Бердзенишвили: *„ბატონ საბინინს ძვლები წაუღია დავითის უდაბნოში და ჩაულაგებია მისთვის განმზადებულს კუბოში"* — *„Господин Сабинин взял кости в пустынь святого Давида и поместил в специально изготовленную для этого раку"* (И. Бердзенов, Цминда додос монастери, Дроеба, 1881, 10 Июня, №118, с. 3); в ответ на это М. Сабинин замечал: *„განა ჩვენმა მამათ-მთავარმა არ იცოდა ყოველის ფერი და არა იმის განკარგულებითა შევამზადე ლუსკუმა გარდასვენებულთა წმ. ნაწილთათვის?"* — *„Разве наш архипастырь не знал всё и разве не по его велению изготовил я раку для перенесённых святых мощей?"* (М. Сабинин, Чеми пасухи иоанне григорис-дзе бердзеновс [Мой ответ Иоанну Григорьевичу Бердзенову], *Дроеба*, 1881, 27 июня, №133, с. 3).

79. И. Бердзенов, указ. соч., с. 3.

80. М. Сабинин, Чеми пасухи иоанне григорисдзе бердзеновс, с. 3; ср. также, Архимандрит Макари, Церили редакциас [Письмо редакции], *Дроеба*, 1881, 3 Июля, №170. В связи с этими событиями см. также: Н. Папуашвили, М. Сабининис информациис квалдаквал „Джваршемосилис" шесахеб [По следам информации М. Сабинина по поводу „Джваршемосили"], *Гулани. Историул-филологиури дзиебани [Гулани. Историко-филологические разыскания]* (Тбилиси, 1989), с. 271-281.

После вскрытия раки св. Додо и явления святых мощей в Гарсджи снова прибыл Святейший и Блаженнейший Католикос-Патриарх Всея Грузии Илия II, который отслужил молебен.

В 2001 году в на основе проекта, выполненного в Отделе Охраны и Поиска Святынь Грузинской Патриархии (автор — сотрудник этого же отдела Т. Беридзе), была создана специальная каменная рака малых размеров в виде саркофага, куда были положены мощи св. Додо. Рака была помещена в северо-восточном рукаве церкви Преображения и перекрывала полость, созданную при перенесении мощей Преподобного Отца в 1880 году (ил. 62, 63).

Таким образом, становится очевидным, что могилу св. Лукиана следует искать в другой части церкви Преображения.

Где же могла быть могила ученика и соратника св. Давида?

Как видно, предание о месте погребения св. Лукиана в Гареджи было со временем забыто. Именно об этом и свидетельствует то обстоятельство, что в документах монастырей Многогорья фактически нет указаний на погребение св. Лукиана рядом с могилой св. Давида.[81] Об этом

---

81. Среди более трех сотен документов XIII-XVIII веков, связанных с Гареджи, часто упоминается могила св. Давида. В основном, под этим подразумевается сама Лавра св. Давида (ИР, Ad-6 — 1479 г. (КСД, VI, с. 708-709); ЦГИАГ, ф. 1449, д. №1060/1062 — 1479 г.; ЦГИАГ, ф. 1449, д. №1077 — 1482 г.; ИР, Hd-1377 — 1597 г. (Кроникеби, II, с. 429-230); ЦГИАГ, ф. 1449, д. №1837 — 1662 г.; ИР, Ad-36 — 1689 г. (КСД, III, с. 596); ИР, Ad-407 — 1689 г. (ККМЕИС, с. 89); ЦГИАГ, ф. 1449, д.№ №1833 — 1690 г.; ЦГИАГ, ф. 1449, д. №1834 — 1690 г.; ИР, Ad-89 — 1692 г. (КСД, II, с. 230-231); ЦГИАГ, ф. 1448, д. №1469 — 1696 г. (КСД, II, с. 232-233); ЦГИАГ, ф. 1448, д. №5011 — 1697 г.; ИР, Pd-64 — 1698 г. (КСОИС, с. 34-35); ИР, Ad-87 — 1699 г.; ЦГИАГ, ф. 1449, д. №1830 — 1699 г.; ИР, Ad-2220 — 1700 г.; ИР, Ad-36 — 1702 г. (КСД, III, 635-636); ЦГИАГ, ф. 1449, д. №2497 — 1703-1722 гг.; ЦГИАГ,

свидетельствует и указание М. Сабинина: „არა თუ აღწერა მათისა წმ. ცხოვრებისა დაკარგულ არს უდებობის გამოთ ქართუეცლთასა, არამედ

ф. 1451, д. №153 – 1703-1722 гг.; ЦГИАГ, ф. 1449, д. №2017 – 1708 г.; ИР, Ad-1057 – 1708 г. (ККМЕИС, с. 24-27); ЦГИАГ, ф. 1448, д. №1491 – 1708 г.; ЦГИАГ, ф. 1449, д. №2476 – 1708-1716 гг.; ЦГИАГ, ф. 1449, д. №1974 – 1710 г. (Ист. Саб., III, с. 21-22); ЦГИАГ, ф. 1449, д. №2010 – 1710 г.; ИР, Ad-2203 – 1711 г.; ЦГИАГ, ф. 1448, д. №1486 – 1711 г.; ЦГИАГ, ф. 1449, д. №1975 – 1712 г.; ЦГИАГ, ф. 1449, д. №2496 – 1713 г.; ИР, Ad-782 – 1714 г.; ИР, Ad-419 – 1748 г. (ИДИС, I, с. 155); ИР, Ad-1099 – 1748 г. (ИДИС, I, с. 154); ЦГИАГ, ф. 1449, д. №1972 – 1728 г.; ЦГИАГ, 1449, д. №1973 – 1749 г.; ИР, Ad2219 – 1749 г.; ЦГИАГ, ф. 1449, д. №2014 – 1763 г.; ЦГИАГ, ф. 1449, д. №2499 – 1779 г.; ЦГИАГ, ф. 1449, д. №2503 – 1779 г.; ЦГИАГ, ф. 1449, д. №1999 – 1788 г.), иногда же собственно «усыпальница Преподобного Отца» (ср. ЦГИАГ, ф. 1449, д. №1553 – 1582 г. (Грамота Католикоса Николаоза о пожертвовании крепостных Давидгареджийскому монастырю – КСД, III, с. 344-346; Ист. Саб., III, с. 7381); ЦГИАГ, ф. 1449, д. №1555 – 1590 г. (Грамота правителя двора Иасона Чавчавадзе о пожертвовании крепостных Давидгареджийскому монастырю – Ист. Саб., III, с. 8283); ИР, Hd-1377 – 1597 г. (Жалованная грамота царя Александра Давидгареджийскому монастырю – Кроникеби, II, с. 429-230); ЦГИАГ, ф. 1449, д. №1860 – 1700 г. (Грамота царя Ираклия настоятелю Давид-гареджийского монастыря – Онофрию о пожертвовании пастбищ); ИР, Ad-341 – 1703 г. (грамота царя Вахтанга о пожертвовании им воска для могилы св. Давида – ККМЕИС, с. 15); ИР, Ad-1028 – 1704-1712 гг. (Дарственная грамота настоятеля Онофрия Мачутадзе Давидгареджийскому монастырю – КСД, III, с. 678-693); ИР, Ad-78 – 1715 г. (Грамота католикоса Доментия об определении жалованья Давидгареджийскому монастырю – КСД, III, с. 697); ИР, Ad-1099 – 1748 г. (Грамота Отии Дадиани Давидгареджийскому монастырю – ИДИС, I, с. 154); ИР, Ad-419 – 1748 г. (Грамота Отии Дадиани о пожертвовании им воска Давидгареджийскому монастырю – ИДИС, I, с. 155); подобная же картина наблюдается и в эпиграфическом материале (см., к примеру, в монастыре Удабно: тетралин-

წმ. საქართველოსა მათი: წმ. ლუკიანესი სრულიად უპოვნელ...“[82] — *„Не только их жизнеописания потеряны по пренебрежению грузин, но и святые могилы их: [могила] св. Лукиана полностью утеряна...“*

И все-таки, определённое указание на местонахождение могилы св. Лукиана в вышеприведенном документе, касающемся обновления раки св. Давида в 60-х годах XIX века, прослеживается. Согласно ему, могила Преподобного Отца располагалась впритык к могиле св. Давида, с левой её стороны (*„Как известно, гробница сия левою стороною своею образует ступень, которая, [в] свою очередь, служит могильною плитою, под которой погребён с Преподобным Давидом святой Лукиан, сотрудник в подвижничестве и преемник его в настоятельстве обители“*).[83] Действительно, известно, что св. Лукиан был похоронен рядом со своим наставником — св. Давидом. Как было отмечено, до переделки и расширения (IX в.) пещерный мартирий был небольших размеров и открытым к югу. Можно предположить, что могилы были расположены по обе стороны алтаря. Подобная планировка усыпальниц традиционна для Христианского Вос-

---

гва 1352 года Саргиса, сына Арслана, в трапезной; надпись XIV века в церкви Благовещения; граффити 1467 года протоиерея Иоанна в главной церкви; надпись XV-XVI веков некоего Иоанна в церкви Благовещения; надпись XVII века в трапезной; надпись 1673 года Ниноцминдского епископа Николоза Ендроникашвили в главной церкви — см. *Гареджис епиграпикули дзеглеби, т.* I/1, *цм. давитис лавра, удабнос монастери (XI-XVIII ss.)*, гамосацемад моамзадес Д. Клдиашвилма да З. Схиртладзем [*Епиграфические памятники Гареджи, т.* I/1, *Лавра св. Давида, Монастырь Удабно (XIX-VIII вв.)*, Подготовили к изданию Д. Клдиашвили и З. Схиртладзе] (Тбилиси, 1999), с. 100-101, 116, 168-170, 270, 276-277, 371, таб. 8, 15, 35). Характерно, что как в документах, так и в надписях пилигримов нигде не упоминается усыпальница св. Лукиана.

82. М. Сабинин, *Сакартвелос самотхе*, с. 292.

83. ЦГИАГ, ф. 500, д. №350.

тока;[84] судя по существующим на сегодняшний день материалам, в этом отношении не представляет исключения и Многогорье.[85]

Из жизнеописания св. Давида известно, что „*ხოლო სამარხოჲ წმიდისა ლუკიანესი არს დამართებით წინა კერძო საკურთხეველისა*“[86] – „*а усыпальница св. Лукиана располагается вдоль алтаря*“. Место погребения ещё более уточняется в метафрастной редакции Жития св. Давида, где указано, что св. Илларион Грузин „*მერმეცა გარესჯას ყოფასა მისსა სამხრით კერძო ეკლესიასა ამას შინა შექმნა ლარნაკი შუენიერი, რომელსა შინა აწ მდებარე არიან პატიოსანნი ნაწილნი წმიდისა მამისა დავითისნი, სადა გარეკერძო, დამართებით წმიდისა საკურთხეველისა, არს სამარხოჲ წმიდისა ლუკიანესი, რომელი მრავლად შეეწევის ყოველთა ჭირვეულთა,*

84. Ипогеи раннего периода созданы именно по этому принципу (т. е. это погребения, расположенные в специальных нишах/рукавах по обе стороны центральной оси), при этом они имеют разную планировку: от простейшей до многочастной. См. ранние сирийские ипогеи – Bamuqqa, Qutura, Dara, Mugleya, Sokhani, Tipasa (A. Grabar, *Martyrium*, с. 47, 103, 106, 107 и сл.; J. Lassus, указ. соч., с. 118, рис. 49; G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du Nord. La Massif du Belus a l'epoque remaine* (Paris, 1953), p. 117, 145ff., 183, 307; pl. LXI, XLIII, LXXXV, XCVIII). Для общей характеристики и типологии подобного типа усыпальниц см.: Δ. Παλλας, "Οι Χριστίανοι καμάρωτοι τάφοι: Καταγωγὴ καὶ λατρεὐτικαι ἰδέαι, *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφεμερίς* (Αθήναι, 1937), σ. 847-865; N. G. Laskaris, указ. соч., с. 368-369. Ср. также усыпальницы с двумя погребениями по обе стороны алтаря: B. Brentjes, S. Mnazakanjan, N. Stepanjan, *Kunst des Mittelalters in Armenien* (Berlin, 1981), p. 73-74, pl. 20 (Агц); Д. Кипшидзе, *Пещеры Ани* (Ереван, 1972), с. 122-123, рис. 52-53 (Цагкоцадзор); А. Якобсон, *Раннесредневековый Херсонес* (Москва-Ленинград, 1959), с. 192-193, рис. 97 (Херсонес).

85. Z. Skhirtladze, Martyrs and Martyria in the Gareja Desert.

86. *Дзвели картули агнографиули литературис дзеглеби*, I, с. 237. Можно предположить, что эти работы св. Илларион мог осуществить после своего первого поломничества в Святую Землю („*მერმეცა გარესჯას ყოფასა მისსა*“).

რომელნი სარწმუნოებით ევედრებიან მას..."[87] – *„В бытность свою в Гареджи создал в южном рукаве церкви раку прекрасную, в которой ныне покоятся честные мощи святого Отца Давида, где снаружи, вдоль святого алтаря, находится могила св. Лукиана, которая во многом помогает страдавшим, с верой молящимся ей".*

Летом 2000 года, после расчистки могилы св. Давида, с целью поиска точного местонахождения могилы св. Лукиана было решено вскрыть пол между ракой св. Давида и современным амвоном (ил. 39-44). На этом отрезке первоначальный пол, высеченный в скале, а позже оштукатуренный, оказался нетронутым — следы захоронения в юго-восточной части зала церкви не были обнаружены. Соответственно, существование могилы св. Лукиана к северу от раки св. Давида кажется маловероятным хотя бы потому, что они не могли быть настолько удалены друг то друга, поскольку мартирии и усыпальницы в Гареджи, как и в монастырских объединениях Христианского Востока, как правило, были малых размеров, и, при наличии двух или трёх захоронений, раки были расположены в них в непосредственной близости друг другу. Одним из ярких свидетельств этого является само Многогорье (мартирий монастыря Пирукугма[88]).

Таким образом, продолжать изыскания в этом направлении можно предположительно в двух местах: в пространстве под амвоном или, что более вероятно, в отрезке, примыкающем к могиле св. Давида с юга. Этот отрезок в настоящее время скрыт сложенной из кирпича и камня южной массивной стеной церкви Преображения. Стена, видимо, была построена во время позднего средневековья и впоследствии несколько раз обновлялась, в том числе и в XIX веке. Не исключено и то, что могила св. Лукиана находится снаружи, в непосредственной близости от стены.

Ответить на этот вопрос станет возможным в будущем — а именно, после вскрытия южной стены церкви, либо раскопок на территории, прилегающей к её стене снаружи.

---

87. *Дзвели картули агиографиули литературис дзеглеби*, I, с. 237.

88. Z. Skhirtladze, Martyrs and Martyria in the Gareja Desert.

КАТАЛОГ
АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА, ОБНАРУЖЕННОГО В ЗАХОРОНЕНИИ СВ. ДАВИДА ГАРЕДЖЕЛИ

1. **Фрагмент древесины** (инв. №5-994:4) — тёмно-коричневого цвета, засохший, в сильно разрушенном состоянии.

Глубина залегания — 0,3 м.

2. **Фрагмент черепицы** (инв. №5-994:6) — красноватый черепок, желобчатый, неполностью выжженный. Толщина черепка — 2 см.

Глубина залегания — 0,3 м.

3. **Фрагмент боковой части кувшина** (инв. №5-994:7) — розоватый черепок с мелкими включениями и остатком ушка плоской формы. На поверхности сохранился след темно-красной глазури.

Глубина залегания — 0,45 м.

4. **Медная пластинка для закрепления фитиля лампады** (инв. №5-994:8)— с отверстием посередине. Длина — 10,5 см, ширина — 1,6 см, толщина — 0,5 мм. Коррозированная.

Глубина залегания — 0,5 м.

5. **Фрагменты горлышка и боковой части бутылки** (инв. №5-994:10) — из прозрачного толстостенного (толщина — 0,3 см) стекла белого цвета,

представляют собой остатки бутылки с низким горлышком и плоским венчиком. Высота горлышка — 1,5 см, диаметр венчика — 2,4 см.

Глубина залегания — 0,5 м.

6. **Фрагмент боковой части бутылки** (инв. №5-994:12) — из прозрачного толстостенного (толщина — 0,4 см) стекла белого цвета.

Глубина залегания — 0,9 м.

7. **Фрагмент могильного камня** (инв. №5-994:11) — мрамор белого цвета с розоватым оттенком. На поверхности сохранились фрагменты двух строк, выполненных каллиграфическим мхедрули:

[. . .]ჯმის[. . .]

[. . .]ეორ[. . .]

Глубина залегания — 0,5 м.

8. **Ушко кувшина** (инв. №5-994:13) — из розоватого черепка с мелкими вкраплениями, плоское, овальной формы в поперечном сечении. На поверхности черепка — два пятна тёмно-коричневого цвета и продольная линия. Покрыто блестящей бесцветной глазурью.

Глубина залегания — 0,95 м.

9. **Шпилька** (инв. №5-994:15) — из коррозированного граненого железа. Передняя сторона — заостренная, задняя часть — плоская, с двумя отверстиями для гвоздей, в одном из них сохранился вколоченный ржавый гвоздь. Длина — 28,5 см, ширина угловой части — 1,2 см.

Глубина залегания — 1,1 м.

10. **Фрагменты боковой части кувшина** (инв. №5-994:20) — из хорошо просеянного розового черепка. Полностью выжженный. Поверхность полированная — заметен след вощёных полос. Толщина черепка — 0,5 см.

Глубина залегания — 1,15 см.

11. **Фрагмент венчика и горлышка посуды** (инв. №5-994:21)— из прозрачного тонкостенного (толщина — 2 мм) стекла белого цвета, с

развёрнутым венчиком и высоким, простым горлышком. Имеет синеватый оттенок из-за сильной иризации.

Глубина залегания — 1,2 м.

12. **Часть лампады** (инв. №5-994:16) — из коррозированной меди. Имеет плоскую ромбовидную переднюю часть с отверстием посередине и круглый, проволочной формы, конец для крепления. Длина передней части — 2 см, ширина — 1,3 см; длина крепления — 1,5 см, диаметр — 0,7 см; общая длина — 3,5 см.

Глубина залегания — 1,1 м.

13. **Малые фрагменты боковой части и горлышка посуды** (инв. №5-994:19) — из прозрачного тонкостенного (толщина — 0,3 мм) стекла белого цвета, со слегка утолщённым округлённым венчиком.

Глубина залегания — 1,15 м.

14. **Малые фрагменты боковой части посуды** (инв. №5-994:18) — из прозрачного тонкостенного (толщина — 0,5 мм) стекла белого цвета. Иризированные.

Глубина залегания — 1,15 м.

15. **Фрагмент боковой части посуды** (инв. №5-994:17) — из прозрачного тонкостенного (толщина — 0,5 мм) стекла белого цвета. Поверхность орнаментирована рельефным поясом.

Глубина залегания — 1,1 м.

СОКРАЩЕНИЯ

ИДИС — Ш. Бурджанадзе, *Историули документебі имеретис самепоса да гурнаодишис самтавроебиса (1466-1770) [Исторические документы Имеретинского царства и княжеств Гурии и Одиши]*, т. I (Тбилиси, 1958).

Ист. Саб. — С. Какабадзе, *Историули Сабутеби [Исторические документы]*, т. IV (Тбилиси, 1913).

ИР — Институт Рукописей им. К. Кекелидзе.

ККМЕИС — *Картл-кахетис монастребис да еклесиебис историули сабутеби, Шекребили Т. Жорданиас миер [Исторические документы Картли и Кахети, Собранные Ф. Жордания]* (Тбилиси, 1903).

КСД — *Картули самартлис дзеглеби, Текстеби гамосца, шенишвнеби да садзиеблеби даурто И. Долидзем [Памятники грузинского права, Тексты издал, примечаниями и указателями снабдил И. Долидзе]*, т. II-VIII (Тбилиси, 1965-1985).

КСОИС — *Картул-спарсули ореновани историули сабутеби (XVI-XVIII сс.), Тексти даадгина, таргмани, коментари, лексикони да садзиебели даурто Н. Дундуам [Грузино-Персидские двуязычные исторические документы (XVI-XVIII вв.), подготовил к изданию Н. Дундуа]* (Тбилиси, 1984).

Кроникеби — *Кроникеби да схва масала сакартвелос историса да мцерлобиса, Шекребили, кронологиурад дацкобили да ахснили Ф. Жорданиас миер [Хроники и другие материалы по истории и литературы Грузии, Собранные, хронологически разложенные и разьясненные Ф. Жордания]*, т. I (Тбилиси, 1894), т. II (Тбилиси, 1897), т. III (Тбилиси, 1967).

ЦГИАГ — Центральный Государственный Исторический Архив Грузии.

Gareja Studies Centre

Georgian Patriarchate
Holy Sites Survey and Presevation Department

ZAZA SKHIRTLADZE

THE TOMB OF ST. DAVID GAREJELI

in collaboration with
Ketevan Abashidze, Teimuraz Beridze, Nikoloz Dadiani,
Zurab Tvalchrelidze, Mamuka Kiknadze

Tbilisi
2006

The foundation of the rock-cut monastic complex in the Gareja desert of East Georgia is connected with the name of St. David, one of the so-called Thirteen Syrian Fathers, who had come to Georgia and founded monasteries in different regions there in the mid-sixth century.[1] From that time onward, particularly during the tenth and thirteenth centuries, the complex expanded and the number of the monasteries contained within it came to exceed twenty.[2]

This great union of rock-cut monasteries became one of the most important spiritual and cultural centres of the Christian Caucasus from an early stage in its existence. Its leading position in the spiritual life of the country endured through the nineteenth century. Gareja was a significant literary centre[3] and was home to an original, local school of mural painting.[4] This activity depended upon the close ties forged with Byzantine and

---

1. B. Martin-Hisard, 'Les "treize saints péres". Formation et evolution d'une tradition hagiographique géorgiene (VIe-XIIIe siecle)', *Revue des Études Géorgiennes et Caucasiennes*, 1 (1985), p. 141-168; 2 (1986), p. 75-111.

2. Z. Skhirtladze, Newly discovered early paintings in the Gareja desert, in A. Eastmond ed., *Eastern Approaches to Byzantium* (SPBS Publications, 9) (Aldershot, 2001), p. 149-150.

3. L. Menabde, *Dzveli kartuli mtserlobis kerebi* [*Centres of Old Georgian Literacy*], vol. I (Tbilisi, 1962), 317-319; M. Kavtaria, *Davit Garejis literaturuli skola* [*The David Gareja Literary School*] (Tbilisi, 1965).

4. G. Chubinashvili, *Peshchernye monastyri David Garedji* [*The Rock-cut Monateries of Davit Gareja*] (Tbilisi 1948); Sh. Amiranashvili, *Istorija gruzinskoj monumental'noi zhivopisi* [*History of Georgian Monumental Painting*], I (Tbilisi 1957, p. 41-76); G. Abramishvili, *Davit Garejelis tsikli kartul kedlis mkhatvrobashi* [*The Cycle of Davit Garejeli in Georgian Mural Painting*] (Tbilisi, 1972); T. Virsal-

East Christian spiritual centres, which are traceable in historical sources and Georgian hagiography, as well as in epigraphy and art.[5]

The church of the Transfiguration and the tomb of St. David Garejeli, together constituting the focal point for worship within the Gareja monastic complex, has been one of Christian Georgia's most popular holy and pilgrimage sites for centuries. Hagiographical accounts devoted to David's life and deeds relate that the church was cut into the rock still during the saint's lifetime, just opposite his cave. Bubakar, the newly-converted ruler (*eristavi*) of the district of Rustavi, initiated the building of the church:

და ვითარცა ნათელ-იღო ბუბაქარ, კუალად მოვიდა წინაშე წმიდისა დავითისსა შვილი იგი ნათლისაჲ. და თანა მოატანნა სათხარნი და მუშაკნი და შეუქმნა ეკლესიაჲ სალოცველად ძმათა, რომელი-იგი უკუა-

---

adze, 'Osnovnye etapy razvitia gruzinskoi srednevekovoi monumental'noi zhivopisi' ['The Main Stages of the Development of Medieval Georgian Mural Painting'], *IIe Symposium International sur l'art Géorgien* (Tbilisi, 1977), offprint; A. Vol'skaia, *Rospisi srednevekovykh trapeznykh Gruzii [Paintings in the Medieval Refectories of Georgia]* (Tbilisi, 1974); id., 'Garedzhiiskaia zhivopisnaia shkola. Rospisi Bertubani' ['The Garejan School of Mural Painting: The Paintings of Bertubani'], *Srednevekovoe iskusstvo. Rus'. Gruziia [Medieval Art: Rus, Georgia]* (Moscow, 1978), p. 92-105; id., 'Les écoles de peinture de la Géorgie', *IIe Symposium International sur l'art Géorgien* (Tbilisi 1977), offprint; id., 'Peintures anciennes de Garedji', *IVe Symposium International sur l'art Géorgien* (Tbilisi 1983), offprint; id., 'Rospisi peshchernykh monastyrei David-Garedji' ['Paintings in the Rock-cut Monasteries of David Gareja'], *Gareji. Kakhetis arkeologiuri expeditsiis shromebi [Proceedings of Kakheti Archaeological Expedition]*, VIII (Tbilisi, 1988), p. 130-55; T. Shevjakova, *Monumental'naya zhivopis' rannego srednevekov'ia Gruzii* [Early Medieval Georgian Monumental Painting] (Tbilisi, 1983), p. 9-16; G. Gaprindashvili, *Gareji* (Tbilisi 1987).

5. Z. Skhirtladze, *Sabereebis preskuli tsartserebi [The Mural Inscriptions of Sabereebi]* (Tbilisi, 1985); D. Kldiashvili, Z. Skhirtladze, *Garejis epigrapiuli dzeglebi [The Inscriptions of Gareja]*, vol. 1 part 1: *The Laura of St David, Udabno Monastery (11th-18th cc.)*, vol. 2 of *Garejis Sagandzuri [The Treasury of Gareja]* (Tbilisi, 1999).

ნაჯსკნელ წმიდამან და ღმერთ-შემოსილმან ილარიონ განავრცელა და აკურთხა, რომელსა შინა სამხრით კერძო ეკლესიასა მას შექმნა ლუსკუმაჯ შუენიერი, რომელსა შინა დაკრძალულ არიან ნაწილნი წმიდისა მამისა ჩუენისა დავითისნი. და ვიდრე აქამომდე სამარხოჯსა მისგან აღმოდის სული სურნელებისაჯ და ყოველთა, რომელთა სარწმუნოებით მიიღონ მტუერი სამარხოჯსა მისგან წმიდისა, ჰკურნებს ყოველსა სენსა და უძლურებასა კაცთასა.[6]

And as soon as Bubakar converted to Christianity, the baptized son came over to Saint David and brought with him some tools and workmen and built as a place of worship for his brothers a church, which was later expanded and blessed by the Holy and Blessed-by-God Father Ilarion who built a beautiful larnax at the south edge of the church where the remains of our Holy Father David are buried. And until now, the spirit of wonderful fragrances has exuded from his grave and everyone who breathes in his faith the dust of that holy grave enjoys the healing of all illnesses and weaknesses of men.

The history of the final resting place of St. David Garejeli is closely associated with the tradition of local monastic life which spans many centuries. One of the most extensive centres of devotion in the Christian Caucasus, the place enjoyed times of prosperity and renewal and endured numerous trials and tribulations. The troubles of the twentieth century were especially difficult for the Laura of St. David and the saint's tomb. At that time the entire monastic complex, including the grave of its founder, was abandoned and damaged. Later, in the 1960s, during restorative works carried out at the Laura of St. David, the shrine set up on the top of the grave was partially rebuilt and covered with a concrete mixture.

---

6. *Dzveli kartuli agiograpiuli literaturis dzeglebi [Monuments of Old Georgian Hagiographical Literature]*, vol. 1 (5th-10th centuries), edited by Il. Abuladze, N. Atanelishvili, N. Goguadze, L. Kajaia, Ts. Kurtsikidze, Ts. Chankiev and L. Jghamaia (Tbilisi, 1963), p. 236.

With the blessing of His Holiness Ilia II, Catholicos-Patriarch of All Georgia, the Holy Sites Exploration Department of the Georgian Patriarchate made the decision to clean the saint's tomb before new, professional restoration work commenced on St. David Garejeli's shrine in the church of the Transfiguration. The necessity to undertake a thorough cleaning of the site became evident after it had been determined to verify the stability of the larnax on which a new gravestone was to be placed. Beyond practical considerations, these activities were of special importance for scholars: a golden opportunity presented itself to clarify some of the issues relating to local monastic traditions about the tomb of St. David Garejeli and to make a comparative analysis of new findings, existing materials, and written sources. And all of this, it was hoped, would shed new light on the initial phase of monastic life in the Gareja desert of eastern Georgia.

The effort to open the shrine of St. David Garejeli began on June 11, 2000. After an interruption during the holiday of Sts. Peter and Paul, work resumed on July 22. The project to clean the tomb was conducted under the immediate supervision of the manager of the Gareja Archaeological Expedition, Zurab Tvalchrelidze. Also involved in the activities were Ketevan Abashidze, Teimuraz Beridze, and Nikoloz Dadiani of the Holy Sites Exploration Department of the Georgian Patriarchate; Zaza Skhirtladze and Mamuka Kiknadze of the Gareja Studies Centre; and the entire monastic community of the Laura of St. David, led by Hegoumenos (now Bishop of Sagarejo and Ninotsminda) Luka. Archpriest Petre (Baramidze), who was then resident at the monastery, contributed greatly to the cleaning of the shrine. Zaza Skhirtladze and Nikoloz Dadiani photographed the activities. Measurements were made by Mamuka Kiknadze. Nikoloz Dadiani recorded the entire process on videotape. With the permission of the brethren of the monastery, artifacts discovered in the shrine were removed to Tbilisi. At present these materials are preserved in the collection of the State Museum of Georgia under the curatorship of Z. Tvalchrelidze.[7]

7. Petrographic analysis of the fragments of plaster found in the tomb of St. David as well as the samples of the construction layers of the church of the Transfiguration was made by Academician Nikoloz Skhirtladze, Professor of the Department of Mineralogy and Petrography, Tbilisi State

The archaeological work executed in the church of the Transfiguration demonstrates the relevance and accuracy of written sources and local monastic traditions over a long period of time. Furthermore, it became evident that over the centuries the tomb had been repeatedly tampered with and altered.

The shrine of St. David Garejeli is situated in a tall, arched bay near the chancel in the south-eastern section of the church of the Transfiguration (fig. 4-6, 48). Until recently, the tomb was covered with concrete poured during restoration works that were executed in the Laura of St. David back in the 1960s. Before this time it appears that the tomb had been placed on a small podium filled with debris and construction materials. This accounts for the discovery of numerous pieces of brick as well as fragments of stones and mortar in the upper part of the shrine underneath the concrete cover.

The archaeological layer within the tomb was 1.30 cm thick. It consisted of artifacts – fragments of ceramics, wooden, glass and metallic items – dating back to the medieval and late medieval epoch and up to the nineteenth-twentieth centuries (see the Catalogue; fig. 65_{1-15}). The various layers were mixed together along the entire perimeter of the tomb and it was practically impossible to determine any chronological order in the vertical section. In particular, some items dating back to the later period (e.g., ceramic fragments) were discovered at the bottom of the shrine, at what should have been the initial chronological stratum. All this supported the

---

University, while spectral analysis was conducted by Robert Akhvlediani, Cand. Sci. (Geology and Mineralogy), Senior Researcher of the Department of Physical-chemical Studies, A. Janelidze Geological Institute, Georgian Academy of Sciences. I am especially grateful for the enormous help rendered by Dr. Mirian Topchishvili, Director of the Geological Institute, Corresponding Member of the Georgian Academy of Sciences, as well as by the Scientific Secretary of the same institute Dr. Giorgi Vashakidze, Cand. Sci. (Geology and Mineralogy). The sections of metallographic specimens were made by Giorgi Kemularia.

hypothesis that the upper section of the tomb, the area on the top of the first row of the shrine's cover-slabs, had been tampered with many times over the centuries and even in the recent past.

Once the removal of the concrete cover and the cleaning of the tomb were completed, the following picture was revealed:

The grave of St. David Garejeli is a shrine carved into the rock and oriented along an east-west axis (fig. 36, 48).[8] The deepest part of it, the cavity in which the saint's body rested, is of irregular shape. The shrine floor is cut at a depth of 137 cm from the top of the tomb. The tomb's interior dimensions are: length – 182 cm; width – 40-45 cm (varying in this range along the perimeter); height – 33-35 cm. The eastern portion of the tomb has an 8-10 cm long 'pillow,' 5-7 cm higher than the shrine floor. The shrine also makes a 25 cm penetration into the eastern wall of the southern bay located next to the chancel (fig. 38). The cavity in which the saint's body was laid is surrounded by a relatively narrow (8-10 cm wide) step. It was designed to underpin the cover-slabs. The long and flat sandstone slabs were placed in the eastern portion of the tomb, at a depth of 105 cm, underneath the lower part of the saint's body. Once the grave had been cleaned, archaeologists found two rock cover-slabs, flat and relatively wide which, because of the moisture and weight of the upper layer, had broken into two parts – assuming an almost vertical position in the tomb (fig. 23, 30). In the western part of the tomb no cover-slabs were discovered. These were presumably lost as a result of tampering. The hollow portion of the tomb was filled with clean dust.

Above the slabs covering the burial chamber, the vertical wall of the rock-cut vault is 38-40 cm high. Next to this, another relatively low stage runs round the surface of the burial to place and support the second

8. The vault of the saint (the part cut into rock) is somewhat inclined northward against the east-west axis of the church. This disparity is probably the result of a certain change of orientation of the church as a consequence of its renovation and expansion carried out by St. Ilarion the Georgian. The larnax placed on the vault corresponds exactly to the orientation of the church (cf. fig. 4).

row of slabs. The space between the first and second covers of the tomb is filled with earth which has accumulated over the centuries. Later, at disturbing the upper part of the vault, the slabs of the upper cover were wholly removed. The majority of them – broken or in fragments – were found scattered on the ground occupying the space between the covers (these are flat sandstone slabs of various sizes, ranging from 30 to 80 cm cf. fig. 20-22). Three of these slabs (attested at a depth of 57-60 cm) have preserved a semicircular edge designed specially to leave a hole through which one could place one's hand. The holes made in two of these slabs are identical (d = 7-8 cm.), while the third differs from them in shape, size (d = 8-10 cm.) and cut (fig. 24-27). Thus, it became clear that a hole had been made in the cover of St. David's burial for pilgrims in which to put their hands to remove holy dust from the vault of the Reverend Father. The hole was created by adjusting two or three of the slabs.

During the cleaning process it also became evident that from the north the vault was elevated by a small stage from the original level of the church floor. This inclination must date from the renovation and expansion of the mid-ninth century. At that time the church floor does not seem to have been paved and the rock surface along the entire perimeter of the hall appears to have been rather uneven. A wall consisting of three fairly large slabs was set upright and mortared on the rock-cut barrier separating the crypt from the floor level, which made the resting place still higher (fig. 18). As a result the vault was given the form of a massive larnax[9] of rectangular outline:

---

9. **Larnax** – *ლარნაკი* (λάρναξ): *„ვყავთ ჩუენ ბრძანებისაებრ და მოვიყვანე ლარნაკი მისი აქა მონასტერსა და ეკლესიასა საშარხოსა ჩემსა და მუნ დავდევით საფლავსა შინა გუამი მისი“* – *'We did as we were ordered, and I brought his larnax here to the monastery and to the church where I shall be buried and there we laid his corpse in the grave'* (A. Shanidze, *Kartvelta monastery bulgaretshi da misi tipikoni [The Georgian Monastery in Bulgaria and Its Typikon]* (Tbilisi, 1971), p. 2 and 11). Cf. Sulkhan-Saba Orbeliani's definition: *„ესე არს მსგავსად კიდობანისა, შემზადებული ფიცართაგან ანუ ქვათაგან, შთასასხმელად კაცთათვის, ხოლო ვიეთნი მკვდართათვისაც“* – 'It is like a trunk, made of boards or stones for putting men in, and some for the

[წმ. ილარიონმა] მერმეცა გარესჯას ყოფასა მისსა საშჳრით კერძო ეკლესიასა ამას შინა შექმნა ლარნაკი შუენიერი, რომელსა შინა აწ მდებარე არიან პატიოსანნი ნაწილნი წმიდისა მამისა დავითისნი. [10]

Later, when [St. Ilarion] resided in Gareja, he made a beautiful larnax to the south of this church, in which the holy relics of the Holy Father David now rest.

The larnax did not fill completely the arched bay specially created for the resting place of the holy man: at its western edge, between the western barrier and the bay wall, a small step remained, conspicuously elevated above the floor (fig. 29, 31-33).

---

deceased' (Sulkhan-Saba Orbeliani, *Leksikoni kartuli [Georgian Dictionary]*, vol. 1 (Tbilisi, 1991), p. 406-407); in N. Chubinashvili's dictionary *ლუსკუმა* and *ლარნაკი* are identical: *„ლარნაკი-ლუსკუმა, ქვათა ანუ მეტალლთაგან შემზადებული წმიდათა ნაწილთა"* – 'larnax-vault, made of stone or metal for holy relics' (N. Chubinashvili, *Kartuli Leksikoni [Georgian Dictionary]* (Tbilisi, 1961), p. 258). For additional detail, see: K. Gotsadze, *Dakrdzalvis tsesebi gviamantikur da adreshuasaukuneebis aghmosavlet sakartveloshi (I-X ss.) [Burial Practices in Eastern Georgia during the late clasical and Early Middle Ages]*, PhD Thesis (Tbilisi, 1990); also – E. Nadiradze, T. Nadiradze, *Udabno saghvtod shemokrebulta [The Desert of the Men Assembled for God]* (Tbilisi, 2001), p. 89-98. Noteworthy observations in connection with the larnax and vault are to be found in D. Megreladze's essay – 'Davit aghmasheneblis mier mghvimis monastrisadmi bodzebuli anderdzis tekstidan erti monakvetis shesakheb' ['Concerning One Passage from the Will Donated by David Agmashenebeli to the Monastery of Mghvime'], *Anamki. Historical-Philological Studies* (Tbilisi, 2002), p. 163-167.

10. Tskhorebai da mokalakobai tsmidisa da ghmertshemosilisa mamisa chuenisa davit garesjelisai [The Life and Activities of Our Saint and Divine Father David Garejeli], *Dzveli kartuli agiograpiuli literaturis dzeglebi [Monuments of Old Georgian Hagiographical Literature]*, vol. 3, Metaphrastic redactions (11th-13th centuries), edited by Il. Abuladze, E. Gabidzashvili, N. Goguadze, M. Dolakidze, G. Kiknadze and Ts. Kurtsikidze, (Tbilisi, 1971), p. 197.

Notwithstanding the repeated renovation of the burial site, the remains of St. David Garejeli have survived intact and show no signs of having been moved (fig. 36, 37). This fact is significant, for the taking of a holy relic when approaching the saint's grave and venerating it was a widespread practice at pilgrimage sites throughout the Christian East.[11] St. David's resting place is therefore unusual. Along with other causes, the desire to touch and remove a sacred relic may have been one of the reasons that only the upper part of the remains of the Reverend Father was damaged.

St. David lay on his back, in an extended posture, with his head directed west; his arms were bent, resting below the chest; the palm of the left hand lay above the right palm. The dimensions of St. David's remains are: to the foot, 156 cm; with feet spread out, 170 cm. As noted, the part of the corpse above the waist became somewhat damaged with the passage of time, owing especially to moisture and frequent direct contact with pilgrims. Only the ridge of the skull has survived; at some point it slid down towards the shoulders.

The corpse of the saint is almost completely preserved below the waist. Remains of black fabric, now decomposed, were evident around the torso and knees and near the head. This may indicate that St. David was clothed in a black robe (*ჩოჯა*) at his burial, as is stated in his *Life*.[12] In-

---

11. A. Mary-Talbot, 'Pilgrimage to Healing Shrines: the Evidence of Miracle Accounts,' *Dumbarton Oaks Papers*, 56 (2002), p. 153ff (with earlier bibliography).

12. On the garment of the Syrian Fathers: *„მოვიდოდეს წმიდანი იგი მამანი უკამლონი და დაბებკულითა მოსილნი, შეურაცხად სახილველნი, კუნკულითა შემოსილნი წესისაებრ ასურთა ქუეყანისა"* - *'The Holy Fathers came barefooted and attired in rags, unpleasant to view, wearing a kamilaukion as is the custom in the country of the Syrians'* ('Tskhorebai da mokalakobai Shioisi da Evagresi' ['The Life and Activities of Shio and Evagre'], *Dzveli kartuli agiograpiuli literaturis dzeglebi*, vol. 3, p. 122). As for the garment of St. David proper, it is indicated in the his *Life*: *„დაბებკულითა მოსილ არს უნდოდ ... და წუერნი მისნი შთავლენან ვიდრე სარტყელადმდე და კუერთხი ჭელთა მისთა და ჴამლნი უნდონი ფერჴთა"* - 'He is clothed in rags in an unseemly manner... and his beard reaches down to the belt, and he is

deed, this was traditional monastic attire throughout the Christian East[13]. St. David may have been wrapped in a greatcoat, the so-called *mazara* (მაზარა),[14] reflecting a practice observed in Eastern Christian monasticism.[15]

At some point in the past the vault appears to have had an arch over it. Three layers of remnants of the arch lying on top of one another are attested in the upper section of the burial site (fig. 13, 14). The upper layer was at a depth of 25 cm from the surface of the vault, the next layers being in close proximity to it. The thickness of the layers is (from top to bottom, respectively): layer I – 9 cm; layer II – 4 cm, layer III – 15 cm. Fragments of plaster were evident in the middle layer, with a trace of painting, i.e. vestiges of black, red and white bands (fig. 23). From the south the ceiling rested on the church wall. Remains of the early arch have survived in the central part of the larnax, in the middle section of the south wall of the burial bay. The second and third layers of the arched roofing were found in the eastern part of the larnax.

Fragments of wood were unearthed at a depth of 50 cm from the surface of the larnax, in the south-eastern corner of the site (cf. catalogue; fig. 65_1). Indeed, timber may have been used for the ceiling of one of the layers of the vault.

---

holding a staff in his hands and is wearing ugly shoes on his feet' ('Tskhorebai da mokalakobai tsmidisa da ghmertshemosilisa mamisa chuenisa davit garesjelisai' ['Life and Activities of Our Saint and Divine Father Davit Garejeli'], *Dzveli kartuli agiograpiuli literaturis dzeglebi*, vol. 3, p. 210; 'Cxoreba tsmidisa ghmertshemosilisa mamisa chuenisa davit garesjelisa meudabnoesi' ['The Life of Our Saint and Divine Father Davit Garejeli the Anchorite'], *Dzveli kartuli agiograpiuli literaturis dzeglebi*, vol. 3, p. 306).

13. Y. Hirschfeld, *The Judean Desert Monasteries in the Byzantine Period* (New Haven and London, 1992), p. 91-93; J. Patrich, *Sabas, Leader of Palestinian Monasticism. A Comparison Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries* (Washington, DC, 1995), p. 210-220.

14. მაზარა - „ზედ წამოსასხმელი" (Sulkhan-Saba Orbeliani, op. cit, 1 p. 429).

15. J. Patrich, op. cit., p. 214.

The lower half of the south wall of the southern bay of the church was also exposed in the course of cleaning. Removal of the layer of plaster revealed that the wall was rock-cut into the western and eastern portions of the bay, while the middle section must have been empty but was sealed up later with stones and bricks. This may suggest that the burial of the saint was originally open to the south to allow access, praying and veneration.

Removal of the plaster layer at a small height of the larnax revealed an arched niche laid in Georgian brick[16] in the eastern wall of the bay adjoining the chancel (fig. 47).

The hole for extending one's hand into the burial chamber to receive the blessing of the saint and to take a holy gift (εὐλογία) is the most important feature of St. David's tomb. Its presence in the larnax is attested in the written sources as well. For example, we read that a youth was healed by the Reverend Onisipore Garejeli (18th cent.) by sacred dust taken from St. David's grave:

ჰრქუა მას წმიდამან: „დასცხერ და დადუმენ, რამეთუ მაქვს მე აქა წმიდის დავითის გარეჯელის საფლავისაგან მტვერი ევლოგიად, და მოითხოვა [ონისიფორემ] სტამნითა წყალი და შერთო მიწა წყალსა მას და გონებითა ზე მხედველი სულთ იქიდა ღმრთისა მიმართ და ხელითა თვსთა მიუპყრა ჰირსა მის ჭაბუკისასა და ეტყოდა: „შვილო, ესე შესვი სახელითა იესუ ქრისტესითა და ლოცვითა წმიდისა დავითისითა განიკურნები". და შესმასა მისსა მუნთქვესვე განთავისუფლდა ჭაბუკი იგი გვემულებისაგან ეშმაკისა და მისცა იგი დედასა თჳსსა.[17]

The saint said to him: 'Be calm and silent, for here I have dust as a token of blessing from the grave of St. David Garejeli', and he [Onisipore] asked

16. Red square bricks: ca 22x22x5 cm.

17. The Reverend Gabriel Mtsire, Tskhorebai da mokalakobai ghirsisa netarisa mamisa chuenisa skemosan Onisiporesi [Life and Activities of Our Reverend and Blessed Father in great schema Onisipore], *Dzveli kartuli agiograpiuli literaturis dzeglebi [Monuments of Old Georgian Hagiographical Literature]*, vol. 5, edited by E. Gabidzashvili and M. Kavtaria (Tbilisi, 1989), p. 115.

for water in a jug and mixed the earth with water and, his mind looking upward, he directed his soul towards God and putting his hand toward the youth's mouth, said: 'Child, drink this in the name of Jesus Christ and you will be healed by the prayer of St. David'. And upon drinking, the youth was healed forthright from the torment of the devil, and [Onisipore] delivered him to his mother.

The lower row of ceiling-slabs also seems to have had a hole for removing holy dust, as is indicated by the slabs with holes of different sizes and outline found during the cleaning of the vault. The holes are cut in a variety of ways. The presence of holes for blessing in the upper and lower covers of St. David's vault are mentioned in a passage in Gabriel Mtsire's *Spiritual Stories* (*ღვთივსულიერნი თხრობანი*) which relates the removal of a holy relic from the Reverend Father's burial and a miracle connected with it:

გარნა აწ ჟამთა ჩვენთა მესმა მე სარწმუნოთა კაცთა მიერ ყოვლადსამ-ღუდელო კირილესათვის ეპისკოპოსისა, რომელი აღიზარდა მასვე მონასტერსა დავითისსა: ოდეს იქმნა იგი მღუდელმონაზონ, წარსლვა ეგულებოდა მორჩილებით სოფლად საჭიროსა საქმისათვის. და შთა-ვიდა წმიდისა დავითის საფლავსა, და მხურვალედ ილოცა, და ჴელ-ჰყო აღმოღებად საფლავისაგან მის ნეტარისა მტვერი ევლოგიად, ვითარცა არს ჩუეულება, რომლისა მიერ მსასოებელნი მრავალნი იკურნებიან. და ჰხუდა ჴელსა მისსა ერთი ნაწილთაგან ფერცხალი, რომელიცა აღმოიღო სიხარულით და არავის უთხრა, რამეთუ განიზრახა გულსა თვისსა, რათა წარიღოს სოფლად და ვეცხლით შეამკოს კეთილად და აქუნდეს სასოდ თვისად.[18]

In our times I heard [the following story] from reliable persons about the archpriest Kirile the Bishop, who was reared in David's monastery: when he became a hieromonk he decided to go to the village on some errand. He went down to St. David's grave, prayed fervently, and put his hand into it

18. The Reverend Gabriel Mtsire, *Ghvtivsulierni Tkhrobani sulta ghvtismoq'vareta priad sargebelni [Divinely Inspired Narrations, Most Edifying for God-loving Souls]*, edited by Z. Skhirtladze (Tbilisi, 2002), p. 13-14.

to take the dust of the blessed [saint] from the grave for the token of blessing, as is the custom, many believers being healed with it. He happened to gain hold of one relic in the form of a rib, which he gladly withdrew, telling no one about it, for he decided in his heart to take it to the village, ornament it lavishly with silver and keep it as a trust.

The pattern by which St. David's tomb was arranged is encountered not only in the Gareja desert but throughout Georgia and Eastern Christendom. In this regard we should note an account composed by the brother Spiridon Grdzelishvili, who himself helped to clean the original resting place of St. Dodo Garejeli and to the transfer of the relics of the saint to the Laura of St. David. This narrative serves as the basis of the parallel narrative in Mikel-Gobron Sabinin's *Georgia's Paradise* (*საქართველოს სამოთხე*):

აღმოვწმინდეთ ეკლესია და გამოჩნდა საფლავი გადალესილი წმიდათ და ზედ დახატული სახე ღირსი დოდოსი. და ქონდა ხელის ჩასაყოფი საფლავში მიწის ამოსაღებათ ევლოგიათ და სურვილით მიმავალთა.[19]

We cleaned the church and a grave came to light, cleanly polished and the image of the Reverend Dodo drawn on it. And it had a hole for putting one's hand into the grave for the token of blessing and for those who went with desire.

---

19. Cf.: „*ოდეს აღვედით ღ. მამის მონასტერსა შინა ძლივ მივაგნევით ღ. დოდოს საფლავის ეკკლესიას, რომელიც სრულიად აღმოვსილი იყო ქვა შით და ლამით. ვიწყეთ პირველად აღმოწმენდა, შემდეგ ამისა გამოჩნდა ღ. დოდოს საფლავი, რომელსა ზედა დახატული იყო ხატი ღირსისა შეხვეული მაზარასა შინა, კამარით. საფლავსა ხელის ჩასაყოფი ჰქონდა, მიწის ამოსაღებად, ევლოგიათ სასოებითა და სურჯლით მიმავალთა*" - '*When we ascended to the monastery of the Reverend Father, we found the Reverend Dodo's church with difficulty, for it was completely filled with sand and silt. First we began to clean it out, then the Reverend Dodo's grave came to light, on top of which an image of the Reverend was drawn, wrapped in a greatcoat, with a vault. The grave had a hole for putting one's hand in to remove the earth as the token of blessing for those who went there with reverence and desire*' (M. Sabinin, *Sakartvelos Samotkhe [Georgia's Paradise]* (Tbilisi, 1882), p. 638). M. Sabinin referred to this elsewhere as well: „*შემდეგ დიდისა*

For its part, the tradition of having a hole for putting one's hand in a saint's resting place is quite ancient: the custom is attested throughout the Christian world, including within the churches of the Holy Land. That the tradition was preserved down to the nineteenth century in Gareja is remarkable; the late reference is found in Niko Chubinashvili's travelogues.[20] In addition to the burial site of St. David, one of the

---

მუშაობისა აღმოვწმინდეთ, მონაზონნი შეიმოსნენ პარაკლის ხდომით, მუხლ მოდრეკილნი აღმოვასვენეთ წმიდანი ნაწილნი ღირსისა დოდოსი, რომლისა სამარხოში ტალახი იდგა, ხელის ჩასაყოფიდან უდენია წყალსა და თურმე წყლით ამოიმსებოდა ხოლმე...“ – 'As a result of great toil, we cleaned it out, the monks attired themselves by performing a paraklesis; kneeling, we took out the holy relics of St. Dodo, in whose burial we found mud, water had flown from the hole for putting ones hand in, periodically filling [the grave] with it' (M. Sabinin, 'Chemi pasukhi Ioanne Grigorisdze Berdzenovs' ['My Answer to Ioanne Grigory Berdzenov'], *Droeba*, 1881, N133).

20. Cf. Niko Chubinashvili's statement to the effect that pilgrims in the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem removed holy dust from the True Cross: *„შ[ემ]დგომა[ლ] ტაძრის მოხილვისა შეგვიძღვნენ საკურთხეველსა, სადაც წ[მიდ]ის ტრაპეზის ქვეშე არს ძირი მონაკვეთისა ძელისა ჭ[ე]შმარი[ტ]ისა და მის ქვაზედ სწერია სახელი ჯ[უარ]ის მამისა ნიკიფორე ჩოლოყაშვილისა. წ[მიდ]ს ტრაპეზს მარცხნივ იატაკის მარმარილოს ქვაზედ სწერია: ესე წ[მიდ]ა და პატიოსანი მონასტერი მეფეს დ[ავი]თიანს ბაგრატ [კურო]პალატს აღუშენებია. მუნით შთაველით საკურთხეველს ქვეშე შეკრულსა კამარაში, სადაც არის ფოსო ძელისა ჭ[ე]შმარი[ტ]ის მონაჭერის ძირისა და მუნიდამ მიიღებენ მლოცავნი მიწასა ევლოგიად“ – 'Having looked around the church, we were led into the sanctuary, where under the holy altar there is a root of a part of the True Cross and on its stone inscribed is the name of the Father Superior of the Holy Cross [monastery] Nikipore Choloq'ashvili. To the left of the holy altar, inscribed on the marble stone of the floor [is]: 'This Holy and Reverend monastery was built by Bagrat Kuropalates, the Davidic King'. We entered, through it, into the vault made under the sanctuary, where there is the hole of the stump of the Life-giving Tree, and through which pilgrims get the earth as a token of blessing'* (K. Kekelidze Institute of Manuscripts in Tbilisi – hereafter IM, A-1767, fol. 153v); published in: A. Tsagareli, 'Pamyatniki gruzinskoi stariny v Svyatoi Zemle i na Sinae' ['Monuments of Georgian

Thirteen Syrian Fathers, similar cases are found in many early Syrian churches.[21]

The hole for putting one's hand in the larnax of the saint seems to have existed down to the end of the nineteenth century, at which time the larnax was subjected to substantial renovation. Archival materials confirm its presence in the 1860s,[22] though the hole is preseumed to have existed even later.[23]

A comparison of written sources, the local monastic tradition, the specificities of the arrangement and structure of the resting place proper,

---

Antiquity in the Holy Land and on Sinai'], *Pravoslavnyi Palestinskii Sbornik*, 4/1 (1888), p. 46.

21. G. Descoeudres, *Die Pastophorien im syro-byzantinischen Osten. Eine Untersuchung zu architektur- und liturgiegeschichtlichen Problemen* (Wiesbaden, 1983), p. 16-19; D. Kldiashvili, 'Gareja da piligrimoba adreuli shua saukuneebis kartul tsq'aroebshi' ['Gareja and Pilgrimage in Early Georgian Sources'], in Z. Skhirtladze ed., *Desert Monasticism: Gareja and the Christian East* (Tbilisi, 2001), p. 77 ff. The purpose of such a hole for putting one's hand into the tomb varied: it was used to touch the relic/the remains of the saint, to remove holy dust, or as an outlet for holy oil.

22. Georgian State Central Historical Archive (hereafter – GSCHA), fonds 500, file №350.

23. *„Один монах, слепой от рождения, прикоснувшись к праху св. Давида, мгновенно прозрел и начал видеть. И ныне, кто с верою помазуется прахом его из гроба, откуда исходит благовонное и приятное дыхание, тот и телом и душою исцелевает"* - *'One monk, blind from birth [and] touching the remains of St. David, instantly regained sight and began to see. And now, who, in faith, rubs himself with the dust of his grave, from where fragrant and pleasant smells issue, is healed both in body and in soul'* (E[piscop] K[yrion], *Prepodobnyi David Garedzheli i ego Lavra [Reverend David Garejeli and His Laura]* (Tbilisi, 1901), p. 21-22).

as well as a consideration of material culture, enable us to identify several stages in the construction of the burial of St. David Garejeli and its subsequent renovation and alteration.

In the second half of the sixth century, still during the lifetime of the Reverend Father, a church was erected on the initiative of Bubakar, the *eristavi* of Rustavi. St. David was later laid to rest there. The burial church, or martyrium, must have had modest dimensions. It opened southward, towards the yard of the monastery. Burials according to such a plan are found throughout the early medieval Christian East.[24] The identical practice in early medieval Syrian churches is especially significant with respect to Gareja: burials for local saints were often made in the eastern section, in immediate proximity to the chancel, and occasionally in the prothesis, diakonicon or chapel.[25]

It is hardly coincidental that on the balis of recent re search, a similar practice may be observed in the early medieval Georgian burials of the so called jhvrteen Syrian Fathers: vaults in the churches of Zedazeni,[26]

---

24. H. C. Butler, *Early Churches in Syria, 4th-7th Centuries* (Princeton, 1929), p. 212-213 and 216; J. Lassus, *Sanctuaires chretiens de Syrie* (Paris, 1947), p. 173-176; D. Qipshidze, *Peshchery Ani [The Caves of Ani]* (Erevan, 1972), p. 123-126, fig. 54-55, pl. 50; Y. Hirschfeld, *The Judean Desert Monasteries in the Byzantine Period* (New Haven and London, 1992), p. 140, fig. 71; N. G. Laskaris, *Monuments funeraires paléochretiens (et byzantins) de Grece* (Athènes, 2000), p. 178. A choice of where to bury the saint was, of course, possible in comparatively spacious churches. The scale of the Gareja cave churches and martyria and their architectural solution determined the resting place, namely the section opposite the entrance, i.e. the north bay/wall.

25. G. Descoeudres, op. cit., p. 17.

26. Initially, St. Ioane Zedazneli was buried in a small chapel built specially for him; later it came within the north-eastern compartment of the three-nave basilica, built in the eighth-ninth centuries (N. Chubinashvili, 'Zedazeni, Klikis Jvari, Gviara', *Ars Georgica*, vol. 7 (1971), p. 31-40).

Tsilkani,[27] Martq'opi,[28] Alaverdi,[29] Khirsa[30] Breti,[31] and Samtavisi[32] are all arranged in the eastern sections of the north walls/arms or bays; the same tradition also appears to have been established for centuries in Gareja

---

27. The presence of the burial of St. Ise in the Tsilkani cathedral was confirmed during restoration work directed by N. Chubinashvili. This material has not yet been published. On the church see: R. Mepisaschwili, V. Zinzadze, *Georgien. Wehrbauten und Kirchen* (Leipzig, 1986), p. 88.

28. R. Shmerling, V. Dolidze, T. Barnaveli, *Okrestnosti Tbilisi [The Environs of Tbilisi]* (Tbilisi, 1960), p. 108.

29. G. Chubinashvili, *Arkhitektura Kakheti [The Architecture of Kakheti]* (Tbilisi, 1958), p. 374.

30. Bishop Kyrion, *Ghirsi Stepane da mis mier daarsebuli khirsis monasteri [The Reverend Stepane and the Monastery of Khirsa founded by him]* (Tbilisi, 1998), p. 16, fig. 7, 8; cf.: G. Chubinashvili, *Arkhitektura Kakheti*, p. 325-339.

31. Similarly to the resting place of St. Ioane Zedazneli, a small church was built in Breti as well, to bury St. Piros. Subsequently, it came within a larger church, as a north-east chapel. See: T. Sanikidze, 'Bretis mama pirosi' ['Church of Father Piros in Breti'], *Dzeglis megobari* 35 (1974), p. 48-57; *Sakartvelos istoriisa da kulturis dzeglta aghtseriloba [Description of Historical and Cultural Monuments of Georgia]*, vol. 5 (Tbilisi, 1990), p. 360-361.

32. Notwithstanding the numerous publications of the monument, there is no mention of the presence of St. Isidore's tomb in the prothesis of the cathedral. Cf.: G. Sokhashvili, *Samtavisi. Masalebi dzeglis istoriisatvis [Samtavisi: Materials for the History of the Monument]* (Tbilisi, 1973); *Sakartvelos istoriisa da kulturis dzeglta aghtseriloba [Description of the Historical and Cultural Monuments of Georgia]*, vol. 5 (Tbilisi, 1990), p. 191-198 (with earlier bibliography).

proper too, e.g. the Monastery of St. Dodo,[33] Bertubani,[34] Tsamebuli,[35] and Udabno.[36]

The vault of St. David was fashioned in the form of a burial cut in the rock. Its structure, and especially plain burial, as well as reports of narrative sources and the local monastic tradition all make clear that the rock-cut portion of the resting place of the saint has come down to us nearly intact.

It must be emphasized that alteration of burial places — i.e., tombs cut in rock according to the measure of the deceased, covered from above with slabs — also characterizes other monasteries of the Gareja desert. This is evidenced by martyria recently examined in the cave complexes

---

33. T. Jojua, 'Dodo garejelis dzveli gansasvenebeli' ['The Ancient Burial of Dodo Garejeli'], in *Kristianoba da sakartvelo. Istoriul-etnologiuri gamokvlevebi [Christianity and Georgia: Historical-ethnological Studies]* (Tbilisi, 2000), p. 36-44.

34. G. Abramishvili, 'The Painting of Bertubani Martyrium,' in *L'arte georgiana dal IX al XIV secolo. Atti del Terzo Simpozio Internazionale sull'arte Georgiana*, vol. 1 (Galatina, 1986), p. 199-203; idem, 'Bertubnis samartvilis mokhatuloba' ['The Murals of Bertubani Martyrium'], *Spektri*, N1 (1998), p. 52-57.

35. Z. Tvalchrelidze, Z. Skhirtladze, 'Gamokvabuli samartvile Tsamebulshi' ['The Rock-cut Martyrium in the Tsamebuli Monastery'], *Academia*, 1 (2001), p. 50-55.

36. Z. Skhirtladze, 'Udabnos monastris samartvilis istoriisatvis' ['Towards the History of the Udabno Martyrium'] (forthcoming). Such a tradition must have survived in the country even later. It is unknown for whom the burial was made in the north bay of the Ananauri church, cut by the tenth century in the western section of the Vardzia cave complex. Later, early in the sixteenth century, it became the burial site of the Samtskhe Atabag Mzechabuk (†1516) (K. Melitauri, 'Iakobis savane ananauris eklesiastan' ['The scete of Jacob at the Ananauri Church'], *Proceedings of the Georgian Academy of Sciences. Series of History, Ethnography and Art History*, 1977, N1, p. 49-52).

of the Iori sector of the desert, especially at the Pirukughma monastery.[37] A similar pattern of arranging the burials of Garejian monks extends over centuries, even to the late medieval era, as is attested in Didi Kvabebi as well as at the Monastery of St. John the Baptist.[38]

In the mid-ninth century, as a result of the renovation and extension of the church of the Transfiguration on the initiative of St. Ilarion the Georgian, the burial place of the Reverend Father became a place of public worship: *„და კუალად უდაბნოდ გარეჯისა მივიდა, სადა-იგი დაეტევნეს ძმანი პირველ, ხოლო წმიდისა დავითის სამარტვილოსა შინა ეკლესიად შექმნა და შეწირა საკმარი, რაოდენი იპოვა მის შორის...“*[39] – *'And he again went to the Gareja desert, where the brothers settled first, and he turned St. David's martyrium into a church and donated wherewithal as much as he could afford'.* The grave of the saint now came within the interior of the church, in its southern part (fig. 4-6). Initially the vault had no barrier from the north side. In comparison with the original level of the floor of the renovated and extended church (which at the time must also have been cut in rock), it was elevated by a single step covered with flat slabs and, perhaps, plastered with lime (such burial structures are repeatedly attested in Gareja

37. Z. Skhirtladze, 'Ivrispira garejis monastrebshi' ['In the Monasteries of the Iori River'], *Sakartvelos Respublika*, December 25, 1997, N322 (2695), p. 3.

38. B. Mchedlishvili, 'Ivrispira kvabebis arkeologiuri dazvervebi' [Archaeological Survey in the Kvabebi Complex: Iori River Bank], *Sakartvelos muzeumis arkeologiuri ekspeditsiebi [Archaeological Expeditions of the State Museum of Georgia]*, V (1977), p. 158-159; Z. Tvalchrelidze, 'Garejis natlismtsemlis udabno-monasteri. Arkeologiuri kvleva-dzieba' ['The Monastery of St. John the Baptist: Archaeological Survey], *Dzeglis megobari*, 2 (1988), p. 19; id., 'Garejis samonastro cxovrebis ganvitarebis etapebi arkeologiuri monatsemebis mikhedvit' ['Archaeological Evidence on the Development of Monastic Life in Gareja'], in: *Desert Monasticism. Gareja and the Christian East* (Tbilisi, 2001), p. 28.

39. *Dzveli kartuli agiograpiuli literaturis dzeglebi*, vol. 3, p. 222.

– cf. the materials on the burial of St. Dodo,[40] the martyria in Bertubani,[41] Tsamebuli,[42] and in Pirukughma[43]). Consequently, while renovating the cave-church it became necessary to wall it off from the north: it was from this side that one could get close to the saint's resting place for paying homage and praying. Simultaneously, this must have become somewhat difficult owing to the renovation and expansion of the church, for the opening of the burial happened to be placed lower in relation to the level of the church's floor. The low, rather inconvenient situation of the vault in terms of access must have become more pronounced after the plastering of the floor: it was plastered with a thick, uneven layer in order to level as much as possible the uneven surface paving badly worn over time.[44]

Thus, the vault was built up from the north side of the church hall with mortared rectangular upright slabs with an arched roof. We encounter a reference to this circumstance in the *Life* of St. David, where we read that St. Ilarion 'created a beautiful vault in the south side of the church'.[45]

---

40. IM, Ms. S-3283d; M. Sabinin, *Sakartvelos Samotkhe*, p. 638.

41. G. Abramishvili, op. cit., p. 199 ff.

42. Z. Tvalchrelidze, Z. Skhirtladze, op. cit., p. 50-55.

43. Z. Skhirtladze, Ivrispira garejis monastrebshi, p. 3.

44. The plastering on the floor of the church is lime mortar (according to the Georgian inscription in Palestine – ხეფა; cf. G. Tsereteli, *Udzvelesi Kartuli Tsartserebi Palestinidan [The Most Ancient Georgian Inscriptions from Palestine]* (Tbilisi, 1960); p. 11-12, 37-38; I. Abuladze, *Dzveli kartuli enis leksikoni [Dictionary of the Old Georgian Language]* (Tbilisi, 1973), p. 387); it has coarse fraction and is of yellowish-brownish hue. The surface is polished with a very pure, greyish mixture, with small fragments of wood added. Petrographic and x-ray analysis of the plaster has indicated its complex composition, with admixtures of feldspar, quartz, montmorillonite and felsite. The upper thin layer is of pelitic composition, marked by excess of calcium carbonate.

45. Cf. supra, n. 1.

During the expansion and refurbishing of the church, the orientation of the newly-cut sanctuary – considerably broader than before – was altered to some extent. Now the burial vault of the Reverend Father assumed a fairly diagonal position, its orientation changing to northeast. Moreover, the resulting bay was not entirely occupied by the vault: an area was left in the western end (on the side of the head of the deceased) that was elevated from the floor level by one step.

The chronological span bridging the renovation of the resting place and the subsequent stage is considerable. Unfortunately, we possess no historical evidence pertaining to the burial from the tenth century to the late medieval period. As a consequence, it remains unknown to what era belong the vestiges of individual alterations which were discovered during the cleaning of the grave of St. David, e.g., the three layers of the larnax's ceiling.

The late medieval/early modern era, particularly the seventeenth-eighteenth centuries, appears to constitute a specific phase in the history of St. David's tomb. This period includes Onopre Machutadze's tenure as Father Superior at the Laura of St. David (1690-1733). Now, after a centuries-long interlude, monastic life again flourished in the Gareja desert.[46] As attention (re)turned to the renovation and adornment of the spiritual center of the complex, special attention would naturally have been given to the grave of the founder of Garejan monasticism.[47] The frequent mention of care devoted to the tomb in contemporary texts is hardly a coincidence. In a document written in the name of a Father Superior, known as the 'new builder of Gareja', we read:

რამეთუ ასვენია წმიდის დავითის საფლავზე: ხატი მოჭედილი მაცხოვრისა ერთი, არსების ხატი მოჭედილი ერთი, ხატი ყოვლად

46. M. Kavtaria, *Davit Garejis literaturuli skola*, p. 156-168.

47. See, e.g. the charter on assigning an allowance, granted by Erekle I Nazarali Khan to the Gareja Monastery and the Father Superior Onopre Machutadze, 1698, 8. XII (IM, Ad-87); and the charter granting an estate to the monastery by Erekle I Nazarali Khan, 1699, 17.II (GSCHA, fonds 1448, file №1830).

წმიდისა მოჯედილი ორი, ხატი ყოვლად წმიდისა კარიანი ერთი, ხატი ყოვლად წმიდისა გარდამოჴსნისა ერთი, ხატი მოჯედილი სამებისა ერთი, ხატი წმიდის ნიკოლოზისა ერთი.[48]

For laid on the grave of St. David are: a reveted icon of the Saviour, one; reveted icon of Being one; a reveted icon of the All Holy Virgin, one; an icon of the All Holy Virgin with wings, one; an icon of the Descent from the Cross, one; a reveted icon of the Trinity, one; an icon of St. Nicholas, one.

In documents related to the Gareja complex, the center of the monastic community, the Laura of St. David and St. David's grave, is frequently mentioned. The just-quoted passage must refer to the church of the Transfiguration and the resting place of the saint.

The two closely stratified layers of the cover of the larnax of St. David must be associated with this period.[49] Of these, the upper layer (9 cm thick) is attested at a depth of 9 cm from the surface of the vault. The other, a layer 4 cm thick, yielded fragments of painting, i.e. remains of red, white and black colour bands (fig. 23). Therefore, it cannot be ruled out that at some point the larnax of the Reverend Father was adorned with a fresco containing his image. Nothing definitive can be said regarding this on the basis of the few surviving remains. And yet the tradition preserved over the centu-

---

48. *Kartuli samartlis dzeglebi [Monuments of Old Georgian Law]*, vol. 3, Monuments of Ecclesiastical Canon (11th-19th centuries), edited by I. Dolidze (Tbilisi, 1970), p. 681.

49. The plaster of both layers is of coarse-grained burnt gypsum. Groove-like and flat forms survive in the shape of imprints on one side of the fragments – probably left by beams designed for the wooden curve-piece or the structure for covering the vault. Aleurolite-composed of plagioclase and quartz, with an admixture of chlorite and montmorillonite. An inclination was attested on one fragment – in the shape of a gem of black volcanic glass. Plaster is also visible here, which may have been used for repairing or filling the roof of the vault or as ingredient for painting.

ries in the Christian East (the Holy Land, Syria, Egypt, Cappadocia[50]) and in Georgia proper allows one to make a reasonable assumption.

It is appropriate to take into account examples known to date from the burials of the local saints of the Georgian Church. The earliest of these is the relief slab adorning the tomb of St. Ioane Zedazneli, the leader of the group of the Syrian monks to which David himself belonged. According to specialists, the slab, dated to the seventh century,[51] appears to feature St. Ioane himself, as well as fathers residing at the Zedazeni monastery in its initial phase, including the bishop Edzil, the deacon Ilia, Ioseb and Stepane.[52]

Evidence on the adornment of the vault of St. Dodo Garejeli, pupil and associate of St. David, appears to be highly relevant in connection with the latter's grave. This evidence is found in the Synaxarion recension of St. Dodo Garejeli's *Life* compiled by the Metropolitan Romanoz in 1710-1726:

> *შეკრბა კრებული ყოველთა მამათა და მიიღეს ზემოსა მას კლდესა, სენაკსა მოღუაწებისა მისისასა და მუნ შექმნეს სენაკი იგი ეკლესიად მარცხენით კერძო კლდისაგან გამოკუეთილი, სადა-იგი სხენან წმიდანი ნაწილნი სხეულთა მისთანი და კურნებს მთუერი საფლავისა მისისა ყოვ-*

---

50. A. Grabar, *Martyrium. Rechérches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, vol. 1 (Paris, 1946), p. 278 ff; N. Thierry, 'Découvertes a la Nécropole de Göreme (Cappadoce)', *Comptes Rendus de l'Academie des Inscriptions et Belles-lettres* (Novembre-Décembre 1984), p. 667-674; eadem, Le portrait funéraire byzantin. Nouvelles Donees, *ΕΥΦΡΟΣΥΝΟΝ, Αφιερομα στον Μανολη Χατζιδακη* (Αθηναι, 1992), σ. 582-592 (with earlier bibliography).

51. A. Vol'skaia, 'Rel'efnaya plita iz Zedazenskogo monastyr'ya' ['The Relief Plaque from the Zedazeni Monastery'], *Ars Georgica*, vol. 8 (1979), p. 91-106. For years the slab was preserved in the G. Chubinashvili Institute of the History of Georgian Art, Georgian Academy of Sciences. It was badly damaged in the fire which broke out during the well-known standoff of 1991-1992.

52. A. Volskaya, op. cit., p. 104-105; cf. T. Barnaveli, *Kakhetis istoriul dzeglta tsartserebi [Inscriptions on the Historical Monuments of Kakheti]* (Tbilisi, 1962), p. 61-65.

ელსა უძლურებასა კაცთასა. ზედა საფლავსა არს დახატულ წმიდა იგი მიცვალებულის სახედ, კუალად კედელთა მისი საფლავთასა აღყვანება მისი ანგელოზთაგან ზეცად.[53]

All the fathers assembled at the top of the rock, in the cell in which he had flourished, and they made that cell into a church, cut in rock to its left, where the holy relics of his body rest, and the dust of his grave heals all infirmities of humans. The saint himself is painted as deceased on the grave, on the walls of his grave is depicted the raising of him to heaven by the angels.

This is corroborated by evidence on the transfer of the relics of St. Dodo to the Laura of St. David which states explicitly that the saint's burial was adorned with 'a slab ... with a representation of this saintly image on it'.[54] The slab was broken while transferring the remains of St. Dodo to the Laura of St. David. Thus, today we possess no other evidence on the subject. It is not impossible that the painting belongs to a later period, for activity in the monastery of St. Dodo continued into early modern times - to the end of the eighteenth century. But it should

---

53. Metropolitan Romanoz, 'Aghvsebisagan z kviriakesa otkhshabatsa, ghirsisa mamisa chuenisa dodo garesjelisa' ['On the Seventh Wednesday after Easter, the Life of Our Reverend Father Dodo Garejeli'], *Dzveli kartuli agiograpiuli literaturis dzeglebi*, vol. IV (18th century), edited by E. Gabidzashvili (Tbilisi, 1968), p. 418.

54. IM, Ms. S-3283d. Cf.: *„ოდეს აღვედით ღ. მამისა მონასტერსა შინა, ძლივ მივაგნევით ღ. დოდოს საფლავის ეკლესიას, რომელიც სრულიად აღმოვსილი იყო ქვ3შით და ლამით. ვიწყეთ პირუველად აღმოწმენდა, შემდეგ იმისა გამოჩნდა ღ. დოდოს საფლავი, რომელსა ზედა დახატული იყო ხატი ღირსისა შეხვეული მაზარასა შინა, კამარით"* – *'When we ascended to the monastery of the Reverend Father, we found the church of the grave of St. Dodo with difficulty, for it was fully covered with sand and lime. We first began to clean it out; then the Reverend Dodo's grave came to light, above which the image of the Reverened wrapped in a greatcoat was drawn, with a vault'* (M. Sabinin, *Sakartvelos samotkhe*, p. 638).

be pointed out that this custom of adorning the burial reflects an earlier tradition.

The case of the Bertubani martyrium is consistent with the general picture found in the monastic community of Gareja. The cave burial must have been made at the initial stage of monasticism in the Gareja desert and then painted later, in the ninth or tenth century. Above the vault of the deceased person, a composition—unusual from an iconographic perspective — is executed on the north wall of the martyrium: four hands holding a cross on both sides reaching down from the semicircular sky. Above the composition, in the east section of the wall (in its right hand portion), fragments of the image survive, i.e. the lower part of a figure in priest's attire. This is presumably an image of a monk buried in the martyrium.[55]

One of the most dramatic visual confirmations of the presence of an image on the tomb of a saint is the painted representation of St. Nino in the south chapel of the main church of Bodbe monastery. This image must have been executed in the sixteenth-seventeenth centuries, although it is possible that the image adorning her resting place belongs to an earlier period, having been subsequently retouched/renovated.[56]

---

55. G. Abramishvili, op. cit., p. 200, 202, pl. CXIX,1; CXX,1; On the image proper see: Z. Skhirtladze, 'Martyrs and Martyria in the Gareja Desert', *Byzantina Sorbonensia* (in print).

56. In the first half of the nineteenth century a grave slab, with an image of St. Nino with her hands crossed on her chest, lay on the tomb of the apostolic saint of Georgia; the grave stone had embroidered covers placed over it (GSCHA, fonds 489, №5110 – 1837). Three of these covers are at present deposited at the Georgian State Museum of Art (sxsm/n №3806 – 1770; sxsm/n №791 – nineteenth century; sxsm/n №3879 – nineteenth century). In later materials, a different grave stone is seen on the resting place of the saint, with her image, and a *troparion* inscribed, as well as an embroidered cover made in 1835. See the description of Bodbe monastery by N. Gamrekeli – IM, Ms. H-2861, fol. 1r-8r (*Kartul Khelnatserta aghtseriloba [Description of Georgian Manuscripts], H collection*, vol. VI (Tbilisi, 1959), p. 255).

The dimensions of the larnax of St. David must have changed to some extent as a result of alterations at some stage of the later me-

---

Cf.: „ქუა განმანათლებლის სახითა უჩვენებს ალაგსა მის საფლავისასა; სახე მისი წარმოგვიდგენს უკანასკნელსა წამსა ცხოვრებისასა; თვალნი არიან დახუჭულნი უკვდავების ბეჭდითა, ჴელნი დაკრეფილნი. საფლავის სახურავზედა არის წარწერილი: «სიტყვისა ღვთისა მსახურთა თანა მოსაგრე და აზრისა ქადაგებასა წარმატება. ქართველთა განმანათლებელო და სრულიად წმ. ქნარო ნინა, ევედრე ქრისტესა ღმერთსა შეწყალებად სულთა ჩუენთასა». შემდეგ ამისა წანაწერი: «მიიღე ესე უნდო ძღვენი წმ. გვამისა შენისა საფლავის გარდასაფარებლად ჩუენ მხევალთა მიერ ნამუშაკევი. ღენერალ მაიორისა და კავალერის, თავადის ალექსანდრე ჭავჭავაძის ასულის ნინა გრიბოედოვისა და დისა მისისაგან ეკატრინასაგან». მეორე მხარეს: «შეიწირე ესე, ვითარცა შეიწირა სიტყვამან ღვთისამან ქალწულისა მარიამისაგან ხორც შესხმულმან ემანუელმან, ღმერთმან და კაცმან სრულიად ქვრივისა მის წვლილი და მეოხ გვეყვენ სულთა ჩუენთათჳს დღესა მას დიდსა განკითხვისა, ოდეს იგი დადგეს წინაშე მისა, მაშინ მარჯვენეთათანა დგომისა ღირს მყვენ შეწევნითა შენითა. ჩყლე წლისა, იანვრის იდ დღესა" — 'The stone, with the image of the apostolic saint, shows the site of her grave; her face represents the last moment of her life; her eyes are closed with a seal of immortality, her hand crossed on her chest. The cover of the grave has the inscription: 'Companion of the servants of God's word and success in preaching the thought. Apostle of the Georgians and all holy lyre Nina, pray to God Christ to have mercy on our souls.' Then follows: 'Accept this humble gift to cover the grave of your holy corpse, made by us, slaves. The daughter of Major General and Knight, Prince Aleksandre Chavchavadze, Nina Griboedova and her sister Ekaterine'. And on the opposite side: 'Accept this, as did Emanuel embodied by the Virgin Mary at God's word, God and man the widow's contribution fully, and intercede for our souls on the Great Day of Judgment, when he stands in His presence, then make me worthy of standing on His right, through your intercession. In 1835, January 15' (N. Gamrekeli, 'Tsminda ninos tadzari Kakhetshi' ['The Church of St. Nino in Kakheti'], *Tsiskari* [1859], p. 270-271). In the 1880s, Mikael-Gobron Sabinin replaced the grave stone with a marble block (cf. *Droeba*, 1880, №271, p. 2-3). At present the burial of St. Nino is adorned with another stone; under it, on the grave, the image of the apostolic saint has

dieval epoch, growing somewhat larger and being given rectangular form; Georgian bricks were used in building it (dimensions: 21x22x3 or 21.5x21x4.5 cm).

At this stage of adornment of the larnax of the saint it appears to have been covered with the marble slab. A fragment of it, found during the process of cleaning, with a *mkhedruli* inscription – characteristic of the seventeenth-eighteenth centuries – is evidence of this circumstance (see catalogue, №7; figs. 19 and 65_7).

By the mid-nineteenth century the larnax had been plastered with burnt gypsum (so-called *gaji*) and its top was covered with a gold-thread embroidered cloth.[57]

The arched niche, made in the eastern wall of the bay, in the lower section (immediately above the larnax), must belong to the period of renovation and alteration. It may have been designed to house the icon. Later, towards the end of the nineteenth century, it was abandoned: as seen in a photo of the 1880s, a large-sized icon of the Saviour hang on this wall of the bay – precisely in the lower part (fig. 2, 3). It is possible that the Stone

---

been painted; it came into full view in 1996, following the removal of the marble gravestone placed on it at the end of the nineteenth century (in connection with the grave of St. Nino see: M. Janjalia, *Tsminda ninos tskhovrebis tsikli bodbis tadzris mokhatulobashi [The Cycle of St. Nino in the Murals of the Bodbe Church], PhD Theses* [Tbilisi, 1994], p. 155-156). As noted above, the image must have been executed in the sixteenth-seventeenth centuries. Later it was renewed with an oil painting. This must have happened in the 1820s, simultaneously with the painting of the church (including the chapel with St. Nino's resting place) at the behest of Ioane Maqashvili, the Metropolitan of Bodbe.

57. Archimandrite Tarasi, 'Mokle aghtsera sakartuelos monasterta' ['Brief Description of the Monasteries of Georgia'], *Sakartuelos Sasuliero Makhrebeli*, 8 (1864), p. 41: *„ლუსკუმა წმიდისა დავით გარეჯელისა, მონასტრისა ამის დამაფუძნებელისა, რომელიცა არს გაჯით გალესილ და ოქროქედით ნაკერს საბურველით დაბურვილ..."* – *'the vault of Saint David Garejeli, founder of this monastery, which is plastered with burnt gypsum and covered with a gold-thread cloth'*

of Grace, brought by St. David from Jerusalem was preserved just at this place for a considerable period of time (fig. 50).[58] One of the holiest relics of the Gareja monastic congregation was long kept on the saint's tomb.[59] Later, at an uncertain time, it was placed in a special niche at the same location. In 1811, Ilarion, the Father Superior of the monastery, decided to renovate the church of the Transfiguration and to restore its south wall:

იწყორა საფუძვლითგან შენება მისი, მოსთხოვა საჭიროებამან განსწორება კანკლისა თანა საკურთხეველის ძველის ოთხკუთხედის სვეტისა მის, რომელ არს ფერხით კერძო წმიდისა დავითისა, და განფრცელებაცა კამარისა მის, რომლისა ქვეშე არს ლუსკუმა ღირსისა ამის, ხოლო ჩამოაქციარა ნახევარი სვეტისა მის ფერხით კერძო წმიდისა მის, გამოჩნდა კედელი გაჯით გალესილი, და მას ზედა დახატული ხატი წმიდისა დავითისა, და ღირსისა დოდოსი, რეცა ურთიერთარს ხელთა აძბორისმყოფელნი და მნიშვნელნი ახლად შემთხვევისა მათისანი მხიარულითა სახითა, რომელსაცა ცხად ჰყოფდა მისვე გამოხატულებისა თავსა ზედა წარწერილი ესრეთ: "ხატი წმიდისა დავითისა იერუსალიმით მოსლვისა". გარნა კვალად ისაჭიროვა მის ჟამისა ეკკლესიისა მის სრულიად განახლებამან კედლისაცა მის ჩამოქცევა ხატითურთ გასასწორებელად კანკლისა თანა, და რაჟამს ჩამოქცეულ-იქმნა, გამოჩნდა კვალად სხვა კედელი და მას შინ თახჩა მცირე გაჯითავე გალესილნი, და მას თახჩასა შინა მცირე სორო, რომელსაც შინა იდვა ქვა იგი პატიოსანი წმიდისა დავითისაგან იერუსალიმით მოხმული, სადაცა იჩვენებოდა ნანთებობა სანთლისა, და კვალად ნაღვენთნიცა სიძველისაგან უფერულ-ქმნილნი. ქვა ესე არს რაოდენობით ბატის კვერცხზედ მცირედრე ნაკლები და მსგავსადვე მისა მოგრძე, თავსა ზედა აქვს ხალი დაძველებულის სისხლის ფერი, და ცალს გვერდზედ იმავე ფერით წერილად ჩაწრეებული თა-

58. The Stone of Grace, removed for the sake of protection, was housed for a long time in the treasury of the Georgian State Museum of Art. In 1990 it was returned to the Georgian Church. At present it is deposited in the Georgian Patriarchate.

59. Bishop Kyrion, *Ambavi davit garesjis udabnos sakvirveltmonkmedis madlis kvisa [The Story about the Divine Stone of Grace of the Gareja Desert]* (Tbilisi, 1899), p. 8-9.

ვითგან ვიდრე ბოლოდმდე, ხოლო ფერით არს საშუალი წითლისა და თეთრისა, გარნა მოქმედი კურნებისა სარწმუნოებით შემხებელთა მისთად. რომელიცა, ვინადგან იყო ესე ძველადვე დაკრძალულ წმიდათა მამათაგან ხსენებულსა მას კედელსა შინა, ამისთვის აწინდელთაცა ძმათა მის საკანისათა შედგომილთა მაგალითს ძველთა მათ მამათასა, შემდგომად პოვნისა რაოდენისამე წლისა დაკრძალიან იგი მისვე ეკკლესიასა საიდუმლოსა ადგილსა შინა, რომელიცა არა ყოველთა იცოდიან, გარდა უხუცესთა ძმათა კიდე, და დღესასწაულსა ამის წმიდისასა გამოიღიან ამბორის საყოფელად და კვალად დაკრძალიან.[60]

Having started to build it from the foundation [upwards], it became necessary to straighten the old quadrangular pillar of the sanctuary near the chancel screen, which is at Saint David's foot, and to extend its vault, under which is the larnax of the Reverend; and upon the demolition of half of the pillar on the side of the saint's feet, a wall plastered with burnt gypsum came to light, with the icon of St. David painted on it, and of the Reverend Dodo, in the position of kissing each other's hands, and their pleased faces expressing gladness at their fresh meeting, as was made clear by the words written above his head: "The icon of St. David's arrival from Jerusalem". Complete renovation of the church at the time demanded the demolition of the wall with the icon in order to straighten the chancel, and when it was demolished, another wall appeared and in it a small shelf plastered with burnt gypsum, and in the shelf a small hollow in which lay the precious stone brought by St. David from Jerusalem, the shelf bearing signs of candle having been lit in it and the molten [wax], discolored with age. This stone is slightly less than a goose egg in size and longish, like it; on top it has a mark of the colour of dried blood, and on one side a streak of the same colour running round it; the colour of

60. Archimandrite Tarasi, 'Mokle aghtsera sakartuelos monasterta', p. 41; the same evidence is repeated by Bishop Kyrion (*Ambavi davit garesjis udabnos sakvirvel-momknedis madlis kvisa*, p. 10-11; id., *Prepodobnyi David Garedzheli i ego Lavra*, p. 23-24), also, more succinctly the hieromonk Kalistrate (*Tsmidis davit garesjelis udabno [The Desert of Saint David Garejeli]* (Tbilisi, 1884]), p. 15-16).

the stone is between red and white; it healed those who touched it with faith. As the stone had been buried in olden times in the mentioned wall by Holy Fathers, the present brethren who had entered the monastery following the example of the Fathers of old, after several years of finding the stone, buried it in his church in a secret place, not known to everyone but the old brethren, and on the feast day of the saint, they took it out to kiss it and then put it away again.

The Stone of Grace rested on the larnax of St. David in the mid-nineteenth century, too, when it was seen by A. Muraviov,[61] as well as at the end of the nineteenth century, when it is mentioned by Bishop Kyrion.[62] A large icon of St. David also rested against the chancel screen.[63] Bishop Kyrion mentions a silver candle ('серебряное паникадило'), hanging at the head of the larnax of Reverend Father.[64]

The sacking of the Laura of St. David by the Lezgians on July 18, 1851 resulted in nearly complete loss of the monastery's valuables. Only the church of the Transfiguration and the grave of St. David survived, the attackers apparently failing to discover them.[65] However, they did not escape the raid of October 10, 1857:

მაშინღა პოვეს სასაფლაოს ეკლესიის კარი, სადაცა დამარხულ არს წმიდა დავით და განტეხეს კარი მისი და მუნ დაშთენილნი ნივთნი წარიღეს ყოველივე, მარგალიტის ფილონი, ბარძიმნი, ჯუარნი, სახარებანი და კანდელნი ვეცხლისანი, ზედა საბურველი საფლავისა, რომელ იყო ოქრო

61. A. Muraviov, *Gruzija i Armenija [Georgia and Armenia]*, vol. 1 (St.-Petersburg, 1848), p. 106.

62. E[piskop] K[irion], *Prepodobnyi David Garedzheli i ego Lavra*, p. 26-27.

63. A. Muraviov, *Gruzija i Armenija*, vol. 1, p. 106.

64. E[piskop] K[irion], *Prepodobnyi David Garedzheli i ego Lavra*, p. 40.

65. Brother Spiridon Grdzelishvili, 'Aokhreba Tsmidis davit garejis udabnosa' ['The Devastation of David Gareja Desert'], *Sakartuelos sasuliero makharebeli*, 3 (1868), p. 81.

ქსოვილი, მიტრანი და ყოველნი ძჳრფასნი ნივთნი; და წარიღეს მადლის ქუა, რომელ მოტანილ-იყო წმიდისა დავითისა-მიერ იერუსალიმით.[66]

Then they found the door of the church of the grave where Saint David is buried and, breaking down the door, they carried away everything: the priest's habit with pearls, altar chalices, crosses, Gospels and silver candles, the upper cover of the grave, which was of gold thread, mitres and all valuable objects, and they carried away the Stone of Grace brought by St. David from Jerusalem.

By the second half of the nineteenth century monastic life in Gareja continued only in the Laura of St. David and in the monastery of St. John the Baptist. At the same time, the public's fascination in the sanctities of the Gareja desert was rising, as is evidenced by the publications of pilgrims, travellers and admirers of antiquities.[67] Archival materials definitely establish that the renovation and embellishment of St. David's vault was being planned already in the 1860s. The desire

---

66. Ibid., p. 84

67. A. Muraviov, *Gruzija i Armenija [Georgia and Armenia]*, vol. 1 (Moscow, 1848), p. 55-116; Archimandrite Tarasi, 'Mokle aghtsera sakartuelos monasterta' ['Brief Description of the Monasteries of Georgia'], *Sakartuelos sasuliero makharebeli*, 8 (1864), p. 36-50 (The Laura of St. David) and 9, p. 72-76 (Monastery of St. John the Baptist); Brother Spiridon Grdzelishvili, 'Aokhreba Tsmidis davit garejis udabnosa' ['The Devastation of the Monastery of Saint Davit Garejeli'], *Sakartuelos sasuliero makharebeli*, 3 (1868), p. 81-85; M. Sabinin 'Utsq'eba ghirsisa mamisa chuenisa dodos tvis' ['The Narration Concerning Our Reverend Father Dodo'], *Sakartuelos samotkhe* (Tbilisi, 1882), p. 636-639; Ieromonk Kalistrate, *Tsmidis davit garesjelis udabno [The Monastery of Saint Davit Garejeli]* (Tbilisi, 1884); Priest Mikheil Khelashvili, 'Natlismtsemlis udabno kakhetshi' ['The Monastery of St. John the Baptist in Kakheti'], *Iveria*, №207 (1886), p. 3-4 and №208 (1886), p. 3-4; P. Karbelashvili, 'Katalogi davit garejis udabnos dzvelis khelnatseris tsignebisa, shedgenili 4 tebervals 1886-s ts.' ['Catalogue of the Old Manuscripts of the David Gareja Desert, compiled in February 4, 1886'], *Iveria*, №159 (1886), p. 3-4; id., 'Saistorio da sabibliograpio minatserebi

to carry out this project was expressed by the master Fyodor Rubtsov. In a report sent by the Father Superior of the monastery Ioane to the Exarch of Georgia Evsevi (1857-1877), the form and structure of the larnax are described: it had an elongated rectangular shape, its length being four *arshins* and one *vershok* (=285 cm) and the width – one *arshin* and fourteen *vershoks* (=132 cm). The height of the larnax from the floor of the church hall is indicated in the letter – not more than half an *arshin* (=36 cm). The grave was built of bricks and lime mortar, and arched ("возведена сводом"); and, which is most important, it had a small hole for the pilgrims to put their hand into and remove sacred dust ("для доставления священного праха"). It appears from the report that at the time the Reverend Father's burial site had been partially uncovered to confirm that the grave had not been compromised. As

---

davit garesjis udabnos tq'avzed natseris khel-natserebisa' [Historical and Bibliographical Colophons of the Parchment Manuscripts at the David Gareja Desert], *Iveria*, №№26, 28, 30, 32 (1889); id., 'Davit garesjis udabno' ['The Desert of Davit Gareja'], *Iveria*, №64 (1893); id., 'Davit garesjis udabnos gujrebi' ['The Documents of the David Gareja Desert'], *Iveria*, №№72, 78, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 95, 97, 130, 135, 136, 140 (1893); id., 'Davit garesjis udabnoshi' '[In the David Gareja Desert'], *Iveria*, №№116, 117, 122, 179 (1895); id., *Mraval mtis udabnoebshi [In the Monasteries of the Gareja Desert]*, GSCHA, fonds 1461, file №75; Archpriest G. Kheladze, 'Izbienie inokov v obiteli sv. Davida Garedzhiiskogo' ['The Slaughtering of the Monks in the Monastery of St. Davit Garejeli]', *Dukhovnyi vestnik gruzinskoko ekzarkhata*, 9 (1882), *Addition*, p. 14-22; Erti Meinakhetagani, 'Ioanne natlismtsemlis da davit garejelis udabno' ['The Monasteries of St. John the Baptist and Davit Garejeli'], *Tsnobis purtseli*, №855 (1899), p. 2-3; Brother R. Baramidze, 'Davit garejis monasteri da misi dgheoba' ['The Monastery of Davit Gareja and Its Feast'], *Tsnobis purtseli*, №836 (1899); id., 'Ioane natlismtsemlis udabnos dgheobis gamo' ['Concerning the Feast of the Monastery of St. John the Baptist'], *Tsnobis purtseli*, №849 (1899), p. 2-3; id., 'Tamar mepis surati 'Bertubanshi' [The Image of Queen Tamar at Bertubani'], *Iveria*, №57 (1900), p. 4; id., *Ambavi davit garesjis udabnos sakvirveltmomkmedis madlis kvisa [The Story about the Divine Stone of Grace of the Gareja Desert]* (Tbilisi, 1899); id., *Prepodobnyi David Garedzheli i ego Lavra [The Reverend David Garejeli and His Laura]* (Tbilisi, 1901).

a result, the hole for placing the holy remains was found to be at the depth of three *arshins* and eleven *vershoks* (=262cm) from the surface of the larnax. In the opinion of the Father Superior of the monastery, the larnax had to be left intact, while the master Rubtsov was to erect a new cover over it in the shape of a sarcophagus, in such a way as not to close the hole for removing holy dust. According to the design presented by the master, the new larnax was by one half smaller than the existing one.[68]

Yet this project failed to materialize and the renovation of the larnax erected over the grave of St. David was carried out somewhat later, by the 1880s, on the initiative of Mikael-Gobron Sabinin.[69] The saint's grave was substantially renovated: a marble slab with an inscription running round it was placed on it. A photograph taken at the end of the nineteenth century shows the larnax to be embellished with a marble plate. As noted, a large painted icon was placed to the east of the larnax, on the eastern wall of the bay. In terms of style, it must have been executed in the nineteenth century (cf. fig. 2).

The hieromonk Kalistrate's report, written at about this same time, relates that the larnax of St. David was plastered with burnt gypsum. At the same time, *„ზედ სდგას ახალი კაკლის კუბო ვარაყიანი და ზედ გამოხატულება წმიდა დავითისა, ოქრომკედის ნაქსოვი ფარჩით დაფარებული“*[70] – *"On top of it there stands a new walnut gold-plated coffin with an*

68. GSCHA, fonds 500, file №350.

69. The numerous, various-sized fragments of limestone plaster found mixed with dirt on the upper section of the larnax of St. David, appear to have belonged precisely to this stage of the renovation of the resting place. The care with which the plaster was made is clarely seen in its composition (with admixtures of fine-grained, round and broken argillites), strength and impeccably leveled surface. The plaster must have been covered on one side – probably the upper – with reddish paint; actually, a layer of the pigment of this colour survives on all fragments.

70. Hieromonk Kalistrate, *Tsmidis davit garesjelis udabno*, p. 14. Bishop Kyrion also mentions the gold-embroidered cover (Cf. – *Prepodobnyi David Garedzheli i ego Lavra*, p. 40).

image of St. David, covered with a gold-thread brocade". What the term 'coffin' designates here is not obvious, for a marble stone was laid on the larnax on Sabinin's initiative. Perhaps the inner part of the tomb slab with the image of St. David is implied, and this must have been carved out of walnut.

In 1926, G. Bochoridze found that the Reverend Father's gravestone (broken into two pieces) had been moved into the yard of the Laura of St. David.[71] For the sake of preserving it, the stone was conveyed to Tbilisi. At present it is kept in the Armaziskhevi Lapidarium of the State Museum of Georgia (№220). The marble stone is large, 225x98 cm. Its middle part is cut out – as noted above, it must have been of some other stone or wooden, adorned with the image of St. David. The slab had been lost or destroyed by the 1920s. The *asomtavruli* inscription running round the edges of the marble slab reads:

ᒪᓴᑕᒣᓱᑐᒍ ᔪᒥᓴ ᑎᒍᓱᒐᑕ ᖘᑕᖘᑕᑕ ᕝᑕᒥᑐᒍ ᕝᑕ ᒐᑕᒣᒥᒐᒪ ᒪᑕᒥᖘᒍ
ᒣᕝᑕ ᔪᒐᒥᓴᒪᑕᒐᑕ ᔪᒥᓴᒐᑕ ᒣᒥᓴᑕᖘᓱᑎᑐᑕᓱᑕᑕ ᖘᑕᓴᑕ
ᖓᑕᓴᑕᑕ ᕝᑕ ᑕᑕᓴᑕᖘᓴᓴᕝᑕᓱᑕ ᑕᓴᒪᒥᖓᑕᓴᑕᑕ. ᒣ. ᓴᔪᔪᒪ
ᔪᒥᒣᔪᑕᖓᒥ ᓴᑕᒪᒥᓴᒥ ᒥᑦᓴᑕᓱᒥᑕᒪᑕᓴᑕ [72]

We yearn for Thee, Reverend Father, and respect you at thy holy remembrance, Father Superior of the monks and abiding with the angels. In the year 1892 have pity on Sabinin in exile.

Early in the 1920s, immediately after the establishment of Soviet power, life finally ceased in the still-active seats of Gareja: the Laura of St. David and the monastery of St. John the Baptist. The pillage and destruction of the principal sites of the desert commenced. Earlier, in 1917-1918 thieves did not spare local holies either, including the resting place of the Reverend Father. The vaults of St. David and St. Dodo

71. Expedition materials in the author's archive (GSCHA, fonds 1753, G. Bochoridze's private archive, file №105).

72. The inscription is also cited by G. Bochoridze (ibid).

were ransacked.[73] In the late 1940s Gareja came under a new threat: a test range for the Soviet military functioned here for decades, causing considerable destruction and damage of the rock-cut structures of the Gareja monasteries (including the grave of the founder of the complex), not to mention its unique frescoes and inscriptions.

In the 1960s, during a restoration and conservation venture involving the church of the Transfiguration, a poorly-executed renovation of the tomb of St. David Garejeli was carried out. The late medieval plan of the larnax was preserved, although the inner space was filled in slipshod manner – with a 40cm thick layer of stones and gravel, fragments of glass, pottery and metal utensils, as well as construction debris. The rectangular cover of the vault was plastered with coarse cement.

And this brings us to the most recent renovation phase, our own

---

73. This was noted by G. Chubinashvili, at whose request the press reported the ravaging of the monasteries of the Gareja desert (G. Chubinashvili, *Peshchernye monastyri David Garedzhi [The Cave Monasteries of David Gareja]* (Tbilisi, 1948), p. 11), cf. the report in the newspaper *Sakartvelo* to the effect that *„იანვრის ათს დავით-გარეჯის უდაბნოს დაეცა თათრების შეიარაღებული რაზმი. რაზმს თან ახლდნენ უიარაღონიც. მთლად გაძარცვეს უდაბნო, გახრწნეს, ბერები დალახეს, ყარაულს იარაღი აჰყარეს და უწყალოდ სცემეს, დაამტვრიეს და მილეწ-მოლეწეს კანკელები, ტრაპეზები, ხატები. ისე გახრწნეს რო უბრალო სკამიც-კი არ დაუტოვებიათ. მოგეხსენებათ, რომ დავით-გარეჯის უდაბნო შესანიშნავი ისტორიული ნაშთია, აღსავსე ფასდაუდებელი ისტორიულის მნიშვნელობის საღმრთო ნივთებითა. ასეთი დღე ამ უდაბნოს არ დასდგომია შაჰაბაზის დროსაც-კი...“* – *'on January 10, 1918 the David Gareja desert was attacked by an armed band of Tatars. The band was accompanied by some unarmed persons, too. They pillaged [its] monasteries entirely, desecrated it, beat up the monks, disarmed the guards and beat them mercilessly; they broke and smashed the iconostases, altars, icons. They desecrated the place so much that even a simple chair was not left. As you know, the David Gareja desert is a magnificent historical site, full of divine items of priceless historical significance. This desert did not witness such hardship even in the time of Shah Abbas'* (Hieromonk Germogen, 'Davit-garejis udabnos akleba' ['The Ravage of David Gareja Desert'], *Sakartvelo*, 1918, January 18 (31), №14, p. 2).

project. Immediately after the grave of St. David had been opened, His Holiness Ilia II, Catholicos-Patriarch of All Georgia, arrived at Gareja (fig. 51). He brought with him a chacice with the represintation of the Nativity, a silh cover and earth from Jerusalem. The earth was sprinkled over the remains of the saint, perfume was applied, the chalice was laid to rest and the cover, saturated with fragrance was put over it. Then the remains of St. David were covered with earth. A holy relic was taken out of the grave, which is now preserved at the Georgian Patriarchate.

In autumn 2000, as soon as St. David's tomb had been completely cleaned, the resting place of the saint was put into proper order: his larnax was faced with stone, a grave slab adorned with images, an inscription and ornaments were placed on the larnax (designed by Teimuraz Beridze, Konstantine Beridze and Mamuka Mikeladze, and sculpted by Paata Gigauri). On the slab are depicted a deer and a wand (fig. 49). In the pan-Christian iconographic tradition, the deer is a sacred animal[74] symbolizing the reign of good, its triumph over evil, the Lord's grace and participation with it in the Christian tropology.[75] Most significantly, the deer is directly linked with the experiences of St. David himself and his miracles, as attested in his *Lives*.[76] Apart from this, the grave slab has a special, small-sized hole in which has been placed a replica of the Stone of Grace, brought by St. David from Jeru-

74. Cf. II Judg. XII:15, 22; XV:22.

75. Exod. XLXIX:21; II Kings. XXII:22, 34; Es. XXXV:6; Ps.. XVII:34, XLI:2.

76. Tskhorebai da mokalakobai tsmidisa mamisa chuenisa davit garesjelisai, *Dzveli kartuli agiograpiuli literaturis dzeglebi*, vol. 1, p. 231 ff.; Tskhorebai da mokalakobai tsmidisa da ghmertshemosilisa mamisa chuenisa davit garesjelisai, *Dzveli kartuli agiograpiuli literaturis dzeglebi*, vol. 3, p. 181 ff.; Tskhovreba tsmidisa ghmertshemosilisa mamisa chuenisa davit garesjelisa meudabnoesi, *Dzveli kartuli agiograpiuli literaturis dzeglebi*, vol. 3, p. 294 ff.

salem, for pilgrims to venerate.

The history of the church of the Transfiguration, the resting place of the founders of monasticism in the Gareja desert, would not be complete without some consideration of other burials found in the complex. The location of the tomb of St. Lukiane, the foremost pupil of St. David Garejeli, is of special importance.

The larnax found in the north-eastern bay of the church of the Transfiguration, identical in its form and dimensions with the grave of St. David, also plastered with concrete, was known as the vault of St. Dodo (fig. 53).[77] At the same time there was a tradition among the Garejan monks that St. Lukiane was buried next to St. David's grave, under the stage along David's larnax. A. Muraviov supplies the following information: *„С глубоким благоговением взошел я в подземное святилище, созданное усердием обращённого Князя Бубакара, и простёрся на высокой ступени гробницы Блаженного Аввы; и эта ступень служит также могильною плитою: тут погребён рядом с ним ученик его Лукиан, сотрудник в подвижнической жизни и преемник в настоятельстве Лавры.... здесь смиренный Лукиан почивает ступенью миже Великаго Отца своего"* - *'With great awe I entered the underground sanctuary created through the zeal of the converted Prince Bubakar and prostrated myself on the high step of the tomb of the blissful Abba; and this step serves also as a grave slab: here his pupil Lukiane – his associate in his ascetic life and successor as Father Superior of the Laura... is buried next to him, here, the humble Lukiane lies at rest a step lower than his great [spiritual] Father'*.[78]

G. Chubinashvili considered the vault in the north bay of the church of the Transfiguration to be the burial place of St. Lukiane:

---

77. Cf.: *„მამა დავითის საფლავი არის მარჯვნივ კანკელის წინ, სამხრეთით; მის პირდაპირ ჩრდილოეთით არის ლუსკუმა ღირსის დოდოსი"* - *'Father David's grave is to the right, in front of the chancel screen, to the south ; opposite it, to the north, is the vault of the Reverend Dodo'* (P. Karbelashvili, 'Davit garesjis udabnoshi', *Iveria*, №179, p. 2).

78. A. Muraviov, *Gruzija i Armenija*, vol. 1, p. 106.

"Давид лежит как бы в нише, под средним окном у южной стены церкви, а Лукиан погребён у северной стены придела. Или, как выражает агиограф: где во внешней части прямо напротив св. тела находится ныне могила св. Лукиана"- 'David lies in a niche, as it were, under the middle window, at the south wall of the church, while Lukiane is buried at the north wall of the chapel. Or, as expressed by the hagiographer: 'where, in the outer part, directly opposite the Holy Body, the tomb of St. Lukiane, is at present'.[79] Today's scholarly consensus ,which accepts the presence of the vault of St. Lukiane to be opposite the resting place of St. David, can be traced back to Chubinashvili.

With the blessing of His Holiness Ilia II, Catholicos-Patriarch of all Georgia, the decision was made early in August 2000 to open the vault. Upon demolition of the brick larnax, a rectangular area, marked by a slightly incised contour, appeared on the floor of the northern bay, corresponding in its dimensions to those of the larnax of St. David. In this area, in its southwestern part, a small vault was found cut in the floor (dimensions 70x30 cm; depth 35 cm), with the remains of the saint (fig. 55-58). The vault was obviously created later for the burial of the parts (and not the entire corpse) of the saint. To this end, the north bay of the church had to be adjusted: its walls and vault clearly show traces of later alteration (fig. 6, 62). The initial plan was apparently to build a larger larnax, similar to the resting place of St. David, but this failed to materialize and the relics were placed in a makeshift vault.

Taking into consideration historical realities, it becomes clear that a vault was indeed created in this part of the church to place the remains of St. Dodo. It is a well-known fact that on March 16, 1880, on the initiative of Mikael-Gobron Sabinin, the sacred relics of the Reverend Father were transferred from the abandoned monastery of St. Dodo to the Laura of St. David, and were buried in the church of the Transfiguration.[80] One of the participants writes: „დ ა ვ ე ს-

79. G. Chubinashvili, *Peshchernye Monastyri David Garedzhi*, p. 40.

80. The materials and data available on the transfer of the relics of St. Dodo to the Laura of St. David (see below n. 81 and 82) do not always

ვენეთ ეკკლესიასა შინა, სადაცა არს საფლავი წმინდა დავით გარეჯელისა და დავკრძალეთ მოძღვარი მოწაფესთანა, რამეთუ ღირსი დოდოს მოძღვარი იყო დავითისა წმინდისა" - 'And we bore it into the church where the grave of David Garejeli is and we buried the preceptor with his pupil, for the Reverend

---

corroborate M. Sabinin's report: *„შევასუ0ნეთ ღ. დავითის საფლავის ეკკლესიასა შინა - და დავასუ0ნეთ ღ. საფლავსა ზედა, დრომდინ ით დღესა წარვემართენით მე და მთავარი სფირიდონ ტფილისს, ვიწყე კაკლის ლუსკუმის შემზადება წმ. ნაწილთათჳს, ოდეს შევმზადე გაუგ ზავნე უდაბნოს, რათა ჩაესუ0ნებინათ მას შინა წმიდანი ნაწილნი და დაედგათ წმიდა ლუსკუმა, თანა ჰსწორ საფლავისა ღ. დავითისა, ქუ0მო ეკკლესიასა შინა ჩრდილოეთის მხრივ. მე მეორედ არ წაველ უდაბნოს, რათა თჳთ აღმესრულებინა, მიზეზისა გამო რუსეთს განგზაურობისა; მივანდე ეს კეთილი და სამაგალითო საქმე მამათა, არამეთ დიდი დაბრკოლება მოუხდათ მამათ დაბეზრრებისა გამო არხიმანდრიტ მაკარის მიერ კანტორაში, რომელმანცა დააბრკოლა კეთილი საქმე ესე იმოდენა ეცადა კანტორაში, ვიდრემდის კანტორამ არ გადასწყვიტა ვითარმედ „გამოიტანონ ნაწილნი წმ. დოდოსი ეკკლესიიდგანო და მონასტრის გალავანში ჩაფლანო". ეს განკარგულება გამოუცხადეს არხიმანდრიტ გრიგორ დადიანს - რომელმან უცეფ გამოატანინა წმიდანი ნაწილნი ეკკლესიიდგან მონასტრის ეზოში. ძმათა შექმნეს მცირე ხის ლუსკუმა, შიგ ჩააწყეს დიდებულნი ღვთივ შემოსილნი და სუნნელებით ყნოსოვანნი ნაწილნი წმ. დოდოსი და აღმოათხრევინა მაკარომ მონასტრის გალავანში მიწა, სადაც ასუენიან წმ. ნაწილნი ღირსთა მოწამეთა შიო ახლისა და სხუათა, რომელთა ხსენება იდღესასწაულების ა ივნისსა და იქ ჩაველევინა" - 'We bore it into the church of the Reverend David, and laid it on the grave for nineteen days; I and Father Superior Spiridon departed for Tiflis; I began to make a walnut vault for the holy relics; when I had made it, I sent it to the desert for them to lay the holy parts in it and to set the holy larnax next to the grave of the Reverend David, in the lower church, on the north side. I did not go to the desert for a second time to carry this out personally, for the reason of my departure for Russia; I entrusted this good and exemplary business to the brethren. But the fathers came up against great obstacles because of the Archimandrite Makari's denunciation at the office. Through his intrigues, the Archimandrite got away with his scheme, getting the office to resolve to have St. Dodo's relics taken out of the church and have them buried in the yard of the monastery. This order was announced to the Archimandrite Ioseb Dadiani, who immediately had the holy relics taken out of the church and the fragrant relics*

Dodo was a preceptor of St. David'.[81] It is known also that a special vault was made at that time for the holy relics.[82] This fact must have had a

---

of St. Dodo, and Makari had earth dug in the yard of the monastery where the relics of the Reverend martyrs Shio the New and others lie, whose remembrance is celebrated on June 1 and had them buried there' (M. Sabinin, *Sakartvelos samotkhe*, p. 639). Such contradictions may seem unusual at first sight; however, though Sabinin's statement to the effect that he was not in Georgia at the burial of the saint's relics should be borne in mind (*ibid.*). Naturally, in connection with the controversial digging at the burial place of St. Dodo and the transfer of his relics to the Laura of St. David, it is altogether possible that in the heat of the moment – the debate eventually becoming rather hostile – individual episodes of the incident (including details of the burial) each side generate its own particular and pointed perspective.

In a photo (IM, the archive of E. Taq'aishvili, №295), taken by Th. Kühne during an expedition organized by E. Taq'aishvili in 1913 to several monasteries of the Gareja desert, the larnax for placing the relics of the saint is plainly evident; in its dimensions it was identical with the larnax of St. David, apparently made of wood, adorned with metal (bronze) details and covered with a cloth. A painted icon of St. Dodo was placed on the grave. The larnax of this size was apparently made by analogy with the grave of St. David, while the holy relics proper were from the start put in a small vault specially cut in the floor.

81. IM, Ms. S-3283d.

82. Cf. Ioane Berdzenishvili's evidence: *„ბატონ საბინინს ძვლები წაუღია დავითის უდაბნოში და ჩაულაგებია მისთვის განმზადებულს კუბოში"* – 'Mr. Sabinin took the bones to the desert of St. David and put them in a coffin made for him' (I. Berdzenovi, 'Tsminda dodos monasteri' ['The Monastery of St. Dodo'], *Droeba*, №118 [June 10, 1881], p. 3). In response Sabinin noted: *„განა ჩვენმა მამათ-მთავარმა არ იცოდა ყოველის ფერი და არა იმის განკარგულებითა შევამზადე ლუსკუმა გარდასვენებულთა წმ. ნაწილთათვის?"* - *'Did our Father Superior not know everything and did I not make a vault on his order for the holy relics?'* (M. Sabinin, Chemi pasukhi ioanne grigoris-dze berdzenovs' [My Response to Mikhail Grigori Berdzenov'], *Droeba*, №133 [June 27, 1881], p. 3).

mixed reception – a harsh response was written,[83] later becoming the subject of heated controversy.[84]

Following the opening of the vault of St. Dodo Garejeli and the discovery of his holy relics, Gareja was again visited by His Holiness Ilia II, Catholicos-Patriarch of All Georgia to conduct a *paraklesis*.

In 2001 a special larnax in the shape of a small-sized sarcophagus was made on the basis of a design developed at the Holy Sites Exploration Department of the Georgian Patriarchate (T. Beridze, designer). The larnax, in which the relics of St. Dodo were deposited, was placed on the small vault cut in 1880 in the north-eastern bay of the church of the Transfiguration (fig. 62, 63).

Thus, St. Lukiane's resting place is to be sought in some other part of the church of the Transfiguration. But where could the tomb of St. David's pupil and associate be?

Over the centuries the tradition about St. Lukiane's burial was forgotten by the local monastic community. This is borne out by the fact that the textual monuments of the Gareja monasteries make no reference to either the grave of St. David or to that of his foremost pupil.[85] The same

---

83. I. Berdzenov, op. cit., p. 3.

84. M. Sabinin, Chemi pasukhi ioanne grigoris-dze berdzenovs', p. 3; cf., also, Archimandrite Makari, 'Tserili redaktortan' ['Letter to the Editor'], *Droeba*, №170 (July 3, 1881). In connection with these developments also see: N. Papuashvili, 'M. Sabininis inpormatsiis kvaldakval "Jvarshemosilis" Shesakheb' ['Towards the Information of M. Sabinin Concerning the Manuscript "Jvarshemosili"'], *Gulani. Phililogical-Historical Studies* (Tbilisi, 1989), p. 271-281.

85. In more than three hundred documents connected with the Monastic Association of Gareja desert 'the tomb of St. David' is often mentioned. In most cases this name refers to the Laura of St. David (IM, Ad-6 – 1479 (KSD, vol. 6, p. 708-709); GSCHA, fonds 1449, file №1060/1062 – 1479; GSCHA, fonds 1449, file №1077 – 1482; IM, Hd-1377 – 1597 (Kronikebi, vol. 2, p. 429-230); GSCHA, fonds 1449, file №1837 – 1662; IM, Ad-36 – 1689 (KSD, vol. 3, p. 596); IM, Ad-407 – 1689 (KKMEIS, p. 8-9); GSCHA, fonds

concerns Sabinin's observation: „არა თუ აღწერა მათისა წმ. ცხოვრებისა დაკარგულ არს უდებობის გამოთ ქართუცლთასა, არამედ წმ. სამარხონიცა

1449, file №1833 – 1690; GSCHA, fonds 1449, file №1834 – 1690; IM, Ad-89 – 1692 (KSD, vol. 2, p. 230-231); GSCHA, fonds 1448, file №1469 – 1696 (KSD, vol. 2, p. 232-233); GSCHA, fonds 1448, file №5011 – 1697; IM, Pd-64 – 1698 (KSOIS, p. 34-35)]; IM, Ad-87 – 1699; GSCHA, fonds 1449, file №1830 – 1699; IM, Ad-2220 – 1700; IM, Ad-36 – 1702 (KSD, vol. 3, p. 635-636); GSCHA, fonds 1449, file №2497 – 1703-1722; GSCHA, fonds 1451, file №153 – 1703-1722; GSCHA, fonds 1449, file №2017 – 1708; IM, Ad-1057 – 1708 (KKMEIS, p. 24-27); GSCHA, fonds 1448, file №1491 – 1708; GSCHA, fonds 1449, file №2476 – 1708-1716; GSCHA, fonds 1449, file №1974 – 1710 (Ist. Sab., p. 21-22); GSCHA, fonds 1449, file №2010 – 1710; IM, Ad-2203 – 1711; GSCHA, fonds 1448, file №1486 – 1711; GSCHA, fonds 1449, file №1975 – 1712; GSCHA, fonds 1449, file №2496 – 1713; IM, Ad-782 – 1714; Ad-419 – 1748 (IDIS, vol. 1, p. 155); IM, Ad-1099 – 1748 (IDIS, vol. 1, p. 154); GSCHA, fonds 1449, file №1972 – 1728; GSCHA, fonds 1449, file №1973 – 1749; IM, Ad-2219 – 1749; GSCHA, fonds 1449, file №2014 – 1763; GSCHA, fonds 1449, file №2499 – 1779; GSCHA, fonds 1449, file №2503 1779; GSCHA, fonds 1449, file №1999 – 1788), and occasionally to the resting place of the Reverend Father (Cf. GSCHA, fonds 1449, file №1553 – 1582 [Charter on the donation of a serf, granted to the David Gareja monastery by Catholicos Nikoloz – KSD, vol. 3, p. 344-346; Ist. Sab., vol. 3, p. 73-81]; [GSCHA, fonds 1449, file №1555 - 1590 [Charter on the donation of a serf, granted to the David Gareja monastery by the *Sakhltukhutsesi* Iason Chavchavadze – Ist. Sab., vol. 3, p. 82-83]; IM, Hd-1377 – 1597 [Letters patent, granted by King of Kakheti Aleksandre II to the David Gareja monastery – *Kronikebi*, vol. 2, p. 429-230]; GSCHA, fonds 1449, file №1860 – 1700 [Charter of the donation of pastures, granted by King Erekle I to Onopre, Father Superior of the David Gareja monastery]; IM, Ad-341 – 1703 [Charter on the donation of candles, granted by King Vakhtang VI for the tomb of St. David – KKMEIS, p. 15]; IM, Ad-1028 – 1704-1712 [Charter on donation, granted by Father Superior Onopre Machutadze to the David Gareja monastery – KSD, vol. 3, p. 678-693]; IM, Ad-78 – 1715 [Charter on wages, granted by Catholicos Domenti IV to the David Gareja monastery – KSD, vol. 3, p. 697]; IM, Ad-1099 – 1748 [Charter on the donation, granted by Otia

მათი: წმ. ლუკიანესი სრულიად უპოვნელ...“[86] – *'Not only a description of their holy life is lost owing to the negligence of Georgians, but their holy burials too: St. Lukiane's is not to be found at all...'*

Yet some suggestion of St. Lukiane's resting place is found in the above-mentioned document, which refers to the renovation of the larnax of St. David in the 1860s. According to it, the grave of St. Lukiane was dug close to the resting place of St. David, to its left *("Как известно, гробница сия левою стороною своею образует ступень, которая, [в] свою очередь, служит могильною плитою, под которой погребен с преподобным Давидом св. Лукиан, сотрудник в подвижничестве и преемник его в настоятельстве обители" - 'As is known, this tomb forms a stage with its left side, which in its turn serves as a grave slab under which St. Lukiane the Reverend David's associate in ascetic life and his successor as Father Superior of the monastery is buried with him').*[87] Indeed, it is well known that the saint was buried beside his teacher St. David. As noted, prior to the ninth-

---

Dadiani to the David Gareja monastery – IDIS, vol. 1, p. 154]; IM, Ad-419 – 1748 [Charter on the donation of candles, granted by Otia Dadiani to the David Gareja monastery – IDIS, vol. 1, p. 155]. The picture is the same with epigraphic material as well (Cf.: tetralingual inscription of Sargis son of Arslan of 1352 at the refectory of the Udabno monastery, fourteenth-century pilgrim inscription in the church of Annunciation of the Udabno monastery; the 1467 inscription of the priest Ioane in the main church of the Udabno monastery; fifteenth-/sixteenth-century inscription of a certain Ioane in the church of the Annunciation at the Udabno monastery; seventeeth-century inscription at the refectory of the Udabno monastery; the inscription of 1673 by Nikoloz, Bishop of Ninotsminda in the main church of the Udabno monastery. See: D. K'ldiashvili, Z. Skhirtladze, *Garejis epigrapikuli dzeglebi [The Inscriptions of Gareja]*, vol. 1 part 1: *The Laura of St. David, Udabno Monastery (11th-18th cc.)* (Tbilisi, 1999), p. 100-101, 116, 168-170, 270, 276-277, 371, tab. 8, 15, 35). It is noteworthy that St. Lukiane's resting place is mentioned nowhere, either in documents or in pilgrims' graffiti.

86. M. Sabinin, *Sakartvelos samotkhe*, p. 292.

87. GSCHA, fonds №500, file 350.

century alteration and expansion the cave must have been small in size with an opening to the south. The burials were presumably arranged on both sides of the sanctuary. Such burial configurations are customary throughout the Christian East.[88] Extant sources therefore suggest that the monastic community of the Gareja desert was no exception.[89]

St. David's *Life* explicitly says: *„ხოლო სამარხოჲ წმიდისა ლუკიანესი არს დამართებით წინა კერძო საკურთხეველისა“* [90] – *'And the burial of St. Lukiane is opposite the altar'*.The site of the grave of the Reverend Father is indicated more precisely in the metaphrastic recension of St. David's *Life*, declaring that St. Ilarion the Georgian *„მერმეცა გარესჯას ყოფასა მისსა სამხრით კერძო ეკლესიასა ამას შინა შექმნა ლარნაკი შუენიერი, რომელსა შინა აწ მდებარე არიან პატიოსანნი ნაწილნი წმიდისა მამისა დავითისნი, სადა გარეკერძო, დამართებით წმიდისა საკურთხეველისა, არს სამარხოჲ წმიდისა ლუკიანესი, რომელი მრავლად შეეწევის ყოველთა ჭირვეულთა,*

88. Hypogees of the early period were made according to this principle (burials arranged in special bays on either side of the central axis), with varied planning – ranging from the simplest to many-parted. See early Syrian hypogean burials – Bamuqqa, Qutura, Dara, Mugleya, Sokhani, Tipasa (A. Grabar, *Martyrium*, p. 47, 103, 106, 107 ff; J. Lassus, op. cit., p. 118, fig. 49; G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du Nord. La Massif du Belus a l'époque romaine* (Paris, 1953), p. 117, 145ff., 183, 307; pl. LXI, XLIII, LXXXV, XCVIII). For a general description and typology of this type of burials see: Δ. Παλλας, "Οι Χριστιανοὶ καμαρωτοὶ τάφοι: Καταγωγῆ καὶ λατρευτικαι ιδέαι, *Ἀρχαιολογικα Ἐφεμερις*, 1937, σ. 847-865; N. G. Laskaris, op. cit, p. 368-369. Cf., also, two-part ossuaries with the tombs on either side of the sanctuary: B. Brentjes, S. Mnazakanjan, N. Stepanjan, *Kunst des Mittelalters in Armenien* (Berlin, 1981), p. 73-74, pl. 20 (Aghts); D. Qipshidze, op. cit, p. 122-123, pl. 52-53 (Tsaghkotsadzor); A. Jakobson, *Rannesrednevekovyi Khersones [Early-Medieval Khersones]* (Moscow-Leningrad, 1959), p. 192-193, fig. 97 (Chersones).

89. Z. Skhirtladze, 'Martyrs and Martyria in the Gareja Desert'.

90. D*zveli kartuli agiograpiuli literaturis dzeglebi*, vol. 1, p. 237. It seems that St. Ilarion the Georgian carried out this work after his return from abroad (Cf.: *„მერმეცა გარესჯას ყოფასა მისსა“*).

რომელნი სარწმუნოებით ევედრებიან მას"[91] – *'Later, during his residence at Gareja, [Hilarion] built a beautiful larnax to the south of the church, in which [i.e. larnax] the holy remains of the saintly Father David now lie, where outside, opposite the holy sanctuary is the burial of Saint Lukiane, which is of great help to those in trouble who pray to it in faith'.*

In summer 2000, following the cleaning of the burial site of St. David Garejeli, the floor on the church of the Transfiguration between the larnax of St. David and the present ambo was removed in search of St. Lukiane's burial (fig. 39-44). At this section the original rock-cut floor and its later plastering was found to be intact: no trace of a burial was attested in the south-eastern section of the church hall. Accordingly, the discovery of the grave of St. Lukiane to the north of the grave of St. David seems unlikely, at least for the reason that it would not have been arranged so far from the larnax of St. David: as a rule, martyria and resting places at Gareja and in monastic associations of the Christian East were modest in size; in the presence of two or more resting places in them, vaults are arranged at close proximity to each other. An example of this is to be found at the Gareja desert itself, at Pirukughma.[92]

There are two possibilities: the area below the church ambo or, which is more likely, the section adjoining St. David's burial to the south. At present, it is under the massive south, stone-and-brick wall of the church. The wall seems to have been erected by the late medieval period and then renovated several times up to and including the nineteenth century. The possibility of St. Lukiane's grave being outside the wall, immediately adjacent to it, cannot be ruled out.

Answers to these crucial questions will become possible only in the future, particularly when the south wall of the church of the Transfiguration is removed, or the area adjoining the wall is excavated.

---

91. *Dzveli kartuli agiograpiuli literaturis dzeglebi,* vol. 3, p. 197.

92. Z. Skhirtladze, 'Martyrs and Martyria in the Gareja Desert'.

CATALOGUE
OF ARCHAEOLOGICAL MATERIALS DISCOVERED IN THE TOMB OF ST. DAVID GAREJELI

1. **Fragment of wood** (inv. №5-994:4) – dark brown, worn, in a disintegrated state.

Depth – 0.3 m.

2. **Fragment of tile** (inv. №5-994:6) – reddish clay, groove-like, incompletely fired; thickness – 2 cm.

Depth – 0.3 m.

3. **Fragment of the wall of a jug** (inv. №5-994:7) – pinkish clay with fine-grajned admixture, with a remnant of a flat handle; trace of red paint on surface.

Depth – 0.45 m.

4. **Copper plate for fastening a candle wick,** (inv. №5-994:8) with a hole in the middle; length – 10.5 cm; width – 1.6 cm; thickness – 0.5 mm; corroded.

Depth – 0.5 m.

5. **Fragment of a bottle's mouth, neck and shoulder** (inv. №5-994:10) – white glass, transparent, thick-walled (thickness – 0.3 mm); with a bordered short neck and flat-rimmed mouth; height of neck – 1.5cm; diameter of mouth – 2.4 cm.

Depth – 0.5 m.

6. **Fragment of the wall of a bottle** (inv. №5-994:12) – white glass, transparent, thick-walled (thickness – 0.4 cm).

Depth – 0.9 m

7. **Fragment of gravestone** (inv. №5-994:11) – white marble, with partly pink pattern; fragments of two lines of a *mkhedruli* inscription done in calligraphic hand preserved on the upper surface:

[. . .]ეშის[. . .]

[. . .]ეორ[. . .]

Depth – 0.5 m.

8. **Handle of jug** (inv. №5-994:13) – reddish clay with fine-grained admixtures, flattish-oval in section; surface of plain clay is 'adorned' with two spots of dark brown paint and horizontal band; covered with colourless glittering glaze.

Depth – 0.95 m.

9. **Clamp** (inv. №5-994:15) – iron, with angled sides, corroded; front part pointed, the end flattened, with two holes for nails; one hole has retained a rusted nail; length – 28.5 cm; width of angular part – 1.2 cm.

Depth – 1.1 m.

10. **Fragments of wall of a jug** (inv. №5-994:20) – with well-washed pinkish clay; well-fired; polished surface; trace of waxed bands noticeable; thickness of wall – 0.5cm.

Depth – 1.15.

11. **Fragment of the mouth and neck of a vessel** (inv. №5-994:21) – transparent glass, thin-walled (thickness – 2 mm), with out-turned mouth and tall, plain neck; due to strong irisation it has bluish hue.

Depth – 1.2m.

12. **Part of candle** (inv. №5-994:16) – copper, corroded; composed of a rhomboid flat front part, perforated in the middle, and a round, wire-like end for fastening; length of front part – 2 cm; width – 1.3 cm; length of

fastener – 1.5 cm, diameter – 0.7 cm; overall length of item – 3.5 cm.

Depth – 1.1 m.

13. **Small fragments of the wall, mouth, and neck of a vessel** (inv. №5-994:19) – white glass, transparent, thin-walled (thickness – 0.3mm); slightly thickened, with a rounded mouth; irised.

Depth – 1.15m.

15. **Small fragments of the wall of a vessel** (inv. №5-994:18) – white glass, transparent, thin-walled; (thickness – 0.5mm), irised.

Depth – 1.15 m.

14. **Fragment of the wall of a vessel** (inv. №5-994:17) – white glass, transparent, thin-walled (thickness – 0.5mm); irised, relief belt running round the surface as an ornament.

Depth – 1.1m.

ABBREVIATIONS

GSCHA – Georgian State Central Historic Archive.

IDIS – Sh. Burjanadze, *Istoriuli dokumentebi imeretis sameposa da guria-odishis samtavroebisa (1466-1770) [Historical Documents of the Kingdom of Imereti and the Principalities of Guria and Odishi]*, vol. 1 (Tbilisi, 1958).

Ist. Sab. – S. Kakabadze, *Istoriuli Sabutebi [Historical Documents]*, vols. I-V (Tbilisi, 1913).

IM – K. Kekelidze Institute of Manuscripts.

KKMEIS – *Kartl-Kakhetis monastrebis da eklesiebis istoriuli sabutebi, shekrebili T. Jordanias mier [Historical Documents of the Monasteries and Churches of Kartli and Kakheti, compiled by T. Jordania]* (Tbilisi, 1903).

Kronikebi – *Kronikebi da skhva masala sakartvelos istoriisa da mtserlobisa. Shekrebili, kronologiurad datsq'obili da akhsnili T. Jordanias mier [Chronicles and Other Materials for the History of Georgia: Collected, Compiled in the Chronological Order and Explained by T. Jordania]*, vol. I (Tbilisi, 1894), vol. II (Tbilisi, 1897), vol. III (Tbilisi, 1967).

KSD – *Kartuli samartlis dzeglebi [Monuments of Georgian Law], vols. II-VIII, edited by I. Dolidze* (Tbilisi, 1965-1985).

KSOIS – Kartul-sparsuli orenovani istoriuli sabutebi (XVI-XVIII ss.), teksti daadgina, targmani, komentari, leksikoni da sadzieblebi daurto N. Dunduam *[Georgian-Persian Bilingual Historical Documents (16th-18th cc.), Edited by N. Dundua* (Tbilisi, 1984).

ტაბულების აღწერილობა

1. წმ. დავითის ლავრა. საერთო ხედი (XX საუკუნის დასაწყისის ფოტო).
2. წმ. დავითის ლავრა. მაცხოვრის ფერისცვალების ეკლესია. ინტერიერი (დ. ერმაკოვის ფოტო; XIX საუკუნის მიწურული).
3. წმ. დავითის ლავრა. მაცხოვრის ფერისცვალების ეკლესია. ინტერიერი (თ. ქიუნეს ფოტო; 1913 წ.).
4. წმ. დავითის ლავრა. მაცხოვრის ფერისცვალების ეკლესიის ინტერიერი წმ. დავითის განსასვენებლის გახსნამდე (2000 წ.).
5. მაცხოვრის ფერისცვალების ეკლესია. გეგმა.
6. მაცხოვრის ფერისცვალების ეკლესია. განაკვეთები.
7. წმ. დავითის ლუსკუმის გახსნის პირველი წუთები (არქიტექტორი თეიმურაზ ბერიძე).
8. წმ. დავითის ლუსკუმა ბეტონის საბურველის ნაწილობრივი მოხსნის შემდეგ.
9. წმ. დავითის ლუსკუმა გვიანი ნალესობის ნაწილობრივი მოხსნის შემდეგ. ხედი ჩრდილოეთიდან.
10. წმ. დავითის ლუსკუმა გვიანი ნალესობის ნაწილობრივი მოხსნის შემდეგ. ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან.
11. წმ. დავითის ლუსკუმის ჩრდილოეთი ზღუდე ბეტონის ნალესობის მოხსნის შემდეგ. ხედი ჩრდილოეთიდან.
12. ლუსკუმის გაწმენდის პროცესი (არქეოლოგი ზურაბ თვალჭრელიძე).
13. წმ. დავითის ლუსკუმა ზედა ფენის აღების შემდეგ. ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან.

14. თაღის ნაშთი ლუსკუმის აღმოსავლეთ ნაწილში. ხედი დასავლეთიდან.

15. წმ. დავითის საფლავის ახალი ქვის დამზადებისას (მონასტრის წინამძღვარი; იღუმენი ლუკა და ნიკოლოზ სხირტლაძე).

16. იღუმენი ლუკა მონაწილეობს წმ. დავითის საფლავის ქვის მოხატვაში.

17. წმ. დავითის საფლავის ქვის დამზადებისას (მოქანდაკე პაატა გიგაურის მუშაობას თვალს ადევნებენ იღუმენი ლუკა და ბერი მათე).

18. ლუსკუმის ჩრდილოეთი კედელი სრული გახსნის შემდეგ. ხედი ჩრდილოეთიდან.

19. წმ. დავითის საფლავის გაწმენდისას აღმოჩენილი მხედრულწარწერიანი მარმარილოს ფილის ფრაგმენტი.

20–22. წმ. დავითის ლუსკუმის ნაწილობრივი გახსნისას გამოჩნდა გადახურის ფილები.

23. ფერწერის ფრაგმენტი ლუსკუმის აღმოსავლეთი კედლის ზედა ნაწილში.

24. ლუსკუმის გადასახური ერთ-ერთი ფილა წმინდა მტვრის ამოსაღები ხვრელის ფრაგმენტით.

25–27. ლუსკუმის გადასახური ფილები. ყოველ მათგანს შემორჩა ხელის ჩასაყოფი ხვრელის ფრაგმენტები.

28. ლუსკუმის საბურველის ერთ-ერთი ფენა გაწმენდისას აღმოჩენილი ფილების დალაგების შემდეგ.

29. ლუსკუმის გაწმენდის ბოლო ეტაპი. ჩანს დასაკრძალავი ორმოს გადასახური ფილები.

30. წმ. დავითის ლუსკუმის ცენტრალური ნაწილი გაწმენდის ბოლო ეტაპზე.

31. ლუსკუმის დასავლეთი ნახევარი. ხედი აღმოსავლეთიდან.

32. ლუსკუმის დასავლეთი კიდე.

33. ლუსკუმის საერთო ხედი დასავლეთიდან.

34. ლუსკუმის აღმოსავლეთი კიდე.

35. მონასტრის ძმობის წევრები და მღვდელი პეტრე ბარამიძე წმ. დავითის დასაკრძალავის გაწმენდისას.

36. განსასვენებელი ორმოს საერთო ხედი წმ. დავითის ნეშტით.

37. წმ. დავითის ნეშტი.

38. წმ. დავითის განსასვენებელი ორმოს აღმოსავლეთი ნაწილი. ჩანს უბის აღმოსავლეთ, საკურთხეველთან მიმდებარე კედელში ნაწილობრივ გამოკვეთილი ღრმული.

39. ეკლესიის დარბაზში მოსხმული იატაკის ფენები ნაწილობრივი გახსნის შემდეგ.

40–41. წმ. დავითის ლუსკუმის ჩრდილოეთით მიმდებარე მონაკვეთზე იატაკის გახსნისას.

42. ლუსკუმის მიმდებარე მონაკვეთი გაწმენდის შემდეგ.

43. ეკლესიის თავდაპირველი იატაკი წმ. დავითის საფლავის მიმდებარე მონაკვეთის გახსნის შემდგომ.

44. წმ. დავითის საფლავის მიმდებარე მონაკვეთი იატაკის ფენის სრული გახსნის შემდეგ.

45. ხანმოკლე შესვენებისას: იღუმენი ლუკა და დეკანოზი პეტრე ბარამიძე ეცნობიან ახალ პუბლიკაციას გარეჯის მრავალმთის შესახებ.

46. მხატვრობის ფრაგმენტი წმ. დავითის დასაკრძალავი უბის სამხრეთი კედლის ქვედა მონაკვეთზე.

47. ნიშა და თაღჩა წმ. დავითის დასაკრძალავი უბის აღმოსავლეთ კედელზე, ლუსკუმის ზემოთ.

48. წმ. დავითის განსასვენებელი: გეგმა და განაკვეთები.

49. წმ. დავითის საფლავის ქვა.

50. წმ. დავითის მიერ იერუსალიმიდან ჩამოტანილი მადლის ქვა.

51. 2001 წლის 31 მაისი. პარაკლისი წმ. დავითის საფლავზე.

52. წმ. დავით გარეჯელის განსასვენებელი დღეს.

53. წმ. დოდო გარეჯელის ლუსკუმა ფერისცვალების ეკლესიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ უბეში (თ. ქიუნეს ფოტო, 1913 წ.).

54-55. წმ. დოდოს ნაწილთა ჩასასვენებელი ლუსკუმის გაწმენდისას.

56. წმ. დოდოს ნაწილთა ჩასასვენებელი ლუსკუმა გაწმენდის შემდეგ. ხედი აღმოსავლეთიდან.

57-58. ლუსკუმის გაწმენდის პროცესში.

59-61. ლუსკუმაში ჩასვენებული წმ. დოდოს ნაწილები.

62. წმ. დოდო გარეჯელის დასაკრძალავი დღეს. საერთო ხედი.

63. ახალი ლარნაკი წმ. დოდო გარეჯელის ნაწილთა ჩასასვენებელ ლუსკუმაზე.

64. წმ. დავითის ლავრა. საერთო ხედი.

65. წმ. დავით გარეჯელის განსასვენებელში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა:
1. ხის ფრაგმენტი.
2. კრამიტის ფრაგმენტი.
3. დოქის გვერდის ფრაგმენტი.
4. კანდელის პატრუქის დასამაგრებელი სპილენძის ფირფიტა.
5. ბოთლის პირ-ყელისა და გვერდის (მხრის) ფრაგმენტი.
6. ბოთლის გვერდის ფრაგმენტი.
7. საფლავის ქვის ფრაგმენტი.
8. დოქის ყური.
9. სარჭი.
10. დოქის გვერდის ფრაგმენტები.
11. ჭურჭლის პირ-ყელის ფრაგმენტი.
12. კანდელის ნაწილი.
13. ჭურჭლის გვერდისა და პირ-ყელის მცირე ფრაგმენტები.
14. ჭურჭლის გვერდის მცირე ზომის ფრაგმენტები.
15. ჭურჭლის გვერდის ფრაგმენტი.

ОПИСАНИЕ ТАБЛИЦ

1. Лавра Св. Давида. Общий вид (фотография начала XX века).
2. Лавра Св. Давида. Церковь Преображения Господня (фотография Д. Ермакова; конец XIX века).
3. Лавра Св. Давида. Церковь Преображения Господня. Интерьер (фотография Ф. Кюне; 1913 г.).
4. Лавра Св. Давида. Интерьер церкви Преображения Господня до раскрыия могилы Св. Давида (2000 г.).
5. Церковь Преображения Господня. План.
6. Церковь Преображения Господня. Сечения.
7. Первые минуты раскрытия раки Св. Давида (архитектор Теймураз Беридзе).
8. Рака Св. Давида после частичного снятия позднего бетонного покрытия. Вид с запада.
9. Рака Св. Давида после частичного снятия позднего бетонного покрытия. Вид с севера.
10. Рака Св. Давида после частичного снятия позднего бетонного покрытия. Вид с северо-запада.
11. Северная ограда раки Св. Давида после снятия позднего бетонного покрытия. Вид с севера.
12. Процесс расчистки раки (археолог Зураб Твалчрелидзе).
13. Рака Св. Давида после снятия верхнего слоя. Вид с юго-запада.
14. Фрагмент арки в восточной части раки. Вид с севера.
15. Во время изготовления могильного камня Св. Давида (настоятель монастыря Игумен Лука и Николоз Схиртладзе).

16. Игумен Лука участвует в росписи могильного камня Св. Давида.

17. Во время изготовления могильного камня Св. Давида (за работой скульптора Пааты Гигаури следят Архиматндрит Лука и монах Матфей).

18. Северная стена раки после полной расчистки. Вид с севера.

19. Фрагмент мраморной плиты с надписью мхедрули, обнаруженный во время расчистки.

20-22. Плиты перекрытия, обнаруженные после частичной расчистки раки Св. Давида.

23. Фрагмент живописи в верхней части восточной стены раки.

24. Одна из плит перекрытия с фрагментом отверстия для изьятия святой пыли.

25-27. Плиты перекрытия раки; на каждой из которых сохранился фрагмент отвестия для изьятия святой пыли.

28. Один из слоев перекрытия раки после совмещения фрагментов плит, обнаруженных во время расчистки.

29. Последний этап расчистки раки. Видны плиты перекрытия погребальной ямы.

30. Центральная часть раки Св. Давида на последнем этапе расчистки.

31. Западная часть раки. Вид с востока.

32. Западная часть раки. Вид сверху.

33. Общий вид раки с запада.

34. Восточная часть раки. Вид с запада.

35. Братия монастыря и священник Петре Барамидзе во время расчистки погребальной ямы Св. Давида.

36. Общий вид погребальной ямы с мощами Св. Давида.

37. Мощи Св. Давида.

38. Восточная часть погребальной ямы Св. Давида. Видна выемка, высеченная в примыкающей к алтарю стене.

39. Слои заливки пола в зале церкви после частичного раскрытия.

40-41. Во время раскрытия примыкающей с севера к раке Св. Давида части пола.

42. Прилегающий к раке участок пола после расчистки.

43. Нижний уровень пола церкви после раскрытия прилегающего к раке Св. Давида участока.

44. Прилегающая к раке Св. Давида часть пола церкви после полного раскрытия слоёв.

45. Во время кратковременного перерыва: Игумен Лука и Протоиереи Петре Барамидзе знакомятся с новой публикацией о Гареджийском Многогорье.

46. Фрагмент росписи над ракой Св. Давида в нижней части южного рукава церкви.

47. Сводчатая ниша и четырёхугольное углубление над ракой Св. Давида в восточной стене южного рукава.

48. Усыпальница Св. Давида. План и сечения.

49. Могильный камень Св. Давида.

50. Привезённый из Иерусалима Св. Давидом Камень Благодати.

51. 31 мая 2001 года. Молебен на могиле Св. Давида.

52. Усыпальница Св. Давида сегодня.

53. Рака Св. Додо Гареджели в северо-восточном рукаве церкви Преображения Господня (фото Ф. Кюне; 1913 г.).

54-55. Во время расчистки погребальной раки с мощами Св. Додо.

56. Рака с мощами Св. Додо после расчистки. Вид с востока.

57-58. Во время расчистки раки.

59-61. Мощи Св. Додо, погребённые в раке.

62. Северо-восточный рукав церкви Преображения с ракой для мощей Св. Додо Гареджели сегодня. Общий вид.

63. Новая рака над полостью с мощами Св. Додо Гареджели.

64. Лавра Св. Давида. Общий вид.

65. Археологический материал, обнаруженный в усыпальнице Св. Давида Гареджели:

1. Фрагмент древесины.
2. Фрагмент черепицы.
3. Фрагмент боковой части кувшина.
4. Медная пластинка для закрепления фитиля лампады.
5. Фрагменты горлышка и боковой части бутылки.
6. Фрагмент боковой части бутылки.
7. Фрагмент могильного камня.
8. Ушко кувшина.
9. Шпилька.
10. Фрагменты боковой части кувшина.
11. Фрагмент венчика и горлышка посуды.
12. Часть лампады.
13. Малые фрагменты боковой части и горлышка посуды.
14. Малые фрагменты боковой части посуды.
15. Фрагмент боковой части посуды.

LIST OF PLATES

1. Laura of St. David. General view (photo early 20th century).
2. Laura of St. David. Church of the Transfiguration. Interior (photo by D. Ermakov, end of the 19th century).
3. Laura of St. David. Church of the Transfiguration. Interior (photo by Th. Kühne, 1913).
4. Laura of St. David. Interior of the church of the Transfiguration before the opening up of St. David's resting-place (2000).
5. Church of the Transfiguration. Plan.
6. Church of the Transfiguration. Sections.
7. The larnax of St. David. First minutes of its opening (architect Teimuraz Beridze).
8. The larnax of St. David after partial removal of the concrete cover.
9. The larnax of St. David after partial removal of the later plaster. View from the north.
10. The larnax of St. David after partial removal of the later plaster. View from the north-west.
11. The north wall of the larnax of St. David after removal of concrete plaster. View from the north.
12. The process of cleaning the larnax (archaeologist Zurab Tvalchrelidze).
13. The larnax of St. David after removal of the upper layer. View from the north-west.
14. Remainder of an arch in the eastern part of the larnax. View from the west.
15. At the preparation of a new stone of St. David's grave (Father-superior of the monastery, Hegoumenos Luka

and Nikoloz Skhirtladze).

16. Hegoumenos Luka taking part in the painting of St. David's gravestone.

17. At the preparation of St. David's gravestone (work of the sculptor Paata Gigauri followed by the Father-superior of the laura of St. David, Hegoumenos Luka and monk Matthews).

18. North wall of the larnax after full opening. View from the north.

19. Fragment of a marble slab with a *mkhedruli* inscription, discovered at cleaning the grave of St. David.

20-22. Slabs of the upper cover of the larnax of St. David, found at cleaning.

23. Fragment of painting in the upper part of the east wall of the larnax.

24. One of the slabs covering the larnax, with a fragment of the hole for taking out the holy dust.

25-27. Slabs covering the larnax, each of them preserving fragments of the hole for putting one's hand in.

28. The cover of the larnax after arranging the slabs found at cleaning.

29. One of the final stages of cleaning the larnax. The slabs for covering the burial pit are visible.

30. Central part of the larnax of St. David at the final stage of cleaning.

31. Western half of the larnax. View from the east.

32. Western edge of the larnax.

33. General view of the larnax from the west.

34. Eastern edge of the larnax.

35. Members of the monastery's brethren and the priest Petre Baramidze at the cleaning of St. David's resting place.

36. Final stage of the cleaning of the larnax. General view of the resting pit with the remains of St. David.

37. St. David's remains.

38. Eastern part of St. David's resting-place. Partly hewn hollow is

visible in the wall adjoining the chancel, to the east of the bay.

39. Layers of the floor made in the church, after partial opening.

40-41. The section adjoining St. David's larnax to the north, at the opening of the floor.

42. The section adjoining the larnax, after cleaning.

43. Original floor of the church, after opening the section adjoining St. David's grave.

44. Section adjoining St. David's grave after full opening of the floor layer.

45. During a break: Hegoumenos Luka and Archpriest Petre Baramidze are looking through a new publication on the Gareja desert.

46. Fragment of painting in the lower section of the south wall of St. David's resting bay.

47. Niche and shelf on the east wall of St. David's resting bay, above the larnax.

48. St. David's resting-place: ground-plan and sections.

49. Gravestone of the tomb of St. David.

50. Stone of grace, brought by St. David from Jerusalem.

51. 31 May 2001. Paraklesis at St. David's grave.

52. The resting place of St. David Garejeli today.

53. The larnax of St. Dodo Garejeli in the north-western bay of the church of the Transfiguration (photo by Th. Kühne, 1913).

54-55. The process of cleaning the resting-place for St. Dodo's relics.

56. Larnax for placing St. Dodo's relics after cleaning. View from the east.

57-58. The process of cleaning the larnax.

59-61. St. Dodo's relics placed in the larnax.

62. Resting-place of St. David Garejeli today. General view.

63. New larnax for placing St. Dodo Garejeli's relics.

64. Laura of St. Dodo Garejeli. General view.

65. Archaeological material discovered in the resting-place of St. David Garejeli:

1. Fragment of wood.

2. Fragment of tile.
3. Fragment of the wall of a jug.
4. Copper plate for fastening a candle wick.
5. Fragment of a bottle's mouth, neck and shoulder.
6. Fragment of the wall of a bottle.
7. Fragment of gravestone.
8. Handle of jug.
9. Clamp.
10. Fragments of the wall of a jug.
11. Fragment of the mouth and neck of a vessel.
12. Part of candle.
13. Small fragments of the wall, mouth, and neck of a vessel.
14. Small fragments of the wall of a vessel.
15. Fragment of the wall of a vessel.

ტაბულები

ТАБЛИЦЫ

PLATES

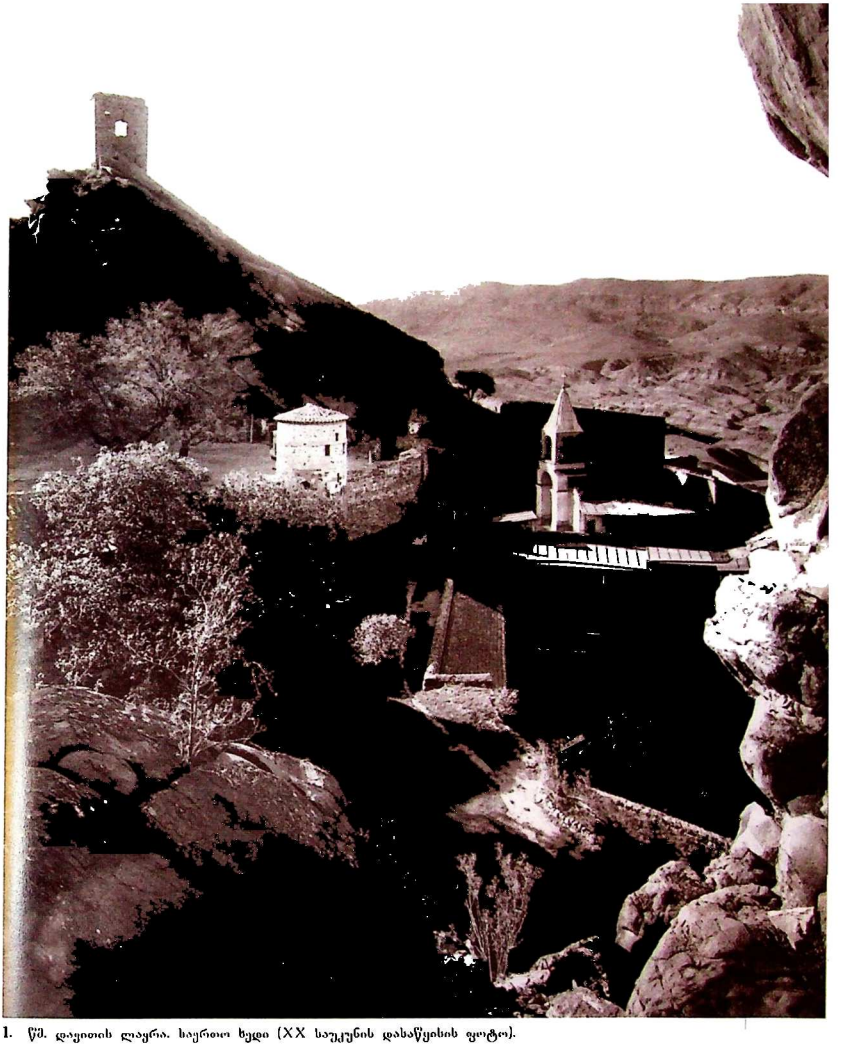

1. წმ. დავითის ლავრა. საერთო ხედი (XX საუკუნის დასაწყისის ფოტო).

Лавра Св. Давида. Общий вид (фотография начала XX века).

Laura of St. David. General view (photo early 20th century).

2. წმ. დავითის ლავრა. მაცხოვრის ფერისცვალების ინტერიერი (დ. ერმაკოვის ფოტო; XIX საუკუნის მიწურული).

Лавра Св. Давида. Церковь Преображения Господня (фотография Д. Ермакова; конец XIX века).

Laura of St. David. Church of the Transfiguration. Interior (photo by D. Ermakov, end of the 19th century).

3. წმ. დავითის ლავრა. მაცხოვრის ფერისცვალების ეკლესია. ინტერიერი (თ. ქუნეს ფოტო; 1913 წ.).

Лавра Св. Давида. Церковь Преображения Господня. Интерьер (фотография Ф. Кюне; 1913 г.).

Laura of St. David. Church of the Transfiguration. Interior (photo by Th. Kühne, 1913).

4. წმ. დავითის ლავრა. შაქროვრის ფერისცვალების ეკლესიის ინტერიერი წმ. დავითის განსასვენებლის გახსნამდე (2000 წ.).

Лавра Св. Давида. Интерьер церкви Преображения Господня до раскрыття могилы Св. Давида (2000 г.).

Laura of St. David. Interior of the church of the Transfiguration before the opening up of St. David's resting-place (2000).

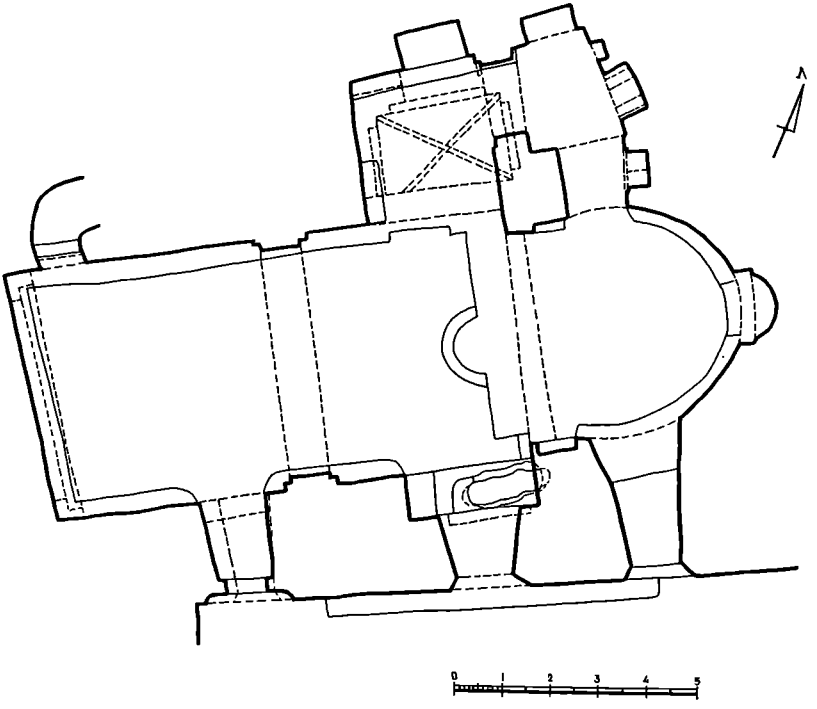

5. მაცხოვრის ფერისცვალების ეკლესია. გეგმა.
Церковь Преображения Господня. План.
Church of the Transfiguration. Plan.

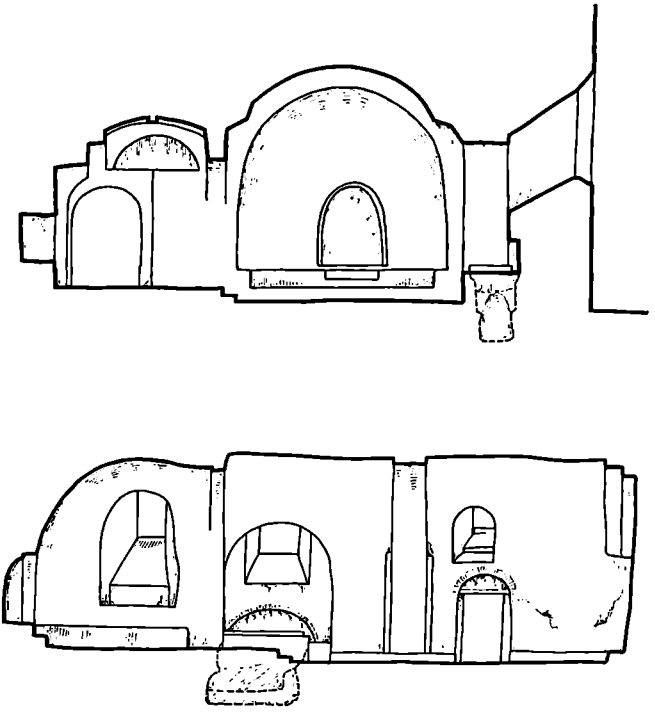

6. მაცხოვრის ფერისცვალების ეკლესია. განაკვეთები.
Церковь Преображения Господня. Сечения.
Church of the Transfiguration. Sections.

7. წმ. დავითის ლუსკუმის გახსნის პირველი წუთები (არქიტექტორი თეიმურაზ ბერიძე).

Первые минуты раскрытия раки Св. Давида (архитектор Теймураз Беридзе).

The lamax of St. David. First minutes of its opening (architect Teimuraz Beridze).

8. წმ. დავითის ლუსკუმა ბეტონის სიბურგელის ნაწილობრივი ამოხსნის შემდეგ.

Рака Св. Давида после частичного снятия позднего бетонного покрытия. Вид с запада.

The lamax of St. David after partial removal of the concrete cover.

9. წმ. დავითის ლუსკუმა გვიანი ნალესობის ნაწილობრივი ამოხსნის შემდეგ. ხედი ჩრდილოეთიდან.

Рака Св. Давида после частичного снятия позднего бетонного покрытия. Вид с севера.

The lamax of St. David after partial removal of the later plaster. View from the north.

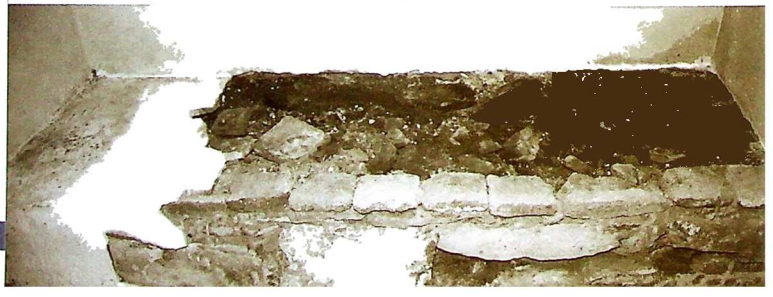

10. წმ. დავითის ლუსკუმა გვიანი ნალესობის ნაწილობრივი მოხსნის შემდეგ. ხედი ჩრდილო დასავლეთიდან.

Рака Св. Давида после частичного снятия позднего бетонного покрытия. Вид с северо-запада.

The larnax of St. David after partial removal of the later plaster. View from the north-west.

11. წმ. დავითის ლუსკუმის ჩრდილოეთი ზღუდე ბეტონის ნალესობის მოხსნის შემდეგ. ხედი ჩრდილოეთიდან.

Северная ограда раки Св. Давида после снятия позднего бетонного покрытия. Вид с севера.

The north wall of the larnax of St. David after removal of concrete plaster. View from the north.

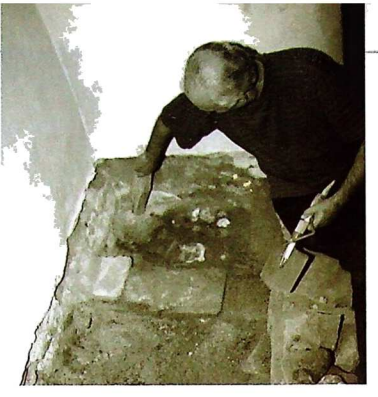

12. ლუსკუმის გაწმენდის პროცესი (არქეოლოგი ზურაბ თვალჭრელიძე).

Процесс расчистки раки (археолог Зураб Твалчрелидзе).

The process of cleaning the larnax (archaeologist Zurab Tvalchrelidze).

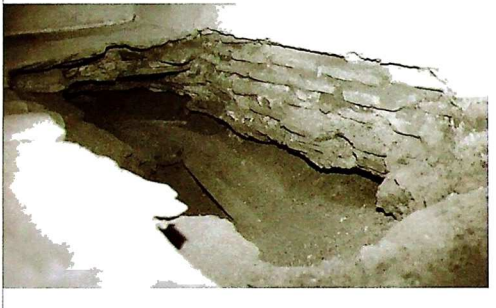

13. წმ. დაავითის ლუსკუმა ზედა ფენის აღების შემდეგ. ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან.

Рака Св. Давида после снятия верхнего слоя. Вид с юго-запада.

The larnax of St. David after removal of the upper layer. View from the north-west.

14. თაღის ნაშთი ლუსკუმის აღმოსავლეთ ნაწილში. ხედი დასავლეთიდან.

Фрагмент арки в восточной части раки. Вид с севера.

Remainder of an arch in the eastern part of the larnax. View from the west.

15. წმ. დავითის საფლავის ახალი ქვის დამზადებისას (ძანისტრის წინამძღვარი, იგუმენი ლუკა და ნიკოლოზ სხირტლაძე).

Во время изготовления могильного камня Св. Давида (настоятель монастыря Игумен Лука и Николоз Схиртладзе).

At the preparation of a new stone of St. David's grave (Father-superior of the monastery, Hegoumenos Luka and Nikoloz Skhirtladze).

16. იგუმენი ლუკა ძანაწილეობს წმ. დავითის საფლავის ქვის ძეხატვაში.

Игумен Лука участвует в росписи могильного камня Св. Давида.

Hegoumenos Luka taking part in the painting of St. David's gravestone.

17. წმ. დავითის სიფლიანის ქვის დამზადებისას (მოქანდაკე პაატა გიგაურის ანდერძებენ იღუმენი ლუკა და ბერი მათე).

Во время изготовления могильного камня Св. Давида (за работой скульптора Пааты Гигаури следят Игумен Лука и монах Матфей).

At the preparation of St. David's gravestone (work of the sculptor Paata Gigauri followed by Hegoumenos Luka and monk Matthews)

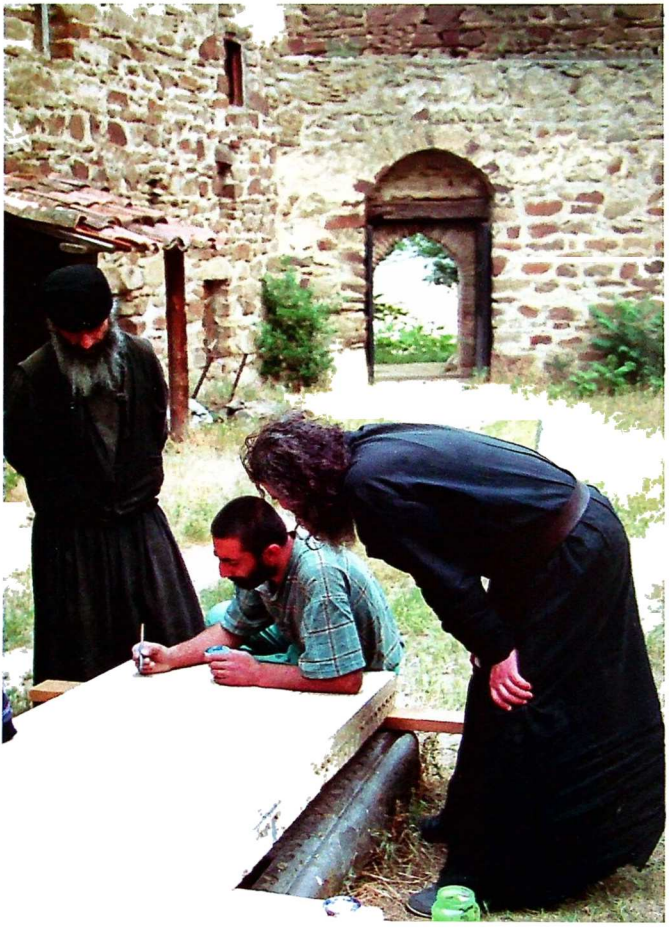

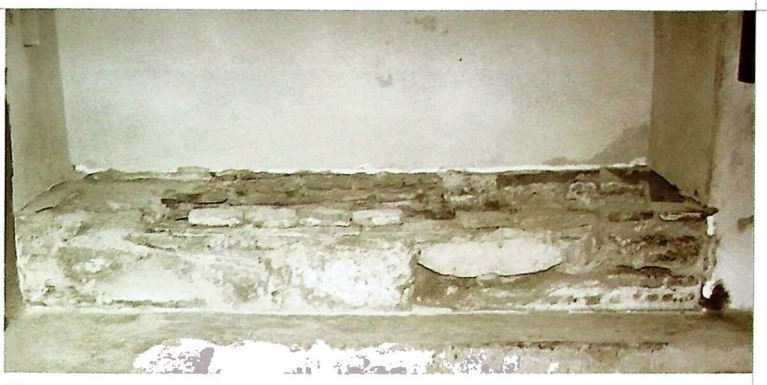

18. ლუსკუმის ჩრდილოეთი კედელი სრული გახსნის შემდეგ. ხედი ჩრდილოეთიდან.

Северная стена раки после полной расчистки. Вид с севера.

North wall of the larnax after full opening. View from the north.

19. წმ. დავითის საფლავის გაწმენდისას აღმოჩენილი მხედრულწარწერიანი მარმარილოს ფილის ფრაგმენტი.

Фрагмент мраморной плиты с надписью *мхедрули*, обнаруженный во время расчистки.

Fragment of a marble slab with a mkhedruli inscription, discovered at cleaning the grave of St. David.

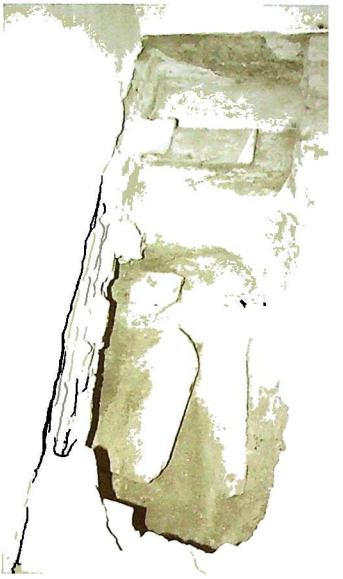

20-22. წმ. დავითის ლავრის ნაწილობრივი აღმოჩენის გაწმენდის დროს.

Плиты перекрытия, обнаруженные позже частичной расшистки раки Св. Давида.

Slabs of the upper cover of the lamax of St. David, found at cleaning.

23. ფერწერის ფრაგმენტი ლუსკუმის აღმოსავლეთი კედლის ზედა ნაწილში.

Фрагмент живописи в верхней части восточной стены ракы.

Fragment of painting in the upper part of the east wall of the larnax.

24. ლუსკუმის ვადახახური ერთ-ერთი უიღლა წმინდა მტვრის აშოსალები ხვრელის ფრაგმენტით.

Одна из плит перекрытия с фрагментом отверстия для изъятия святой пыли.

One of the slabs covering the larnax, with a fragment of the hole for taking out the holy dust.

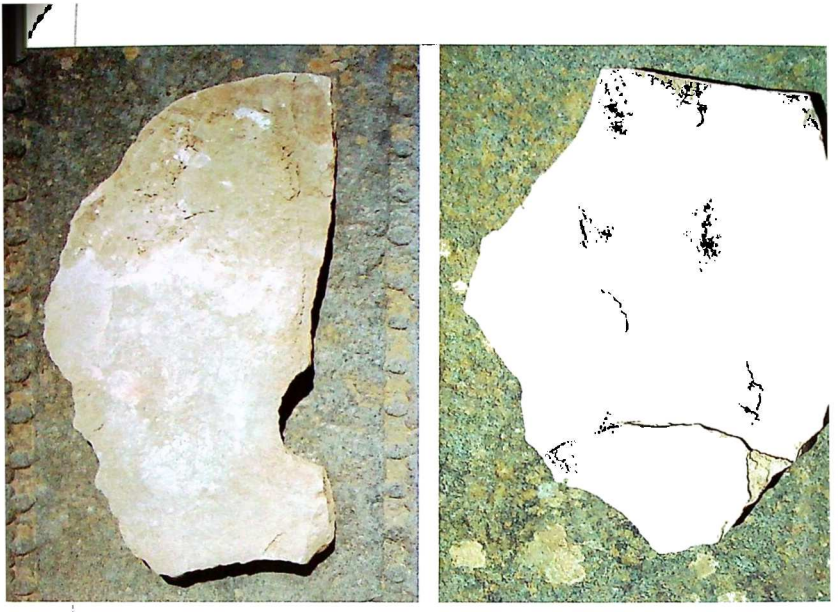

25-27. ლუსკუმის გადასახური ფილები. ყოველ მათგანს შემორჩა ხელის ჩასაყოფი ხვრელის ფრაგმენტებ

Плиты перекрытия раки, каждой из которых сохранился фрагмент отверстия для изъятия святой пыли.

Slabs covering the lamax, each of them preserving fragments of the hole for putting one's hand in.

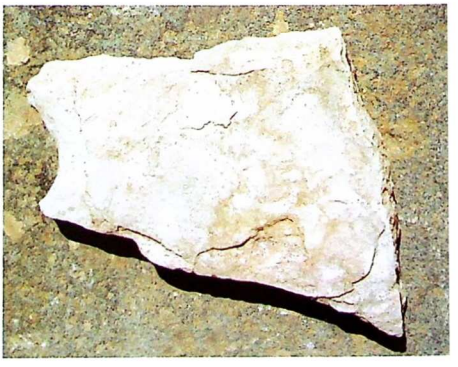

28. ლარიკის სამარეულის ერთ-ერთი ფენა გაწმენდის აღმოჩენილი ფილების დალაგების შემდეგ

Один из слоев перекрытия раки после сопмещения фрагментов плит, обнаруженных во время расчистки.

The cover of the larnax after arranging the slabs found at cleaning.

29. ლუსკუმის გაწმენდის ბოლო ეტაპი.
ჩანს დასაკრძალავი ორმის გადასახური ფილები.

Последний этап расчистки раки.
Видны плиты перекрытия погребальной ямы.

One of the final stages of cleaning the lamax.
The slabs for covering the burial pit are visible.

30. წმ. დავითის ლუსკუმის ცენტრალური ნაწილი
გაწმენდის ბოლო ეტაპზე.

Центральная часть раки Св. Давида на последнем
этапе расчистки.

Central part of the lamax of St. David at the final
stage of cleaning.

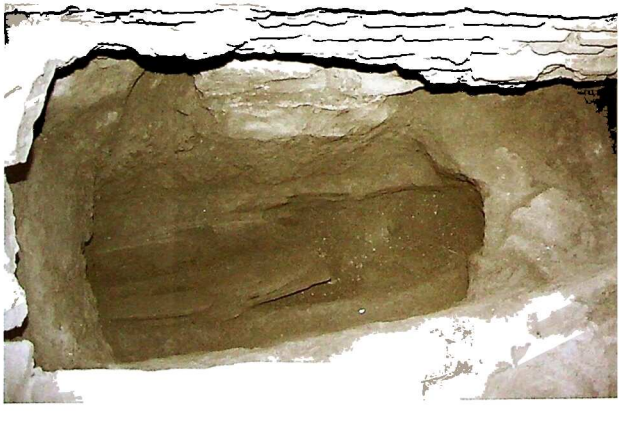

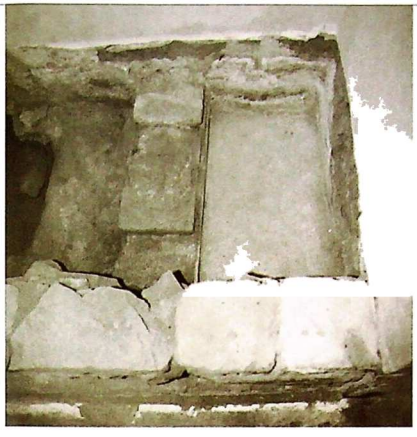

32. ლუსკუმის დასავლეთი კიდე.

Западная часть раки. Вид сверху.

Western edge of the larnax.

31. ლუსკუმის დასავლეთი ნახევარი. ხედი აღმოსავლეთიდან.

Западная часть раки. Вид с востока.

Western half of the larnax. View from the east.

34. ლუსკუმის აღმოსავლეთი კიდე.

Восточная часть раки. Вид с запада.

Eastern edge of the larnax.

33. ლუსკუმის საერთო ხედი დასავლეთიდან.

Общий вид раки с запада.

General view of the larnax from the west.

35. მონახტრის ძმობის წევრები და დეკანოზი პეტრე ბარამიძე წმ. დავითის დასაკრძალავის გაწმენდისას.

Братия монастыря и Протоиерей Петре Барамидзе во время расчистки погребальной ямы Св. Давида

Members of the monastery's brethren and the Archpriest Petre Baramidze at the cleaning of St. David's resting place.

36. ჯანსახვენებული ორმოს საერთო ხედი წმ. დავითის ნეშტით.

Общий вид погребальной ямы с мощами Св. Давида.

Final stage of the cleaning of the larnax. General view of the resting pit with the remains of St. David.

37. წმ. დავითის ნეშტი.

Мощи Св. Давида.

St. David's remains.

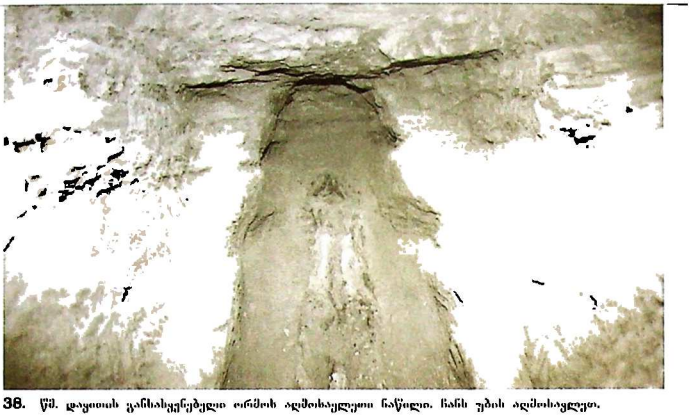

38. წმ. დავითის განსასვენებელი ორმოს აღმოსავლეთი ნაწილი. ჩანს უბის აღმოსავლეთ, საკურთხეველთან მიმდებარე კედელში ნაწილობრივ გამოკვეთილი ღრეჩო.

Восточная часть погребальной ямы Св. Давида Видна выемка, высеченная в примыкающей к алтарю стене.

Eastern part of St. David's resting-place. Partly hewn hollow is visible in the wall adjoining the chancel, to the east of the bay.

39. ეკლესიის დარბაზში მოხსნილი იატაკის ფენები ნაწილობრივი გახსნის შემდეგ.

Слои замики пола в зале церкви после частичного раскрытия.

Layers of the floor made in the church, after partial opening.

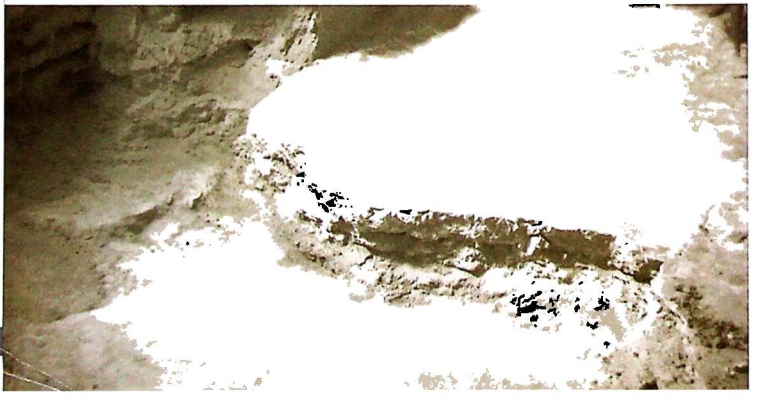

40-41 წმ. დავითის ლავრის ეკლესიის ჩრდილოეთით მიმდებარე მონაკვეთზე იატაკის გახსნისას.

Во время раскрытия примыкающей с севера к раке Св. Давида части пола.

The section adjoining St. David's lamax to the north, at the opening of the floor.

42. ლუსკუმის მიმდებარე მონაკვეთი გაწმენდის შემდეგ.

Прилегающий к раке участок пола после расчистки.

The section adjoining the Iamax, after cleaning.

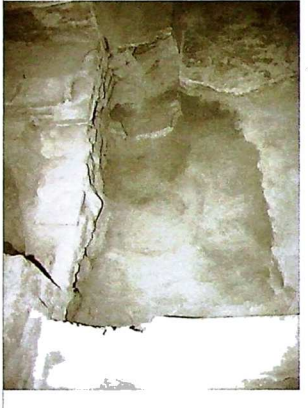

43. ეკლესიის თავდაპირველი იატაკი წმ. დავითის საფლავის მიმდებარე მონაკვეთის გახსნის შემდგომ.

Нижний уровень пола церкви после раскрытия прилегающего к раке Св. Давида участока.

Original floor of the church, after opening the section adjoining St. David's grave.

44. წმ. დავითის საფლავის მიმდებარე მონაკვეთი იატაკის ფენის სრული გახსნის შემდეგ.

Прилегающая к раке Св. Давида часть пола церкви после полного раскрытия слоев.

Section adjoining St. David's grave after full opening of the floor layer.

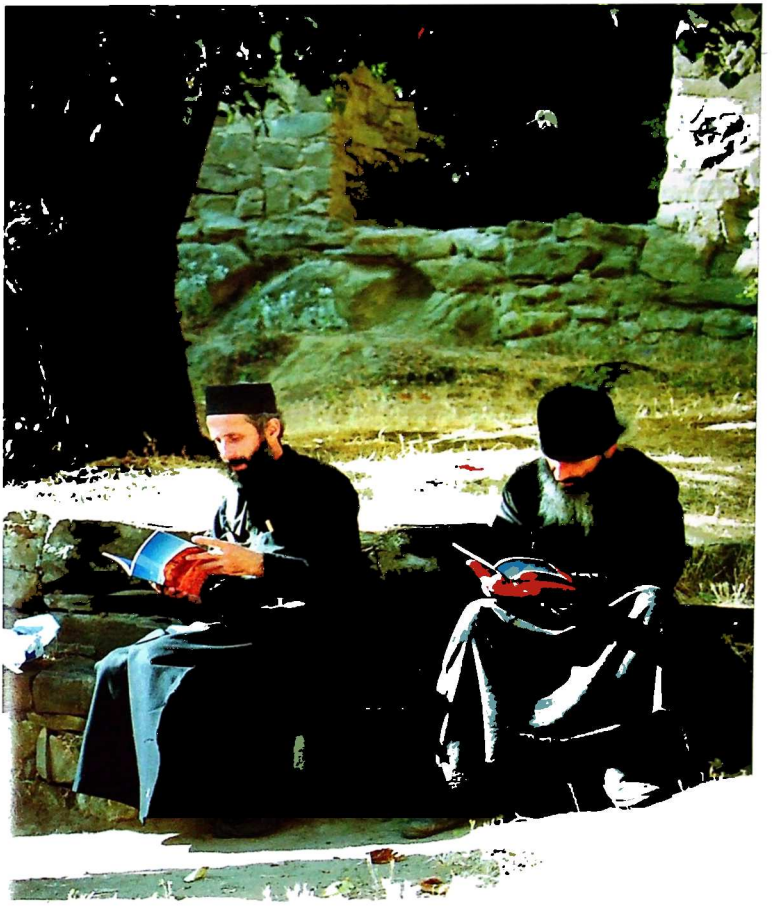

45. ხანმოკლე შესვენებისას: იღუმენი ლუკა და დეკანოზი პეტრე ბარამიძე კითხულობენ ახალ პუბლიკაციას გარეჯის მრავალმთის შესახებ.

Во время кратковременного перерыва: Игумен Лука и Протоиерей Петре Барамидзе знакомятся с новой публикацией о Гареджийском Многогорье.

During a break: Hegoumenos Luka and Archpriest Petre Baramidze are looking through a new publication on the Gareja desert.

46. ფრაგმენტი ფერადოვანი ფრესკა წმ. დავითის დასაკრძალავი უბის სამხრეთი კედლის ქვედა ძირამდე.

Фрагмент росписи над ракой Св. Давида в нижней части южного рукава церкви.

Fragment of painting in the lower section of the south wall of St. David's resting bay.

47. ნიშა და თაღოვანი წმ. დავითის დასაკრძალავი უბის აღმოსავლეთ კედელზე. ლარნაკის ზემოთ.

Стрельчатая ниша и четырехугольное углубление над ракой Св. Давида в восточной стене южного рукава.

Niche and shelf on the east wall of St. David's resting bay, above the larnax.

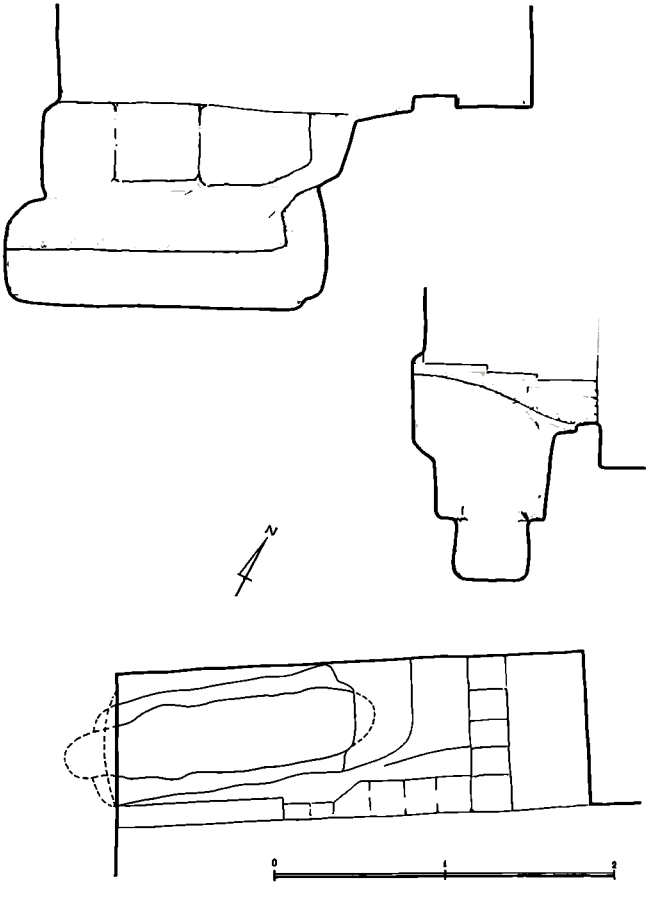

48. წმ. დავითის განსასვენებელი: გეგმა და განაკვეთები.

Усыпальница Св. Давида. План и сечения.

St. David's resting-place: ground-plan and sections.

49. წმ. დავითის ხაფლავის ქვა.

Могильный камень Св. Давида.

Gravestone of the tomb of St. David.

50. წმ. დავითის მიერ იერუსალიმიდან წამოტანილი მადლის ქვა.

Привезённый из Иерусалима Св. Давидом Камень Благодати.

Stone of Grace, brought by St. David from Jerusalem.

51. 2001 წლის 31 მაისი. პარაკლისი წმ. დავითის საფლავზე.

31 мая 2001 года. Молебен на могиле Св. Давида.

31 May 2001. Paraklesis at St. David's grave.

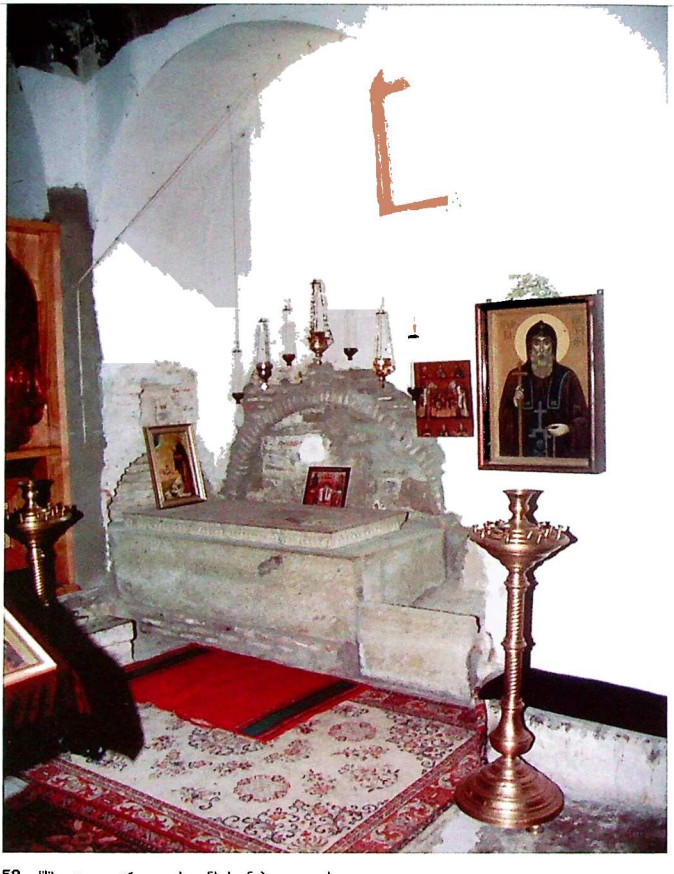

52. წმ. დავით გარეჯელის განსასვენებელი დღეს.

Усыпальница Св. Давида сегодня.

The resting place of St. David Garejeli today.

წმ. დოდო გარეჯელის ლუსკუმა ფერისცვალების
(თ. ქაუნეს ფოტო; 1913 წ.).

Рака Св. Додо Гареджели в северо-восточном рукаве церкви Преображения Господня
(фото Ф. Кюне; 1913 г.).

The larnax of St. Dodo Garejeli in the north-western bay of the church of the
Transfiguration (photo by Th. Kühne; 1913).

54-55. წმ. დოდოს ნაწილთა
ჩახსენებელი ლუსკუმის გაწმენდისას.

Во время расчистки погребальной ракп
с мощами Св. Додо.

The process of cleaning the
resting-place for St. Dodo's relics.

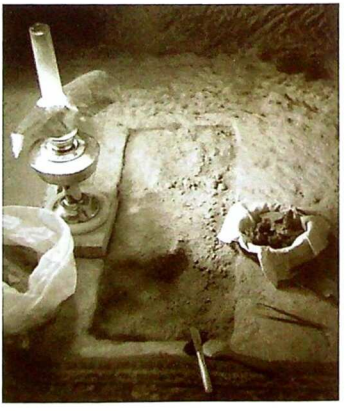

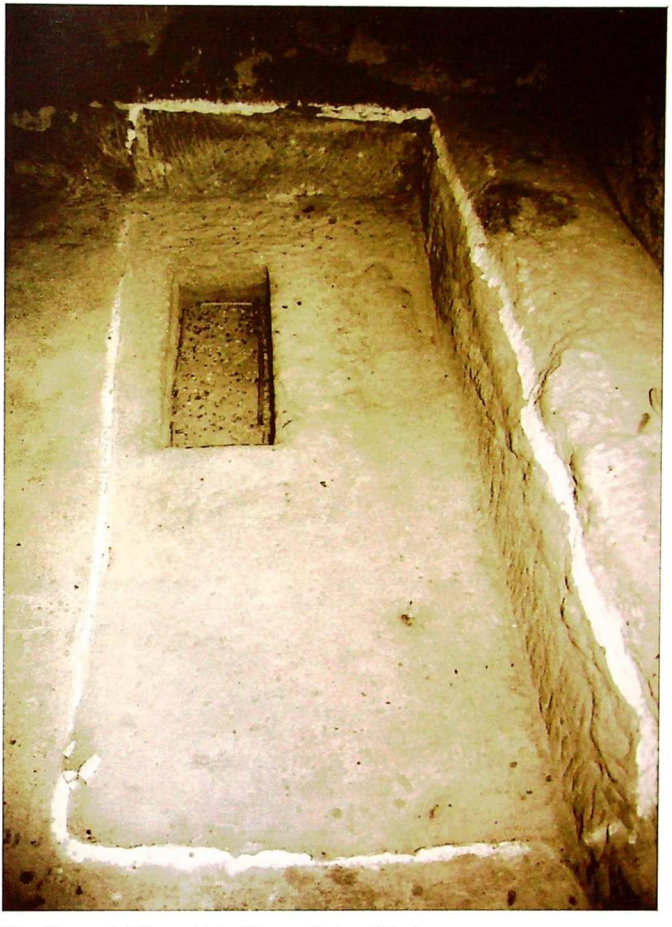

56. წმ. დოდოს ნაწილთა ჩასასვენებელი ლარნაკი გაწმენდის

Рака с мощами Св. Додо после расчистки. Вид с востока.

Larnax for placing St. Dodo's relics after cleaning. View from the east.

57-58. ლუსკუმის გაწმენდის პროცესში.

Во время расчистки раки.

The process of cleaning the lamax.

59-61. ლუსკემბში ნახვენებული წმ. დოდოს ნაწილები.

Мощи Св. Додо, погребённые в раке.

St. Dodo's relics placed in the larnax.

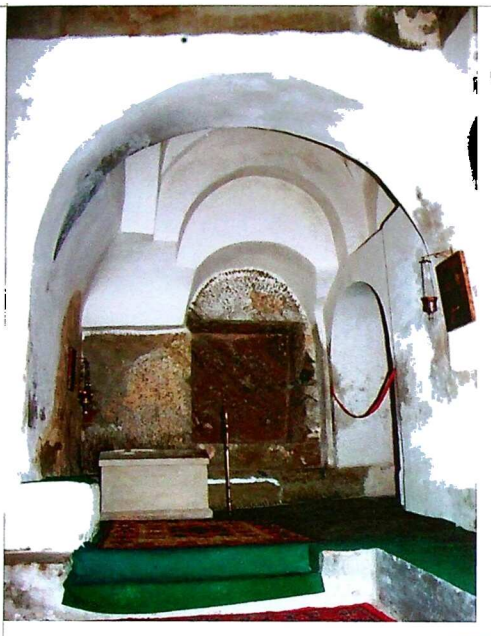

62. წმ. დოდო გარეჯელის დასაკრძალავი დღეს. საერთო ხედი.

Северо-восточный рукав церкви Преображения с ракой для мощей Св. Додо Гареджели сегодня. Общий вид.

Resting-place of St. David Garejeli today. General view.

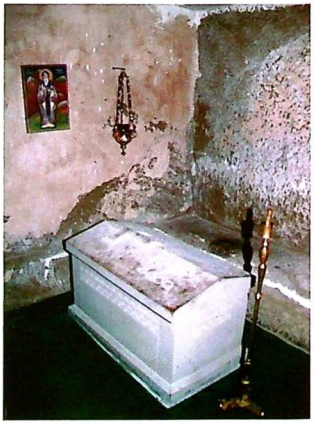

63. ახალი ლარნაკი წმ. დოდო გარეჯელის ნაწილთა ჩასასვენებელ ღუსკუმაზე.

Новая рака над полостью с мощами Св. Додо Гареджели.

New larnax for placing St. Dodo Garejeli's relics.

64. წმ. დავითის ლავრა. საერთო ხედი.

Лавра Св. Давида. Общий вид.

Laura of St. Dodo Garejeli. General view.

65. წმ. დავით გარეჯელის განსასვენებელში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა:
Археологический материал, обнаруженный в усыпальнице Св. Давида Гареджели:
Archaeological material discovered in the resting-place of St. David Garejeli:

1. ხის ფრაგმენტი.
Фрагмент древесины.
Fragment of wood.

2. კრამიტის ფრაგმენტი.
Фрагмент черепицы.
Fragment of tile.

3. დოქის გვერდის ფრაგმენტი.
Фрагмент боковой части кувшина.
Fragment of the wall of a jug.

4. კანდელის პატრუქის დასამაგრებელი სპილენძის ფირფიტა.
Медная пластинка для закрепления фитиля лампады.
Copper plate for fastening a candle wick.

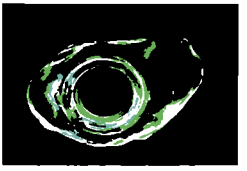

5. ბოთლის პირ-ყელისა და ვაჟრის (მხრის) ფრაგმენტი.
Фрагменты горлышка и боковой части бутылки.
Fragment of a bottle's mouth, neck and shoulder.

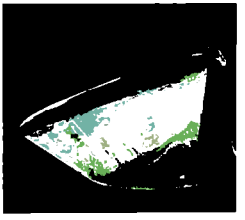

6. ბოთლის ვაჟრის ფრაგმენტი.
Фрагмент боковой части бутылки.
Fragment of the wall of a bottle.

7. საფლაოს ქვის ფრაგმენტი.
Фрагменты могильного камня.
Fragment of a gravestone.

8. დოქის ყელი.
Ушко кувшина.
Handle of a jug.

9. სამაგი.
Шпилька.
Clamp.

10. დოქის გვერდის ფრაგმენტები.
Фрагменты боковой части кувшина.
Fragments of the wall of a jug.

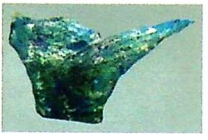

ჭურჭლის პირ-ყელის ფრაგმენტი.
Фрагмент венчика и горлышка посуды.
Fragment of the mouth and neck of a vessel.

12. ქანდელის ნაწილი.
Часть лампады.
Part of a candle.

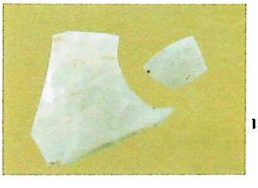

13. ჭურჭლის გვერდისა და პირ-ყელის მცირე ფრაგმენტები.
Малые фрагменты боковой части и горлышка посуды.
Small fragments of the wall, mouth, and neck of a vessel.

14. ჭურჭლის გვერდის მცირე ზომის ფრაგმენტები.
Малые фрагменты боковой части посуды.
Small fragments of the wall of a vessel.

15. ჭურჭლის გვერდის ფრაგმენტი.
Фрагмент боковой части посуды.
Fragment of the wall of a vessel.

რუსული თარგმანი	ლინა აბუაშვილი, ლელა მიქიაშვილი
რუსული ტექსტის რედაქცია	ნატალია კრაშენინიკოვა
ინგლისური თარგმანი	არიანე ჭანტურია
ინგლისური ტექსტის რედაქცია	სტივენ რაპი

Перевод на русский язык	Лина Абуашвили, Лела Микиашвили
Редактура русского текста	Наталья Крашенинникова
Перевод на английский язык	Ариане Центурия
Рудактура английского текста	Стивен Рапп

Translated into Russian	**Lina Abuashvili, Lela Mikiashvili**
Editing of the Russian text	**Natalia Krasheninnikova**
Translated into English	**Arrian Chanturia**
Editing of the English text	**Stephen H. Rapp, Jr.**